

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 355.415,8(477)''1939/1953''

АЛЕКСЄЄВА-ПРОЦЮК Діана Олександрівна

**ОРГАНІЗАЦІЯ УТРИМАННЯ І ТРУДОВОГО ВИКОРИСТАННЯ
ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1939–1953 рр.)**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник:

ЛИСЕНКО Олександр Євгенович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2008

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| Перелік умовних скорочень | 3 |
| Вступ | 7 |
| Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження | 14 |
| 1.1. Стан наукової розробки теми | 14 |
| 1.2. Огляд джерельної бази | 27 |
| Розділ 2. Становище іноземних військовополонених та інтернованих періоду Другої світової війни в Українській РСР | 35 |
| 2.1. Табірний режим та охорона контингенту | 35 |
| 2.2. Умови утримання і матеріально-побутового забезпечення військовополонених та інтернованих | 57 |
| 2.3. Харчування контингентів режимних установ УПВІ-ГУПВІ | 70 |
| 2.4. Медико-санітарне обслуговування та лікування бранців | 83 |
| Розділ 3. Праця іноземних військовополонених та інтернованих в Україні в передвоєнний період і в роки Великої Вітчизняної війни | 103 |
| 3.1. Працевикористання військовополонених у 1939-1941 рр. | 103 |
| 3.2. Організація трудового використання контингентів у системі радянського військового полону в 1941-1945 рр. | 111 |
| 3.3. Трудове використання бранців війни в Українській РСР у 1943-1945 рр. | 121 |
| Розділ 4. Залучення військовополонених та інтернованих до повоєнної відбудови економіки УРСР | 143 |
| 4.1. Нормативне регулювання, організація і розподіл трудових ресурсів військовополонених та інтернованих в Україні у 1946-1950 рр. | 143 |
| 4.2. Трудове використання військовополонених та інтернованих на території Української РСР у повоєнний період..... | 161 |
| Висновки | 183 |
| Список використаних джерел та літератури | 196 |
| Додатки | 251 |

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПП – армійський приймальний пункт
БВУ – будівельно-відновлювальне управління
БМУ – будівельно-монтажне управління
ВБВ – військово-будівельний відділ
ВБД – військово-будівельна дільниця
ВБУ – військово-будівельне управління
ВБМУ – військово-будівельно-монтажне управління
ВВІ – відділ у справах військовополонених та інтернованих
в/п - військовополонені
ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГАУ – Головне архівне управління
ГВІ – Група у справах військовополонених та інтернованих
ГВСУ – Головне військово-санітарне управління
ГУАБ – Головне управління авіаційного будівництва
ГУВТУ – Головне управління виправно-трудоустанов
ГУТАБ – Головне управління таборів
ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих
ГУЦПФ – Головне управління цивільного повітряного флоту
ГУШОСДОР – Головне управління будівництва шосейних доріг
ДКО – Державний Комітет Оборони
КЕВ – квартирно-експлуатаційне відділення
КЕЧ – квартирно-експлуатаційна частина
КОВБУ – Київське окружне військово-будівельне управління
МБВМФ – Міністерство будівництва військово-морського флоту
МБВП – Міністерство будівництва підприємств важкої промисловості
МБПП – Міністерство будівництва підприємств паливної промисловості

МВМБ – Міністерство важкого машинобудування
МВПЗР – Міністерство вугільної промисловості західних регіонів
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
МЕП – Міністерство електропромисловості
МЕС – Міністерство електростанцій
МЗС – Міністерство збройних сил
МЖЦБ – Міністерство житлового цивільного будівництва
МОЗ – Міністерство охорони здоров'я
МЛП - Міністерство легкої промисловості
ММФ – Міністерство морського флоту
МПБМ – Міністерство промисловості будівельних матеріалів
МПП – Міністерство паперової промисловості
МХП – Міністерство харчової (хімічної) промисловості
МВПЗР – Міністерство вугільної промисловості західних районів
МСГМБ – Міністерство сільськогосподарського машинобудування
МЧМ – Міністерство чорної металургії
МШС – Міністерство шляхів сполучення
НКАП – Народний комісаріат авіаційної промисловості
НКБ – Народний комісаріат будівництва
НКБМ – Народний комісаріат будівельних матеріалів
НКБП – Народний комісаріат боєприпасів
НКВП – Народний комісаріат важкої промисловості
НКВПЗР – Народний комісаріат вугільної промисловості західних районів
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКЕС – Народний комісаріат електростанцій
НКЗ – Народний комісаріат зв'язку
НКЕС – Народний комісаріат електростанцій
НКІС – Народний комісаріат у іноземних справах

НКЛП – Народний комісаріат лісової промисловості
НКМО – Народний комісаріат мінометного озброєння
НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я
НКО – Народний комісаріат оборони
НКПП – Народний комісаріат паперової промисловості
НКРФ – Народний комісаріат річкового флоту
НКСМ – Народний комісаріат середнього машинобудування
НКХП – Народний комісаріат харчової (хімічної) промисловості
НКЦПП – Народний комісаріат целюлозно-паперової промисловості
НКЦЖБ – Народний комісаріат цивільного житлового будівництва
НКЧМ – Народний комісаріат чорної металургії
НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення
ОБМТ – особливий (окремий) будівельно-монтажний трест
ОБМУ – особливе (окреме) будівельно-монтажне управління
ОБМЧ – особлива (окрема) будівельно-монтажна частина
ОРБ – окремий робочий батальйон
ОШБК – Особливий (окремий) шляхово-будівельний корпус
ОШБР – Особливий (окремий) шляхово-будівельний район
ПРЗ – паровозоремонтний завод
РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія
РМ – Рада Міністрів
РНК – Рада Народних Комісарів
ТЕЦ – Теплоелектроцентраль
УБВО – Управління будівництва військового округу
УБВР – Управління будівельно-відновлювальних робіт
УВТУ – Управління виправно-трудоустанов
УВШ – Управління відновлення шахт
УМВС – Управління МВС (обласне)
УМДБ – Управління МДБ (обласне)
УПВІ – Управління у справах військовополонених та інтернованих

ХЕМЗ – Харківський електромеханічний завод

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦЗФ – Центральна збагачувальна фабрика

ЦПФ – Цивільний повітряний флот

ШБД – шляхово-будівельна дільниця

ВСТУП

Друга світова війна увійшла в історію, як планетарна трагедія, що призвела до величезних людських, матеріальних та культурних втрат. Серед численних категорій її жертв окреме місце посідають військовополонені та інтерновані. Лише під владою Німеччини в 1941-1945 рр. перебувало понад 5,7 млн. радянських бранців, із яких, за різними даними, загинуло від 3,3 до 4 млн. осіб. У свою чергу, СРСР полонив понад 4 млн. осіб і на території Радянського Союзу опинився „табірний інтернаціонал” із представників більш як 30 національностей. Історіографія військового полону сьогодні нараховує тисячі різноманітних досліджень та спогадів очевидців. Проте далеко не всі аспекти цієї теми належним чином досліджені. До таких повною мірою відноситься і проблема утримання та трудового використання іноземних військовополонених на території Української РСР.

Початок трудовому використанню іноземних бранців в Україні було покладено у 1939-1941 рр., коли у спеціально створених виробничих таборах органи Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС розмістили, утримували та використовували працю десятків тисяч інтернованих польських громадян. У 1943-1945 рр. і в повоєнний період на території республіки УПВІ НКВС (МВС) СРСР та господарські органи створили суворо централізовану, цілісну та структуровану систему працевикористання контингентів таборів військовополонених та цивільних іноземців зі статусом „інтернованих”. Географія і специфіка праці накладали свій відбиток на їх утримання, продовольче, майнове забезпечення, якість медичного обслуговування та, як наслідок, динаміку захворюваності та смертності. Потреба того чи іншого регіону, галузі господарства в робочих руках визначала тривалість термінів перебування військовополонених та інтернованих у таборах і робочих батальйонах на території республіки.

Актуальність теми зумовлена передусім станом її наукового дослідження. Опрацювання проблеми утримання і трудового використання бранців періоду Другої світової війни ще донедавна вирізнялося політизацією, непослідовністю та сепарацією ідеологічно „незручних” сторін і обставин цього питання. Такий підхід значною мірою зумовлювався політико-ідеологічним протистоянням СРСР і країн Заходу. Якщо злочинна практика нацистських таборів військовополонених знаходила достатньо виважене висвітлення на сторінках різних видань, то радянський військовий полон, а особливо питання, пов’язані з режимом утримання і трудового використання бранців, до початку 90-х рр. XX століття залишався заполітизованою темою на Заході і, водночас, – „небажаною для дослідження” в Радянському Союзі.

Розпад СРСР і демократизація суспільного життя на його колишніх теренах певною мірою вирішили питання доступу до джерельної бази та позитивно вплинули на стан дослідження розглядуваної проблеми.

Та незважаючи на тематичне розмаїття публікацій і широкий спектр опрацьованих джерел, дотепер в історіографії бракує досліджень, у яких окреслена проблема розглядалася б комплексно, а предметом вивчення стала специфіка утримання і трудового працевикористання бранців війни на території України у 1939-1945 рр. та повоєнний період. Так, системного вивчення потребують організаційно-територіальні й структурні аспекти розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, нормативне забезпечення використання їхньої праці, особливості організації та функціонування системи утримання і трудової експлуатації контингентів таборів військовополонених та робочих батальйонів інтернованих у 1939-1953 рр. Зрештою, виваженої, об’єктивної відповіді вимагає питання про реальний внесок бранців військового полону у повоєнну відбудову економіки Української РСР і подальший її розвиток. Актуальність наукового завдання зумовлюється ще й тим, що, система радянського військового полону й інтернування на території УРСР, незважаючи на її приналежність до компетенції органів внутрішніх справ та апріорі екстериторіальний характер, мала певні територіальні, ресурсні, галузеві та демографічні особливості.

Суспільне значення наукового аналізу феномену військового полону в межах дисертаційної теми посилюється також з огляду на внутрішні та міжнародні чинники. Зокрема, останній мав значний вплив на суспільний клімат повоєнної України. З іншого боку, громадськість багатьох європейських країн та Японії докладає чималих зусиль, щоб з'ясувати долі сотень тисяч своїх громадян, які, опинились в радянському полоні на території республіки. Відтак, об'єктивне документальне дослідження проблеми утримання і трудового використання іноземних військовополонених й інтернованих в УРСР сприятиме подальшій гармонізації міждержавних стосунків України, зміцненню авторитету держави на міжнародній арені.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в руслі науково-дослідних тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ: „Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943-1945 рр.” (реєстраційний номер 01044003293) за 2003-2006 рр. і „Україна в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. і соціально-економічний і антропологічний вимір” (реєстраційний номер 01074000237) за 2006-2009 рр. Також у контексті практичної реалізації дисертаційна праця є частиною наукової теми, розробка якої проводиться в рамках міжнародного проекту з вивчення долі військовополонених у роки Другої світової війни, що реалізується науковцями Росії, Німеччини, Австрії, України, Білорусі, Японії та інших країн.

Об'єктом вивчення постає створена НКВС (МВС) СРСР система військового полону на території Української РСР у 1939-1953 рр.

Предметом дослідження визначено організацію утримання і працевикористання іноземних військовополонених та інтернованих у роки Другої світової війни та повоєнний період на території України.

Метою роботи є комплексний аналіз передумов, причин, практичних завдань, особливостей, форм і методів організації, розбудови й функціонування системи розміщення, утримання, забезпечення та трудової експлуатації контингентів, що знаходилися під охороною на території України.

Для досягнення визначеної мети дисертанткою сформульовані такі **наукові завдання:**

- здійснити комплексний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження;

- з'ясувати становище військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939-1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування;

- дослідити нормативно-правові та організаційні аспекти трудового використання контингентів у системі радянського військового полону в 1941-1945 рр.;

- проаналізувати специфіку працевикористання військовополонених в Україні у 1939-1941 рр.;

- виявити регіонально-галузеві особливості розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, розглянути та проаналізувати характер і суттєві риси їх трудової експлуатації в умовах Великої Вітчизняної війни;

- з'ясувати специфіку повоєнного нормативного регулювання працевикористання військовополонених та інтернованих, організації та розподілу цих трудових ресурсів в Українській РСР у 1946-1953 рр.;

- встановити особливості трудового використання військовополонених й інтернованих на території УРСР у повоєнний період, оцінити їхній реальний внесок у відбудову економіки республіки.

Хронологічні рамки дисертації окреслені 1939-1953 рр. У цей період на території Української республіки у таборах, їхніх відділеннях, окремих робочих батальйонах, спеціальні структури НКВС (МВС) СРСР та господарські органи утримували й активно використовували працю понад 900 тисяч іноземних військовополонених та інтернованих.

Географічні межі роботи охоплюють територію Української РСР у діючих на той час адміністративних кордонах.

Методологія дослідження. У світлі новітніх методологічних засад авторка керувалася загальними принципами історизму, об'єктивності та системності, положеннями та принципами, що спираються на досягнення вітчизняної і зарубіжної історичної науки, намагалася врахувати важливі в концептуальному плані розробки учених, теоретичні висновки та узагальнення яких сприяли осмисленню й формуванню принципів положень дисертації.

Застосовані методи дослідження залежали передусім від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. У дисертації застосовуються методи: порівняльно-історичний і типологічний; проблемно-хронологічний та метод компонентного аналізу історичних явищ. Квінтесенцією використаного в дисертації методичного набору історичної науки стало застосування методу комплексного підходу до предмету дослідження. Низку конкретних наукових завдань вирішено за допомогою методичного інструментарію інших наук. Зокрема, для аналізу нормативно-правової бази організації утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих, залучено метод контекстної інтерпретації правових актів. При вивченні конкретних кількісних показників активно залучалися математичні та статистичні методи. Результатом статистичного аналізу визначених компонентів стало складання відповідних таблиць.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів зумовлені самою постановкою та розробкою комплексної історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження. Здійснено спробу системного вивчення організації утримання, забезпечення і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні у 1939-1953 рр. Науковою новизною у дисертації відзначаються наступні аспекти:

- опрацьовано та вперше залучено до наукового обігу низку документальних матеріалів НКВС (МВС) із фондів Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України і Центрального архіву вищих органів влади та управління України;

- на основі аналізу джерельної бази зроблено та обґрунтовано періодизацію становлення і розвитку регіональної ланки системи працевикористання військовополонених та інтернованих періоду Другої світової війни та повоєнного часу на території Української РСР;

- на основі проблемно-хронологічного принципу комплексно і системно розглянуто та проаналізовано особливості організації утримання, забезпечення й трудового використання праці бранців війни в Україні у 1939-1953 рр. У цьому контексті в дисертації конкретизовано такі окремі дослідницькі питання: організація, нормативно-правове регулювання працевикористання і розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих у 1939-1945 рр.; трудова експлуатація бранців в умовах війни; охорона здоров'я, умови та оплата їх праці на підприємствах і будовах України у 1939-1945 рр.; нормативне регулювання, основні напрямки та особливості використання праці військовополонених (інтернованих) у 1945-1953 рр.; використання трудових ресурсів зазначеного спецконтингенту у промисловості, комунальній сфері та на будівництві транспортної інфраструктури УРСР.

- на основі широкого застосування статистичного та порівняльно-історичного методів узагальнено дані про кількість залучених до праці військовополонених та інтернованих, а також результати їх трудової експлуатації в Україні.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації можуть використовуватись при підготовці узагальнюючих наукових праць, нормативних і спеціальних лекційних курсів, підручників і навчальних посібників з історії України.

Інтеграційні процеси і гуманізація міждержавних стосунків у Європі, що тривають на межі тисячоліть, позначені активізацією зусиль урядів, громадських організацій і науковців, спрямованих на вирішення проблем, які одержало людство у спадок із часів Другої світової війни. Однією з найболючіших серед них лишається трагічна доля військовополонених. Перманентні військові конфлікти, що зазвичай супроводжуються грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права, роблять нагальною потребу у вивченні історії та врахуванні негативного досвіду

військового полону, зокрема організації і структурної побудови його органів та установ у різних країнах світу.

Апробація результатів дисертації здійснена в ході міжнародних, всеукраїнських, регіональних і вузівських наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів. Дослідження авторки обговорювалось на засіданнях академічних наукових підрозділів і кафедр вузів.

Основні положення та висновки сформульовані в дисертації були предметом обговорення на Міжнародній науковій конференції „Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ - початку ХХ ст.” (Київ, 5 листопада 2003 р.), Міжнародній науковій конференції до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників “Незабутні сторінки історії нашого народу” (Інститут історії України НАН України, 17 грудня 2004 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Безсмертя Подвигу”: До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. (Національна академія внутрішніх справ України, м. Київ, 22 квітня 2005 р.), а також на Міжнародній науковій конференції „Військовий полон та інтернування: 1939-1956. Погляд через 60 років” (м. Київ, 1-5 червня 2006 р.).

Дисертація обговорювалась на засіданні відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України

Публікації. Основні положення дисертації викладені авторкою у 7 публікаціях. Із них 4 статті надруковано у фахових виданнях з історії.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Перші дослідження радянських істориків, присвячені проблемі військового полону Другої світової війни, з'являються в кінці 40-х – на початку 50-х рр ХХ століття. Для цього періоду притаманні праці, звернені передусім до питань судового переслідування військових злочинців, медичного забезпечення військовополонених у ході військових дій тощо. Говорячи про становище іноземних військовополонених у СРСР в роки Великої Вітчизняної війни, юристи-міжнародники, фахівці з історичної демографії та історії військової медицини підкреслювали, що радянський уряд виконав міжнародні зобов'язання щодо утримання, медичного забезпечення і репатріації військовополонених [455; 326, с. 312-329; 166, с. 161; 175].

Що стосується західної історіографії, передусім німецької, то слід зазначити, що в ній самого початку відбувалася інтенсивна розробка проблеми становища співвітчизників у радянському полоні в цілому [368]. Зокрема, про це свідчить колективна праця „Підсумки Другої світової війни: висновки переможених”. На думку двох співавторів цього видання – Г. Арнтца та К. Пфєффера – важкі умови праці і незадовільне харчування радянських військовополонених у Німеччині стали наслідком поганого поводження з німецькими бранцями в СРСР [207, с. 505].

В 60-70-ті рр. ХХ століття у ФРН проблема військовополонених була оголошена одним із пріоритетних напрямків військово-історичних студій. У 1957 р. розпочала роботу спеціальна наукова комісія з вивчення матеріалів про перебування солдатів та офіцерів Вермахту в іноземному полоні. Результатом її роботи стала 15-томна (22 книги) праця під загальною назвою “До історії німецьких військовополонених у Другій світовій війні”. Десять її томів були присвячені становищу німців у радянському полоні [354].

На матеріалах роботи спеціальної комісії свою працю “Полонені” (побачила світ 1980 р.) підготували знані західнонімецькі дослідники П. Карель і Г. Беддекер. Під назвою “Німецькі військовополонені Другої світової війни 1939-1945 рр.” вона була перевидана російською мовою [209]. Автори роблять висновок, що німецькі військовослужбовці, котрі перебували в полоні в країнах Заходу, знаходилися там у кращих умовах аніж їхні співвітчизники на території СРСР чи Югославії.

У кінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ століття на Заході з’являється низка публікацій, автори яких звинувачували СРСР у порушенні режиму військового полону [350]. Питання смертності серед німецьких військовополонених у своєму дослідженні торкнувся американський історик, фахівець у галузі міжнародного права А. де Цаяз. Учений стверджує, що до 95 % солдатів та офіцерів Вермахту, яких полонили у 1941-1942 рр., одразу ж розстрілювалися або загинули в радянському тилу [380].

На противагу в СРСР у кінці 70-х рр. ХХ століття з’являються поодинокі публікації, покликані здійснити критику „реакційної західної історіографії”. Насамперед це статті-рецензії Л. Безименського, Г. Іваницького та О. Ржешевського [168; 208; 301]. Повторюючи вже звичні звинувачення зарубіжних авторів у фальсифікації, автори вели мову про гуманне ставлення в Радянському Союзі до переможеного та полоненого ворога. Тоді ж у радянській історіографії знайшла певне (дуже поверхове) відображення тема медичного забезпечення та лікування в СРСР іноземних військовополонених [251; 198; 253; 186].

Перелік публікацій радянської історіографії 50-х – першої половини 80-х рр. ХХ століття з проблематики військового полону Другої світової війни в СРСР завершує книга А. Бланка “Німецькі військовополонені в СРСР”, видана німецькою мовою у Кельні. Автор проводить тезу про повне дотримання радянською стороною міжнародного права щодо режиму військового полону, а багатотомну працю західнонімецьких учених називає такою, „що не має під собою наукової основи”[333].

В середині 80-х рр. ХХ століття у ФРН отримують визнання праці „молододі генерації” військових істориків. Новий підхід до вивчення питань військового

полону запропонував у своїй монографії А. Леманн, який досліджував специфіку табірному побуту німецьких військовополонених у Радянському Союзі [352].

Демократизація суспільно-політичного життя в Радянському Союзі справила позитивний вплив на розвиток як вітчизняної, так і зарубіжної історичної науки у царині дослідження військового полону. Період з 1989-1990 рр. до сьогодні – це час інтенсивного вивчення теми з позицій деідеологізованого підходу. Дослідники отримали більший доступ до архівів, публікувати спільні праці, публічно обмінюватися думками. Саме в цей період виробляються нові підходи до вивчення найрізноманітніших сторін даної проблеми, а серед них і питання утримання, забезпечення і трудового використання бранців воєнної доби. Першість тут належить російським військовим історикам.

Публікаціями солідного наукового рівня, виявилися статті та нариси російських дослідників В. Конасова та В. Галицького. Серед інших ці автори розглядають і такі аспекти, як організація військовополонених у тилу, особливості їх утримання в таборах тощо [224; 225; 190; 191; 189; 391]. У другій половині 90-х рр. ХХ століття – на початку нинішнього друкуються й інші дослідження, присвячені проблемі військовополонених-іноземців. Їх автори роблять спроби в загальному контексті проблеми радянського військового полону вивчити й умови утримання, побутового, харчового забезпечення та лікування бранців війни [267; 161; 459; 172; 173; 241; 243; 478; 473; 490]. Ці самі питання, проте вже стосовно регіонів Півночі європейської частини СРСР та Уралу, висвітлюються у працях В. Всеволодова, Є. Рожкової, О. Кузьмініх, Н. Суржикової [188; 242; 487; 492]. Розміщення, конвоювання, охорона, утримання і забезпечення контингенту військовополонених та інтернованих у прифронтовій зоні стали предметом вивчення у дисертації І. Власової [465].

Окремо слід назвати праці істориків Російської Федерації у яких розглядаються політичні, міжнародно-правові та організаційно-структурні аспекти радянського військового полону. Вони є важливими з точки зору дослідження політико-правових засад розбудови радянської системи утримання, забезпечення та трудової експлуатації бранців війни в кінці 30-х – середині 50-х рр. ХХ століття.

Першими науковими дослідженнями дипломатичних, правових і політичних аспектів теми стали праці В. Конасова [233; 476]. Автор зауважує, що твердження багатьох західних дослідників про погане поводження в Радянському Союзі з німецькими військовополоненими не має під собою реального підґрунтя, хоча умови життя і праці полонених не завжди цілком відповідали міжнародним правовим нормам. Помітним кроком вперед вивченні теми стали дослідження І. Безбородової, присвячені організаційній діяльності ГУПВІ НКВС СРСР [164; 462].

Із другої половини 90-х рр. ХХ століття предметом дослідження стають цілком конкретні аспекти – організація полонення, режим конвоювання й охорони бранців, умови матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування і медичного обслуговування військовополонених та інтернованих. Окремий напрям – вивчення особливостей трудового використання цих контингентів на відбудові радянської економіки.

Питання розміщення, режиму охорони та утримання військовополонених у тилових таборах розглядаються у статтях В. Галицького, В. Конасова, С. Кузьміна, С. Семенова, О. Смикаліна, Н. Суржикової та інших дослідників [194; 409; 303; 308; 429; 437]. Вони доводять, що не дивлячись на складнощі воєнної пори, Радянський Союз в цілому дотримувався положень міжнародного права у царині військового полону. Порівняно низькі показники смертності серед військовополонених у повоєнний період дослідники пояснюють постійним удосконаленням системи збору, розміщення та евакуації військовополонених у тил, матеріальним і медико-санітарним забезпеченням на всіх етапах полону. Водночас підкреслюється, що у Радянському Союзі (особливо в початковий період війни) ця система далеко не завжди спрацьовувала без збоїв. Вбивства військовополонених у прифронтовій смузі пояснювалися не цілеспрямованою політикою радянських властей, а необдуманими діями бійців, засліплених ненавистю до ворога.

Важливим аспектом військового полону в СРСР є матеріально-побутове і харчове забезпечення військовополонених та інтернованих. Ці питання широко представлені в сучасній російській історіографії. Тією чи іншою мірою їх торкається більшість дослідників. Так, В. Галицький вважає, що добові норми харчування

полонених „були достатніми для забезпечення нормальної життєдіяльності організму людини” [194, с. 19; 394, с.136, 141]. Інша частина дослідників робить протилежні висновки. Іркутський історик С. Кузнецов підкреслює, що високий рівень смертності через дистрофію у японських військовополонених був наслідком низьких норм харчування [245]. Цю ж думку стосовно німецьких військовополонених поділяє В. Іванов [472].

Спеціальні дослідження проблеми продовольчого постачання військовополонених здійснили також А. Долголюк, С. Сидоров, Н. Суржикова та інші [396; 304; 435]. С. Сидоров пов’язує труднощі в постачанні мешканців таборів НКВС харчами з хронічною нестачею продовольства у Радянському Союзі. Автор звертає увагу на дуже характерну деталь політики продовольчого забезпечення бранців: його розмір жорстко пов’язувався з виконанням ними встановлених норм праці.

Багато в чому дискусійною є проблема медичного забезпечення і смертності військовополонених та інтернованих. На початку 90-х рр. ХХ століття широке розповсюдження в російських засобах масової інформації отримала версія про жахливе ставлення радянських лікарів до полоненого ворога. Подібні погляди знайшли відображення, зокрема, в статті російського дослідника А. Нестеренка [260]. Факти вбивств військовополонених Вермахту, зокрема поранених і хворих, наводить у своїй публікації на сторінках „Нового времени” А. Якушевський [328]. У статті В. Бобренєва і В. Рязанцева йдеться про знищення кількох німецьких військовополонених під час проведення випробувань отрути для таємних терористичних операцій НКВС [167].

По-іншому підійшли до вивчення проблеми лікування, медичного забезпечення та смертності бранців у радянському полоні російські фахівці І. Горбунов, Г. Грибовська, О. Єпіфанов, В. Коносов, Б. Нахопетов, Н. Суржикова, А. Федорова, Є. Чудиновських. В основу своїх праць вони поклали не окремі сенсаційні факти, а широку джерельну базу [394; 206; 226; 236; 258; 444; 447; 314; 467; 395; 178; 310]. Здійснивши комплексний аналіз документів спецшпиталів і табірних лазаретів, автори, з одного боку, визнають гуманізм радянських медичних

працівників стосовно переможеного ворога, з іншого – факти свавілля і практику постачання військовополонених за залишковим принципом.

Особливе місце в російській історіографії радянського військового полону посідає питання смертності бранців. Окремі історики наводять статистику, що із 7 млн. полонених Радянським Союзом військовослужбовців ворожих армій свого повернення на батьківщину не дочекалися близько 3,5 млн. осіб. Більшість російських дослідників, оперуючи документами УПВІ НКВС, називають значно менші цифри. В. Галицький робить висновок, що за період з 1941 до 1956 рр. у радянському полоні померло понад 548 000 військовополонених-іноземців [190, с. 45]. На думку В. Конасова, у документах НКВС-МВС СРСР, на які спирається В. Галицький, статистика смертності є далеко неповною і заниженою. Натомість, лише у прифронтовій смузі невраховані втрати становлять кілька десятків тисяч осіб [404, с. 41-43]. Переважна більшість російських дослідників, заперечуючи тезу, що масова загибель полонених в СРСР була наслідком цілеспрямованої політики знищення, пояснюють наявні факти збігом несприятливих обставин [206, с. 1, 40-41].

Наразі багатьма здобутками, втім, як і невирішеними питаннями, російської військово-історичної науки позначена проблема трудового використання іноземних військовополонених. Оцінюючи внесок військовополонених у відбудову радянської економіки, В. Галицький визначає його як „достатньо суттєвий”. На його думку, залучення полонених до праці жодним чином не суперечило міжнародно-правовим нормам, а навпаки, допомагало їм вижити в екстремальних умовах [195, с. 92; 393, с. 69]. І. Безбородова гадає, що утримання військовополонених було збитковим для СРСР, а в практиці трудового використання бранців мало місце їх залучення до праці на шкідливих для здоров'я виробництвах і військових об'єктах, що заборонялося міжнародним правом. Головна ж причина неефективності працевикористання військовополонених полягала у складності, а іноді й неможливості забезпечити нормальні умови утримання і харчування працюючого контингенту таборів [386, с. 50-58]. Різноманітним аспектам цього питання присвячені роботи Н. Баранової, С. Букіна, О. Єланцевої, М. Колерова,

П. Книшевського, С. Кузнєцова, М. Поляна, Є. Рожкової, Н. Суржикової [385; 461; 179; 203; 222; 247; 412; 416; 425; 432].

Проблему експлуатації праці військовополонених Другої світової війни в Радянському Союзі ґрунтовно дослідив волгоградський історик С. Сидоров [488]. Історію праці військовополонених в СРСР він розподіляє на кілька періодів: довоєнний (вересень 1939 р. – червень 1941 р.), воєнний (червень 1941 р. – травень 1945 р.) і повоєнний (червень 1945 р. – кінець 1956 р.). При цьому період війни та повоєнне використання праці бранців поділяються автором на етапи. На думку автора упродовж „довоєнного періоду” використання праці військовополонених (а тоді це були, переважно, поляки) на будівництві автодоріг, залізниць, літовищ і в чорній металургії виявилось малоефективним через погану організацію. У 1939-1941 рр. ні нормативних документів з питань працевикористання військовополонених, ні структур матеріально-технічного їх забезпечення не було, а тому бранці війни утримувалися і працювали так само як і в’язні ГУТАБу.

„Воєнний період” використання праці військовополонених С. Сидоров поділяє на три етапи. У червні 1941 – березні 1943 р. нечисленні іноземні бранці добували вугілля, руду та торф, а також працювали на лісорозробках. При цьому елементарні житлово-побутові умови були відсутні, гостро бракувало харчів і медикаментів, діяв 12-годинний робочий день, захворюваність і смертність набули вражаючих масштабів. Другий етап працевикористання бранців дослідник окреслює квітнем 1943 – груднем 1944 р. Перелом у ході війни на користь Радянського Союзу дозволив покращити умови утримання бранців, з’явилися перші нормативні документи. Праця полонених стала масовою, проте, як і раніше, залишалася малоефективною через організаційні проблеми та постійне розширення системи таборів. У січні-травні 1945 р. на основі отриманого в попередні роки досвіду здійснено докорінні зміни в організації праці контингентів УПВІ: запроваджувалося її стимулювання, а військовополонених намагалися використовувати за їх цивільним фахом. У зв’язку з цим ефективність трудового використання дещо зросла.

У „повоєнному періоді” (1945-1956 рр.) працевикористання військовополонених С. Сидоров виокремлює чотири етапи. На першому з них – у

червні 1945 – навесні 1946 р. відбулася міжнародно-політична легалізація праці бранців війни на відбудові господарства СРСР, а також тривали організація і облаштування таборів для переходу до масового використання наявних робочих рук. Дослідник зазначає, що вартість робіт, виконаних військовополоненими на другому етапі (протягом весни 1946 – до кінця 1947 р.) склала понад половину суми отриманої за все сімнадцятирічне використання праці останніх. На третьому етапі, (1948-1949 рр.) відбувається масова репатріація бранців, на кваліфікованих і добре оплачуваних роботах полонених заступають радянські громадяни, а табори ГУПВІ переходять на працевіткі та низькооплачувані роботи – будівництво і вуглевидобування. Праця військовополонених стає рентабельнішою, а заробіток вперше перевищив витрати на їх утримання. Проте чисельність контингенту була незначною, а тому їхня праця особливого впливу на економіку не справляла. На останньому етапі, в 1950-1956 рр., основним контингентом нечисленних таборів стали засуджені та затримані від репатріації військовополонені та інтерновані. Підсумовуючи, С. Сидоров зазначає, що вартість виконаних військовополоненими робіт у 2,2 рази перевищила витрати на утримання таборів і спецшпиталів. Посилаючись на дослідження В. Галицького, автор підкреслює, що вироблене бранцями складало всього 7,3 % від загальних збитків, завданих радянській економіці у війні [305, с. 415].

Розпад СРСР і геополітичні зміни в Центрально-Східній Європі на початку 90-х рр. ХХ століття стали каталізатором подальшого розвитку історіографії радянського військового полону в зарубіжних країнах. В умовах розсекречення значної кількості фондів державних і відомчих архівів у республіках колишнього СРСР вивчення історії іноземних військовополонених Другої світової війни стало помітно продуктивнішим, водночас послабився вплив ідеологічної та політичної складових цієї тематики [339; 332; 341; 345; 346; 347; 349; 357; 360; 366; 374; 381; 323]. На особливу увагу заслуговує праця Ш. Карнера „Архіпелаг ГУПВІ: Полон та інтернування в Радянському Союзі. 1941-1956”. Це чи не перша фундаментальна праця західного дослідника, написана на унікальній джерельній базі розсекречених архівів СРСР, із залученням вже традиційних для історіографії ФРН свідчень „живої

історії”. У 2000 р. з’явилися монографія А. Хільгера “Німецькі військовополонені в Радянському Союзі 1941-1956”. Автор, синтезувавши матеріали радянських архівних джерел і західної мемуарної літератури, робить висновок, що поводження з німецькими бранцями було суворим, але воно ніяк не відрізнялося від ставлення до військовополонених інших національностей і власного цивільного населення СРСР.

Окремого історіографічного огляду в контексті даної теми заслуговує вивчення долі інтернованих і мобілізованих осіб у радянських таборах. Першими на пострадянському просторі публікаціями з цієї тематики були статті В. Конасова та А. Терещук, П. Книшевського і М. Семиряги [237; 247; 302]. І. Чухін провів детальну реконструкцію історії табору для інтернованих № 517 (ст. Падозеро, м. Петрозаводськ) [315]. Комплексними історико-географічними дослідженнями проблеми інтернованих іноземців у повоєнному СРСР стали роботи П. Поляна [264; 265; 483]. Розлогим є коло праць німецьких учених, присвячених проблемі інтернованих до Радянського Союзу співгромадян. Опубліковані у 50-х – 90-х рр. ХХ століття, ці дослідження в основному ґрунтуються на західних статистичних даних і свідченнях очевидців [338; 358; 363; 366].

Вітчизняні дослідники ще донедавна обходили увагою питання радянського військового полону часів Другої світової війни. У 90-х рр. ХХ століття та у перші роки нинішнього можемо нарахувати лише кілька праць, проблематика яких тим чи іншим чином стосувалася подібних проблем. Це монографія, статті і кандидатська дисертація В. Карпова про долю японських бранців інтернованої у СРСР Квантунської армії [211-220; 401; 474], а також статті О. Буцько, яка досліджувала питання продовольчого забезпечення німецьких військовополонених в роки війни, їх утримання та інші питання й В. Левикіна щодо перебування військовополонених в СРСР та їх репатріації [180-183; 249; 250].

Що стосується українських сюжетів теми радянського військового полону, то вони до останнього часу вітчизняними дослідниками практично не вивчалися. Цей тематичний зріз у 2000-2001 рр. відкриває публікація про відомий “Київський процес” 1946 р. – одну з ланок у повоєнному судовому переслідуванні полонених в Українській РСР [311, с. 131-159], а також книга В. Сергійчука “Новітня каторга.

Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР”. Видання являє собою типовий збірник документів із вміщеною на початку передмовою упорядника [146].

Наразі відбуваються помітні не лише кількісні, а й якісні, зрушення у вивченні теми іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні. У 2001-2005 рр. з'являються перші солідні дослідження з нашої проблеми істориків А. Чайковського, О. Потильчака, М. Баглікової. Книга А. Чайковського “Полон: За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1939-1953 рр.)” стала першим у цьому випадку серйозним дослідженням в українській історіографії. Використавши унікальну документальну базу російських і українських архівів, а також опубліковані джерела, мемуари, періодику та праці попередників, учений зробив спробу комплексно висвітлити проблему військового полону періоду Другої світової війни на її українському ґрунті [312; 313]. Аналізуючи режим утримання іноземних бранців у таборах, їх харчування, медичне забезпечення А. Чайковський наголошує, що політика держави у вирішенні долі військовополонених та інтернованих була переважно гуманною, виваженою, загалом відповідала існуючим тоді нормам міжнародного права. Медичне обслуговування і санітарне забезпечення полонених, в цілому, були невіддільними від існуючих тенденцій і поглядів на роль і місце цього контингенту, а рівень, форми і методи роботи були породженням переваг і недоліків адміністративно-командної системи [312, с. 138, 198]. Говорячи про „трудоі звершення” військовополонених та інтернованих, автор наголошує на їх низьких показниках, причиною чого, на його думку, став підневільний характер праці бранців війни і той факт, що в основі трудового використання контингенту знаходився досвід ГУТАБу. Пік застосування трудових ресурсів військовополонених та інтернованих на території України А. Чайковський визначає 1946-1948 рр. і зазначає, що головну роль у практиці застосування їх праці на відбудові зруйнованої економіки країни відіграла існуюча система влади, міжнародно-політична ситуація та багато інших чинників, які накладали свій відбиток на долю „тих, хто знаходяться на чужині, вимушено робив те, що наказували інші” [312, с. 366-367].

У 2000 р. з'явилось кілька наукових статей О. Потильчака, в яких йшлося про долю іноземних військовополонених у таборах, розташованих на території України в 1944 р., організації режимних установ, розміщення, утримання та трудового використання військовополонених й інтернованих [268; 418; 269]. Автор підкреслює, що широке застосування праці бранців таборів військовополонених на відбудовчих роботах викликав катастрофічний дефіцит робочих рук на звільнених територіях. Примусова праця не була та й не могла бути ефективною, проте активні мобілізаційні заходи та політика соціального маневрування у стосунках з полоненими дозволили режиму використовувати цей потенційно значний резервуар робочої сили вже в ході війни [268; 270; 271].

У працях, що вийшли друком у 2001-2002 рр., О. Потильчак порушує тематику трудового використання бранців війни на відбудові господарських об'єктів Чернігівської області, вугільних шахт і металургійних підприємств Донбасу та Півдня України [272; 420; 278]. Зокрема, досить ґрунтовно розглядається проблема формування нормативної бази трудової експлуатації військовополонених у СРСР в роки Другої світової війни та повоєнний період, визначаються головні тенденції та особливості розвитку цієї сфери радянського військового полону [274-277]. Стверджується, що саме в другій половині 1945 – на початку 1946 р. завершилося формування системи примусової праці бранців війни. Надалі вона зазнавала окремих структурних і режимних змін, удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – це обов'язкове, виключне і примусове у своїй основі використання трудових ресурсів контингентів військовополонених [275, с. 81-82].

У монографії „Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954 рр.)” та інших публікаціях, а також докторській дисертації автор виокремлює особливості організації та функціонування системи радянського військового полону та її режимних установ на території Української РСР у 1939-1954 рр., досліджує питання організації та утримання місць поховань військовополонених та інтернованих в Україні у 40-х – 70-х рр. ХХ століття, чисельності померлих і похованих в Україні бранців війни [279-300; 421; 422; 484; 485].

Першою спробою вивчення проблеми на регіональному рівні стали статті і кандидатська дисертація М. Багликової “Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1954)”. У праці досліджено організацію табірної мережі регіону, а також особливості утримання, забезпечення та працевикористання військовополонених [155-160; 383; 384; 457; 458].

Підсумовуючи викладене, слід звернути увагу на те, що у розвитку історіографії радянського військового полону часів Другої світової війни виділяються принаймні два великі періоди. Перший з них охоплює 40-і – середину 80-х рр. ХХ століття, а хронологічні межі другого: кінець 80-х–початок 90-х рр. ХХ століття – до нашого часу.

Вивчення історії перебування військовополонених та інтернованих в СРСР у другій половині 40-х – кінці 80-х рр. ХХ століття тривало в умовах „холодної війни” та ідеологічного протистояння. Зарубіжні дослідники досягли вагомих результатів в аналізі та інтерпретації доступних джерел, до певної міри використали можливості „усної історії”. Проте їх праці часто-густо хибували тенденційністю, значною мірою викликаною специфікою джерельної бази, основу якої становили матеріали нацистських установ і мемуари колишніх бранців війни.

Водночас радянські дослідники сконцентрували зусилля майже виключно на вивченні історії антинацистських організацій військовополонених у СРСР. Спроби ж розгляду дотичних тем при відсутності доступу до архівних матеріалів успіху не мали.

Перебороти цей стан пострадянським дослідникам вдалося лише у 90-х рр. ХХ століття. Поступово тема долі бранців війни у таборах НКВС набрала реальних обрисів у сотнях наукових праць, автори яких звертаються до характеристики різноманітних аспектів складного і багатовимірного феномену, яким був полон. Відзначаючи безсумнівний прогрес у вивченні проблематики радянського військового полону 1939-1953 рр. слід зауважити, що тематичне розмаїття публікацій і доволі широкий спектр опрацьованих джерел ще не свідчать про рівнозначний і якісний аналіз усіх питань. Багато досліджень мають лише постановочний характер, окреслюють ту чи іншу проблему, передають фактичну

сторону справи на основі якогось одного джерельного комплексу, а деякі висновки видаються скоріше гіпотетичними, ніж суворо вивіреними та аргументованими. Ці зауваження цілком стосуються й теми організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні у 1939-1953 рр.

1.2. Огляд джерельної бази

Ключовою проблемою будь-якого наукового дослідження є питання джерел. Джерельна база історичних досліджень проблеми військового полону загалом і питань утримання, забезпечення та трудового використання бранців війни в часи існування СРСР була надзвичайно обмеженою. Всі, навіть найменш інформативні, комплекси документів, що стосувалися діяльності радянських органів військового полону, потрапляли в недоступні для дослідників фонди центральних партійних, урядових і відомчих архівів, що принципово унеможливлювало вивчення цих сторінок історії війни. З початку 90-х рр. минулого століття і до сьогодні в Росії, Україні, інших пострадянських країнах триває поступовий процес відкриття цих архівних фондів, що сприяє ґрунтовному опрацюванню даної теми.

Основна колекція документів з історії радянського військового полону в Україні періоду Другої світової війни й повоєнного часу зосереджена у фондах Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. Серед фондів, у яких зберігаються документи, що проливають світло на питання виникнення, розвиток і функціонування системи утримання і трудового використання контингентів у мережі установ радянського військового полону в Українській РСР, основним є фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) УРСР (ф. 5). Із моменту своєї організації навесні 1944, і до розформування – у 1953 році, органи Управління (відділу, відділення) у справах військовополонених та інтернованих НКВС(МВС) Української РСР нагромадили значний масив різноманітних документів. На сьогодні у складі фонду нараховується 377 одиниць зберігання [63, арк. 123]. Незважаючи на відчутні втрати документів, спричинених знищенням більшої їх частини та передачею на зберігання в інші архівні установи, збережений документальний комплекс фонду Управління у справах військовополонених та інтернованих галузевого Державного архіву МВС України досить цілісно ілюструє всі сторони діяльності уповноважених органів НКВС

(МВС) у системі радянського військового полону на території України в 1944-1953 рр. У матеріалах опису 2 цього фонду сконцентрований масив документів, вивчення яких дозволяє застосувати для дослідження теми організації утримання і працевикористання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні проблемно-хронологічний підхід із метою якнайповнішого використання наукового та пізнавального потенціалу масиву збережених документів і матеріалів. Усі документи фонду, будучи єдиними за походженням, є досить різноманітними за типом і ступенем репрезентативності. Серед іншого вони містять інформацію про організацію утримання, матеріального, харчового і медичного забезпечення, а також трудового використання контингентів військовополонених та інтернованих у різних типах режимних установ.

Значною інформативною насиченістю теми вирізняється службове листування УПВІ МВС УРСР із таборами МВС СРСР для військовополонених на території України та з ГУПВІ МВС СРСР [73]. Воно містить довідки, доповідні, інформаційні повідомлення, листи, що проливають світло на важливі деталі утримання бранців у таборах, їх розміщення, продовольчого і матеріального забезпечення, лікування, а також працевикористання в різних галузях економіки.

Справи з планами роботи УПВІ МВС Української РСР за 1949, 1952, 1953 рр. [72] формують чільну групу документів фонду. Їх опрацювання дозволяє виділити основні напрями та особливості діяльності органів військового полону, зокрема в питаннях організації та удосконалення системи утримання контингенту, його матеріального, продовольчого і медичного забезпечення та трудового використання у завершальний період існування режимних установ на території Українській РСР.

Виключною інформаційною насиченістю відзначаються матеріали архівних фондів: накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР (ф. 45) і накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР, МВС України (ф. 46). Тут зосереджено унікальні документи, пов'язані з нормативним забезпеченням організації, функціонуванням, поточними структурно-реорганізаційними змінами та ліквідацією режимних установ системи військового полону на території України у 1939-1954 рр. Серед документів цих фондів – накази, директиви, розпорядження,

вказівки, інші нормативні приписи вищих органів державної влади та НКВС (МВС), що стосуються найрізноманітніших питань діяльності органів ГУПВІ (УПВІ). Їх опрацювання дозволило з'ясувати становище військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1939-1953 рр., особливості режиму утримання, матеріально-побутового забезпечення, харчування, лікування та медико-санітарного обслуговування; виявити особливості організації та нормативного регулювання працевикористання, а також регіонально-галузеві особливості розміщення трудових ресурсів військовополонених та інтернованих в УРСР у 1939-1941 та 1943-1945 рр.; розглянути та проаналізувати суттєві риси й особливості трудового використання військовополонених та інтернованих в умовах війни, з'ясувати умови праці, розмір її оплати, ефективність заходів з охорони здоров'я режимного контингенту; визначити реальний внесок військовополонених та інтернованих у повоєнну відбудову економіки Української РСР, показати специфіку нормативного регулювання праці бранців, основні напрями та особливості їх трудової експлуатації у 1946-1953 рр. Опрацювання документів фондів 45 та 46 дозволило встановити низку важливих для розкриття теми кількісних і структурно-галузевих показників трудового використання контингентів таборів для військовополонених та ОРБ.

Документальний комплекс, представлений в опрацьованих архівних фондах ДА МВС України, цілісно ілюструє всі сторони організаційно-структурної діяльності уповноважених органів НКВС (МВС) у системі радянського військового полону на території України кінця 30-х – середини 50-х рр. ХХ століття і дозволяє застосувати для дослідження теми проблемно-хронологічний підхід із метою найповнішого використання наукового й пізнавального потенціалу зібраного та опрацьованого матеріалу.

Серед джерел, що знаходяться за межами відомчих архівів МВС, важливими є документи, зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. За походженням їх умовно можна розділити на дві групи – радянські та німецькі. Перші сконцентровані у фонді Управління справами Ради Народних Комісарів УРСР (ф. Р-2) і представлені переважно листуванням, доповідними, повідомленнями про використання німецьких військовополонених у

господарстві республіки, на відбудові промислових та енергетичних підприємств, об'єктів комунальної власності, наукових установ тощо. Хронологічно вони охоплюють період з 1944 до 1948 рр. Матеріали цих тек містять документи про використання військовополонених на відбудові комунального господарства і підприємств Києва та відновленні вугільної і металургійної промисловості України [1, арк. 47-47; 3, арк. 5-7, 15-16; 4, арк. 102; 5, арк. 8, 9, 13, 15, 66, 69; 6, арк. 19-20, 23, 38-39, 58, 62-63, 65-66].

Серед архівних документів німецького походження з фондів ЦДАВО України цікавими для вивчення теми, хоча і дуже нечисленими, є матеріали Колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів (ф. КМФ-8). Зокрема у описі 1 цього фонду зберігається справа 77. Це документ, складений у формі реферативної доповіді, ймовірно на адресу вищого керівництва Третього рейху, де йдеться про становище німецьких військовополонених в СРСР [7, арк. 23-54].

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України документи про історію радянського військового полону в Україні та трудове використання бранців війни досить численні та зберігаються переважно в розділі справ Центрального Комітету КП(б)У (ф. 1). Тут, серед цілком таємних матеріалів Особливого сектору ЦК КП(б)У (зібраних у описі 23) чимало таких, що містять документи з питань розміщення, утримання, забезпечення і трудового використання військовополонених та інтернованих, які знаходилися у таборах, спеціальних шпиталях і робочих батальйонах на території Української РСР. Хронологічно ці матеріали охоплюють 1944-1953 рр. Вони досить різні за характером, походженням і ступенем інформативності.

Найчисленнішу групу документів цього фонду з даної проблематики становлять матеріали про трудове використання військовополонених та інтернованих. Серед них – протоколи та постанови центральних і місцевих партійних і державних органів, накази наркоматів (міністерств) про використання праці військовополонених і інтернованих в економіці Української РСР, доповідні записки, довідки та статистичні матеріали, акти перевірок ефективності трудового

використання бранців, листування і телеграми місцевих, республіканських і союзних партійних і господарських органів тощо. Особливий інтерес для дослідника становлять документи про трудове використання військовополонених на об'єктах важкої, вугільної та енергетичної промисловості [14-45; 48-49; 54-58]. Матеріали про стан та матеріально-побутові умови, продовольче та медико-санітарне забезпечення військовополонених у місцях утримання на території України становлять хоч і нечисленну групу, проте відзначаються високим ступенем інформативності [21, арк. 8-9, 14, 49-50, 52, 53, 59-61; 47 та ін.].

Документи радянських спецслужб, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, також досить різноманітні. Окремі справи об'єднують матеріали про організацію таборів і розміщення військовополонених. Проте більша частина з них – це спеціальні повідомлення та інформації НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) УРСР на адресу вищого керівництва республіки про політичні настрої серед населення. У багатьох йдеться про ставлення громадян до Німеччини і німецьких військовополонених, перспектив окупації переможеного Рейху, проблеми утримання бранців у таборах, трудового використання військовополонених на території республіки тощо [11-12; 37 та ін.].

У дисертації використано документи з Державного архіву Служби безпеки України. Серед них – справи фонду 16, в окремих документах з яких йдеться про організацію та забезпечення трудового використання військовополонених на будівництві автомобільних доріг в західноукраїнському регіоні у 1939-1941 рр. [132-133].

До групи опублікованих джерел, використаних авторкою, належать збірники документів. Це – публікації, зміст яких безпосередньо стосується діяльності радянських органів УПВІ-ГУВПІ НКВС (МВС) СРСР. Всі вони характеризують полон як міжнародно-правове, політичне, соціальне і економічне явище. Особливо важливими є документи двох збірників, що послідовно з'явилися в Російській Федерації у 1996 та 2000 рр. Перший із них (вийшов друком у серії “Русский архив”) вміщує документи з фонду 9401 (УПВІ-ГУВПІ НКВС(МВС) СРСР), що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації [142]. Упорядником другого

став відомий російський історик професор М. Загорулько [134]. До цього видання увійшли документи з фондів Державного комітету оборони, Ради Народних Комісарів СРСР (Ради Міністрів СРСР), НКВС (МВС) СРСР, що зберігаються в архівах Російської Федерації. У 1999 та 2002 рр. серію “Русский архив” поповнили чергові томи з документами про німецьких військовополонених у СРСР [143; 144]. Вітчизняні видання документів із даної проблематики поодинокі. Насамперед це згадувана збірка В. Сергійчука [146].

Серед історичних джерел особливе місце належить мемуарній літературі. Незважаючи на притаманний цьому жанру суб'єктивізм, спогади як специфічний документ історії дають змогу краще зрозуміти „дух епохи” про яку йдеться, розкривають психологічний стан людей – безпосередніх учасників тих подій. Зважаючи на суб'єктивізм та політико-ідеологічну упередженість авторського загалу мемуаристів і в силу специфіки предмету, мети та конкретних завдань дослідження, їхні твори у ньому знайшли лише обмежене використання [149-154]. Незначне застосування (через дуже обмежену інформативність подібних джерел) мали і матеріали радянської періодики досліджуваного періоду.

Отже, проведений архівний пошук засвідчив, що у фондах галузевого Державного архіву МВС України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України на сьогодні сконцентровано значний за обсягом, ступенем інформативності та достовірності масив документів, що розкривають основні сторони організаційно-структурної діяльності НКВС (МВС) у системі радянського військового полону та господарських органів щодо утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих на території України у 1939-1941 рр. та 1943-1953 рр. Архівні джерела доповнюють збірники документів, де опублікована значна частина документальної бази державних архівів Російської Федерації.

* * *

Оцінюючи стан наукової розробки теми радянського військового полону часів Другої світової війни, необхідно зазначити, що подібні дослідження впродовж

другої половини ХХ ст. характеризувалися крайньою нерівномірністю та непослідовністю, що стала результатом військово-ідеологічного протистояння двох світових політико-ідеологічних систем. Як наслідок, в історіографії радянського військового полону часів Другої світової війни сформувалися два основні напрями (історіографічні школи), у становленні котрих доцільно виділити два періоди.

Перший окреслюємо початком 40-х – серединою 80-х рр. ХХ століття. Для нього притаманний зв'язок з ідеологічним протистоянням епохи “холодної війни”, однобічність джерельної бази. Це стосується як радянської, так і західної літератури.

Тема становища іноземних військовополонених у радянських таборах, їх утримання, забезпечення, трудового використання була в СРСР фактично виведена за межі актуальної дослідницької проблематики військово-історичної науки. Питання військовополонених армій Німеччини і її союзників автори обходили майже цілковитим мовчанням, а ті поодинокі наукові розвідки, що все ж з'являлися, мали цілеспрямований характер і слугували не стільки науковій істині, скільки знаряддям ідеологічної пропаганді. Для керівництва Радянського Союзу проблема військовополонених набула передусім політичного значення, водночас її намагалися не помічати як тему історичних досліджень [280, с. 25]. Як наслідок, до другої половини 80-х рр. ХХ століття історія іноземних військовополонених у Радянському Союзі залишалася фактично не розробленою, а отримати доступ до закритих архівних фондів для науковців було практично неможливим [312, с. 13].

На інших засадах досліджувалася проблема радянського військового полону в зарубіжній історичній науці. Тут становище військовополонених Німеччини та армій її союзників намагалися вивчати комплексно. Проте вразливою стороною цих праць є обмеженість джерельної бази, сконцентрованої переважно у радянських архівах і недоступної західним ученим майже до середини 90-х рр. минулого століття.

Звернення до теми іноземних бранців у СРСР особливо активізувалося протягом другого періоду розвитку її історіографії – у 90-х рр. ХХ – на початку нинішнього століття. Науковці інтенсивно працюють не лише над розширенням проблематики досліджень з історії радянського військового полону, а й поглиблено

розглядають питання, що якимось чином вже знайшли своє висвітлення. Наразі зроблено спробу окреслити проблему іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні в цілому та вивчити її організаційно-структурні аспекти. В опублікованій літературі з'явилися нові оцінки, ідеологічні кліше поступилися місцем зваженому аналізу. Проте радянський військовий полон лише входить у коло актуальних проблем української історичної науки, а більшість вітчизняних сторінок цього складного, суперечливого та багатовимірного явища все ще залишаються недостатньо вивченими. Це повною мірою стосується і теми утримання та трудового використання в УРСР іноземних бранців війни.

Отже, вивчення джерельної бази по історії іноземних військовополонених у 1939-1953 рр. засвідчує досить повну забезпеченість дисертаційної теми вітчизняними архівними джерелами. В опрацьованих архівних фондах сконцентрований документальний масив, що охоплює практично всі сторони та напрями діяльності органів військового полону на території Української РСР і дозволяє комплексно вивчити проблему організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих. Базовими для опрацювання теми на матеріалах УРСР є фонди Державного архіву МВС України. Матеріали ЦДАВО та ЦДАГО України є надзвичайно важливими для забезпечення джерелами таких тематичних зрізів дослідження, як організація утримання і трудового використання бранців війни. Архівні джерела органічно доповнюють збірники опублікованих документів, мемуарна література, періодика тих років. Відтак, наявність широкого кола документів і матеріалів із обраної для дослідження проблеми дозволили поставити й зробити спробу вирішення конкретних науково-пізнавальних завдань дисертаційного дослідження.

Виходячи з цього, можна вважати що вивчення організації утримання і трудового використання військовополонених та інтернованих в системі радянського військового полону на території Української РСР у 1939-1953 рр. є одним із перспективних напрямків вітчизняної військово-історичної науки.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВИЩЕ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

2.1. Табірний режим та охорона контингенту

Новітня традиція військового полону основним місцем утримання бранців визначила різноманітні за типами та функціональним призначенням табори. Вже Гаазька (1907 р.) “Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі” передбачала основні засади і режим такого утримання. У ст. V додатків до документу читаємо: “Військовополонені можуть бути піддані утриманню у місті, фортеці, таборі, чи якому-небудь іншому місці, з обов’язком не віддалятися за визначені певні кордони; але власне ув’язнення може бути застосовано до них лише як необхідний захід безпеки та виключно поки існують обставини, що його викликали” [139, т. 3, с.43]. Водночас у тексті конвенції були чітко виписані обов’язки військовополонених і режимні санкції за їх порушення. Зокрема у ст. VII йшлося про те, що, військовополонені мають підкорятися законам, статутам і розпорядженням держави, яка їх утримує, а будь-яка непокора бранців є підставою для застосування до них “суворих заходів” дисциплінарного характеру [139, т.3, с.44]. Женевська конвенція 1929 р. детальніше визначала загальні засади режиму та умови утримання бранців війни у таборах: внутрішній табірний режим, дисциплінарні стягнення щодо військовополонених, їх судове переслідування [134, с. 1009, 1015-1017].

Загальновідомо, що Радянський Союз у 20-х – 30-х рр. ХХ століття так і не приєднався до жодної з міжнародних конвенцій щодо військовополонених. Як наслідок, відповідної внутрішньої нормативної бази, зокрема й щодо організації табірної режиму для військовополонених та їх охорони створено не було, а діюче з 1931 р. “Положення про військовополонених” не врегульовувало (та й за своїм статусом не могло врегульовувати) цих специфічних питань [134, с. 60, 63]. Відтак,

на сферу військового полону автоматично переносились організаційно-режимні стандарти, що застосовувались у системі установ ГУТАБу НКВС СРСР.

Наказ НКВС від 19 вересня 1939 р. № 0308 “Про організацію таборів для військовополонених” вимагав покладатися в цій справі організації на мобілізаційний план відділу виправно-трудоих таборів (ВВТТ) НКВС СРСР [79, арк. 35]. Спеціального мобілізаційного плану розгортання мережі таборів для військовополонених не існувало, як не було й окремої структури в апараті Наркомату внутрішніх справ – Управління з військовополонених. Створювалося воно водночас з таборами. Зокрема, 23 вересня 1939 р. НКВС затвердив “Положення про табір для військовополонених” [134, с. 75, 77], де лише побіжно йшлося про структуру, штат і функції апарату таборів щодо режиму охорони та утримання контингенту.

Загальне уявлення про організаційну структуру, режим утримання та охорони в стаціонарних таборах для інтернованих польських військовослужбовців у 1939-1941 рр. можна скласти на прикладі табору у Старобільську Ворошиловградської області. Останній розташовувався за три кілометри від залізничної станції на території колишнього жіночого монастиря. Табору належало також два будинки у місті, де утримувалися старші офіцери (від підполковника) та генерали. Основна територія (площею в 40 000 м²), де утримувалась більшість в'язнів – офіцерів, молодших командирів, рядових – оточувалась кам'яною стіною і триметровою попереджувальною зоною обнесеною колючим дротом. Табір охороняли 10 зовнішніх постів 228-го конвойного полку НКВС, а вночі ще й додаткові дозори з вартовими собаками [309]. Загалом, упродовж 1939-1941 рр. на території Української РСР УПВІ НКВС були створені та діяли 9 стаціонарних приймально-пересильних і виробничих таборів, у яких утримувалися військовослужбовці польської армії, співробітники спецслужб, польські державні чиновники зі статусом „військовополонених” [280, с. 42].

Нормативну базу табірної режиму та охорони військовополонених НКВС розпочав формувати наприкінці 1939 р. У затвердженій 29 грудня 1939 р. “Тимчасовій інструкції про роботу пунктів НКВС з прийому військовополонених”

докладно були сформульовані базові вимоги щодо організації режиму утримання військовополонених. У IV розділі читаємо: “...Військовополонені розміщуються у приміщеннях, обнесених суцільним парканом чи огорожею із колючого дроту в два з половиною метри висотою, що знаходиться під цілодобовою озброєною охороною. ...Військовополоненим дозволяється вільне пересування всередині зони, що охороняється від підйому до відбою... Із внутрішнього і зовнішнього боку зони позначається попереджувальна зона, переходити через яку до основної зони будь-кому категорично забороняється. ...До військовополонених з боку адміністрації, охорони і співробітників приймального пункту поводження має бути ввічливим...” [142, с. 27-29]. До тексту інструкції додавався “Приблизний розпорядок дня приймального пункту” військовополонених. Відрізняючись в деталях, цей документ загалом нагадував внутрішній розпорядок частин Червоної армії [142, с. 31].

Із початком Великої Вітчизняної війни організація режиму утримання та охорони у таборах для військовополонених зазнає змін, пов’язаних з конкретизацією функцій УПВІ НКВС. У загальних положеннях затвердженої 13 серпня 1941 р. “Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах НКВС” визначалося, що їх утримання має забезпечити завдання “...ізоляції від оточуючого населення, ...створення режиму, який би виключав будь-яку можливість втечі військовополонених із таборів”. Йшлося також йшлося про стандарти організації зони табору котрі, втім, мало чим відрізнялися від запроваджених ще восени 1939 р. [142, с. 46]. Чільною частиною табірному режиму вважалися обов’язки і права військовополонених. Інструкція максимально наближала їх обсяг до визначених у міжнародних конвенціях. Зокрема, військовополонені мали дотримуватися правил внутрішнього розпорядку табору, беззастережно виконувати накази і розпорядження адміністрації та охорони, підтримувати охайність і чистоту в приміщеннях, бережливо ставитися до майна та речей особистого користування. Рядові і молодші командири-військовополонені мали обов’язково працювати. Бранцям заборонялося: самовільний вихід за межі табору, азартні ігри, вживання спиртного та наркотиків, утримання заборонених для зберігання предметів, продаж табірному майна. Військовополонені могли повідомити на батьківщину про своє полонення, безмитно

та без акцизів отримувати поштою продовольчі і речові посилки, грошові перекази, носити військові однострії та знаки розрізнення, користуватися книжками, журналами, газетами, грати в шахи, інші неазартні ігри. Бранці мали право на спортивне дозвілля, безперешкодно пересуватися в зоні табору, відвідувати клуб і лазарет. Військовополонені могли також користуватися мережею роздрібною торгівлі табору, купувати за власні кошти продукти харчування, одяг, речі особистого вжитку. Інструкція підтвердила захищене міжнародними конвенціями право бранців складати заповіт і скаржитися на дії персоналу та адміністрації табору [142, с. 47-48, 50-51].

Ще однією складовою табірною режиму були дисциплінарні стягнення, види і порядок накладання яких (за загальним правилом) визначалися чинним Дисциплінарним статутом Червоної Армії. Наприклад, начальник табору в межах ст. 22 цього статуту міг оголосити військовополоненому догану, покарати останнього так званим “простим” (до 20 днів гауптвахти) і “суворим” (до 10 днів карцеру) арештами. Невиконання наказів адміністрації, опір, образи на її адресу прирівнювалися до відповідних військових злочинів і загрожували бранцям військовим трибуналом [142, с. 50].

Наказом НКВС СРСР № 001155 від 5 червня 1942 р. запроваджувалося в дію “Тимчасове положення про табір-розподільник НКВС СРСР для військовополонених”. Тут детально викладалися: схема організації табору, основні завдання і вимоги щодо режиму утримання контингенту. “Основні завдання табору-розподільника, – йшлося в тексті положення, – наступні: ...2. Ізольоване утримання військовополонених від оточуючого населення. 3. Окреме утримання рядового і молодшого комскладу від середнього, старшого і вищого командного і керівного складу. 4. Створення належного режиму та порядку для військовополонених, що виключали б можливості втеч, заворушень та інших ексцесів...” [142, с. 55]. Гауптвахта, наприклад, облаштовувалась просто неба під постійною охороною в одному з кутів табірної зони як окремий оточений колючим дротом майданчик [142, с. 54]. Питаннями режиму і внутрішньої охорони військовополонених у таборі-розподільнику опікувалося відділення режиму. До його функціональних обов’язків

входило керівництво комендатурою, вахтерською та пожежною командами табору, збереження і контроль зброї, контроль за дотриманням внутрішнього розпорядку. Зовнішня охорона табору та конвоювання бранців покладалися на частини конвойних військ НКВС [142, с. 57].

З організацією перших таборів особливого режиму зазнає незначних змін і відомча нормативна база утримання контингенту. У затвердженому 9 вересня 1944 р. положенні “Про режимні табори для військовополонених” знаходимо кілька нововведень, що стосувалися деякого посилення режиму утримання бранців. Зокрема, вікна житлових приміщень для “особливого контингенту” закривалися, а двері вночі зачинялися. Весь свій час, окрім дванадцятигодинного роботи, в’язні таборів особливого режиму проводили в житлових приміщеннях – бараках і землянках, листування заборонялося. Що стосується облаштування табірних зон, охорони, правил внутрішнього розпорядку, заходів безпеки, а також дисциплінарних стягнень, то їх регулювання в „Положенні...” загалом відповідало діючим нормативним приписам [94, арк. 42-44].

Із початком 1945 р. чисельність полонених Червоною армією бранців у таборах військовополонених різних типів почала стрімко зростати, а їх облаштування і режимне забезпечення у більшості випадків далеко не відповідало вимогам діючих інструкцій і положень. Зважаючи на це і маючи на меті домогтися створення у таборах належних умов, що забезпечили б надійну охорону бранців, заступник наркома внутрішніх справ С. Круглов 29 березня 1945 р. підписав наказ № 059. Ним запроваджувалися в дію “Технічні вказівки зі спеціального обладнання табірних зон у таборах військовополонених” [94, арк. 97-102]. Цей документ уперше унормував спеціальне режимно-охоронне обладнання таких специфічних об’єктів як табори для військовополонених, врахувавши особливості контингенту їх мешканців. Загальні положення документу визначали чіткий перелік спеціального обладнання табірної зони: периметральна огорожа, внутрішня і зовнішня заборонні зони, пости військової охорони, контрольно-перепускні вахтерські пости, освітлення, зв’язок і сигналізація. Облаштування спеціального обладнання табірних зон покладалося на

їх адміністрації і проводилося після прийому табору під охорону конвойних військ НКВС [94, арк. 98].

В ідеальному згідно з вимогами “Технічних вказівок...” виконанні огорожа території табору для військовополонених мала бути зведеним по периметру зони парканом із колючого дроту у два-три ряди стовпів з двохметровим інтервалом один від одного. Проміжки між рядами такого паркану запліталися колючим дротом або заповнювалися різноманітними перешкодами. Облаштовувалися внутрішня і зовнішня заборонні зони [94, арк. 99-100]. Охорона контингенту здійснювалася постами конвойних військ НКВС та облаштовувалася спеціальними вежами, „грибами” і блокпостами вартових собак. Для проходу та в’їзду на територію табору в одному чи кількох місцях огорожі встановлювалися брами та контрольно-пропускні пости вахтерів. Табірні зони, що знаходилися на територіях де режим світломаскування був відсутнім, мали освітлюватися. Пости обладнувалися телефонним зв’язком, світловою та звуковою сигналізацією [94, арк. 100-102].

При обладнанні місць утримання військовополонених користувались досвідом ГУТАБу. Пройшовши перевірку на „ворогах народу”, інструкції НКВС враховували все до дрібниць. Проте в умовах повоєнної розрухи, дефіциту будівельних матеріалів і колючого дроту [121, арк. 60] вимоги чинних відомчих документів щодо облаштування таборів часто-густо не забезпечувались. Саме тому 16 травня 1945 р. спеціальною директивою керівництво НКВС дозволяло облаштовувати зони таборів за рахунок „максимального використання місцевих будівельних матеріалів”. У таборах і спецшпиталях, розташованих у лісистій місцевості, радили застосовувати дерев’яні огорожі, частокіл і навіть тини. У степовій зоні – використовувати глину, соломку, саман, цеглу, каміння тощо [94, арк. 149].

Враховуючи ці та інші чинники, оснащення таборів, інших режимних об’єктів для військовополонених відповідно до „Технічних вказівок...” – було далеко не правилом. Зокрема, заступник начальника табору № 417 з оперативної роботи у жовтні 1946 р. повідомляв: „Обладнання огорожі зон по кожному табірному відділенню і табірному пункту різна та виглядає наступним чином: табірне відділення № 1 (с. Покотилівка) – огорожа зони складається із одного ряду

колючого дроту з вертикальним переплетенням, із внутрішньої та зовнішньої заборонних зон і контрольної смуги. Проїзна брама і контрольна прохідна обладнані. Є 4 сторожові вежі. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня. ...Табірне відділення № 9 (м. Харків) – огорожа складається з суцільного дерев'яного паркану висотою до 3-х метрів. Внутрішня заборонна зона не облаштована. Зона освітлюється. Технічна сигналізація відсутня..." Причиною неправильного обладнання огорожі табірних зон дописувач називав відсутність колючого дроту [312, с. 212].

Надійна охорона табірному контингенту належала до чільних завдань всієї системи роботи з військовополоненими. Основним нормативним приписом, що регламентував охоронну службу гарнізонів конвойних військ упродовж всього періоду існування режимних установ УПВІ-ГУПВІ, була „Інструкція про службу гарнізонів з охорони таборів, шпиталів, в'язниць, складів і спецоб'єктів конвойними військами НКВС СРСР". Затверджений 7 серпня 1943 р., документ визначав завдання конвойних гарнізонів, їх структуру, розміщення, основні типи. В окремих розділах „Інструкції..." йшлося про функціональні обов'язки і права начальника гарнізону, порядок прийому об'єктів під охорону, їх зовнішню охорону та оборону, режим утримання контингенту під час робіт, порядок застосування зброї. Завершував документ розділ, що регламентував завдання, організаційну структуру і склад створюваної для затримки бранців-утікачів, служби бригад сприяння (БС) [142, с. 104-113].

Положення „Інструкції..." визначали, що конвойні війська НКВС мали охороняти об'єкти, які організовувалися управліннями НКВС (зокрема й табори, робочі батальйони УПВІ та спецшпиталі для військовополонених) постійними гарнізонами. В залежності від чисельності спецконтингенту встановлювалося п'ять типів таких гарнізонів: гарнізон першого типу – до 25 осіб особового складу, гарнізони другого-п'ятого типів – 50, 75, 95 та 135 бійців і офіцерів відповідно [94, арк. 29]. Гарнізон здійснював зовнішню охорону об'єктів добовими нарядами до складу яких входили: вартові стаціонарних і рухомих постів, дозори для освітлення місцевості та перевірки служби нарядів, „секрети", засідки та оперативна група. Для

супроводу та охорони військовополонених на роботах за межами табору конвой призначався із розрахунку один конвоїр на 15 бранців або два конвоїри на окрему групу контингенту [94, арк. 47]. Під час виконання робіт один боєць конвойних військ вартував 20 осіб. Загальним завданням всієї системи охорони бранців було виключення втеч контингенту. Режим утримання на роботах „Інструкція...” визначала як „суворий”, ставлення до конвойованих військовополонених мало бути „вимогливим, проте ввічливим” [142, с. 107-108, 110-111]. Окремий розділ „Інструкції...” суворо регламентував застосування зброї, що вважалося крайнім заходом. Добовий наряд отримував право застосовувати зброю без попередження лише у випадках безпосереднього нападу на охорону об'єкта та під час втеч контингенту. У всіх інших випадках зброю дозволялося застосовувати лише після попереджувального окрику та пострілу вгору [142, с. 111-112].

Для якнайшвидшого затримання втікачів навколо таборів та інших об'єктів, що охоронялися конвойними військами НКВС, у радіусі 25-50 км мала бути організована служба бригад сприяння (БС). До її складу на добровільній основі залучалися демобілізовані військовослужбовці, партійно-комсомольський актив, члени громадських організацій, жінки, підлітки, школярі, інші „безумовно віддані Батьківщині” особи [142, с. 112-113].

Невід'ємною складовою охорони табірних контингентів був перепускний режим. У таборах і табірних відділеннях він регулювався „Інструкцією про перепускний режим у таборах військовополонених НКВС” (№ 28/1/2201-1945). Повсякденний контроль перепусток здійснювали вахтери під керівництвом чергового офіцера. Для проходу до зони табору ГУПВІ НКВС СРСР встановив спеціальні типові перепустки, що періодично змінювалися [94, арк. 151]. Режим всередині табору багато в чому регламентувався „Інструкцією про службу внутрішніх нарядів у таборах НКВС для військовополонених та інтернованих”, запровадженою в дію наказом № 001132 від 4 жовтня 1945 р. У відповідності з нею на вахтерський наряд покладалися обов'язки підтримання режиму в табірній зоні, в спецшпиталях і робочих батальйонах. За необхідності вони охороняли контингент за межами режимних об'єктів [94, арк. 59-61].

Про масштаби роботи конвойних військ НКВС у роки війни та повоєнний період свідчить статистика. Протягом 1943-1954 рр. УПВІ НКВС СРСР та його республіканські структури організували на території 20 областей України цілу мережу установ для утримання військовополонених, що складалася з 44 стаціонарних таборів МВС, (у складі яких в різні часи знаходилося близько 270 табірних підрозділів), 2 окремих табірних відділень УМВС, а також 43 робочих батальйонів МЗС СРСР [281, с. 62]. Крім цього існували ж ще сотні режимних установ інших типів – спецшпитали та окремі робочі батальйони інтернованих.

На початку 1945 р. режимні установи УПВІ НКВС Української РСР поповнилися ще однією категорією „спецконтингенту” – депортованими цивільними громадянами з країн Центральної, Південної Європи та Німеччини. Мінімальна кількість осіб цієї категорії, які пройшли через систему ОРБ на території України у 1945-1949 рр., може становити близько 220000, що становить понад 75 % усіх цивільних іноземців, котрі знаходилися в Радянському Союзі зі статусом “інтерновані й мобілізовані особи”. Вони були розміщені у 180 окремих робочих батальйонах (ОРБ). В тому числі, у Сталінській області – 79, Ворошиловградській – 46, Дніпропетровській – 36, Запорізькій – 11, Одеській – 4, у Кіровоградській та Вінницькій областях – по одному [485, с. 232].

5 березня 1945 р. наказом НКВС СРСР № 038 для виконання оголошено „Тимчасову інструкцію про охорону і режим утримання інтернованих і мобілізованих німців у робочих батальйонах”, де зазначалося, що всі „інтерновані та мобілізовані німці”, котрі використовувалися як робоча сила радянськими господарськими органами, зводились в окремі робочі батальйони (ОРБ) чисельністю від 750 до 1200 осіб і мали перебувати ізольовано від місцевого населення. Приміщення для їх утримання огорожувалися дерев’яним парканом чи колючим дротом заввишки 2,5 метри. Із зовнішнього та внутрішнього боку огорожі облаштовувалися попереджувальні зони. Для кращого огляду зона по периметру мала форму прямокутника чи квадрата. На кутах огорожі встановлювалися вежі для вартових. Зона у нічний час освітлювалась, а цілодобові пости забезпечувались зв’язком. Для проходу чи в’їзду на територію табору облаштовувалися брами та

вахтерські пости. „Тимчасова інструкція...” регламентувала й інші сторони режиму розміщення та охорони контингентів інтернованих, що загалом мало чим відрізнялися від режимних умов утримання військовополонених у стаціонарних таборах. [94, арк. 91-92].

На завершальному етапі війни табірні реалії та інтенсифікація трудової експлуатації контингенту викликали у значної частини військовополонених реакцію протесту, пасивного, а часом і активного опору. Відмова від роботи, саботаж, дезорганізація виробництва, симуляція, втечі були звичним явищем серед військовополонених. Наразі все нагальнішими ставали питання підвищення якості роботи на виробництві та зміцнення дисципліни в таборах. Одним із можливих шляхів підвищення дисципліни та зміцнення режиму утримання керівництво НКВС вбачало у воєнізації цих контингентів. 16 квітня 1945 р. з'явився наказ НКВС № 00311 „Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених ,які утримуються в таборах НКВС”. “Із метою підвищення якості праці на виробництві та зміцнення дисципліни військовополонених у таборах, – зазначалося в ньому, – ... існуючу внутрішню організацію ... у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати й організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосувавши цю організацію інтересам виробництва” [142, с. 178]. Командирами цих підрозділів призначали військовополонених. На них розповсюджувалися вимоги окремих статей Статутів Червоної армії.

Наказ передбачав також створення у кожному табірному відділенні штрафних взводів і рот з особливим режимом утримання куди мали направляти симулянтів, утікачів, тих, хто відмовляється працювати, дезорганізує виробництво, а також „зłodіїв і недисциплінованих військовополонених”. Для утримуваних збільшували робочий день, ставили їх на найтяжчі ділянки робіт, позбавляли додаткового харчування [85, прим. 61, арк. 2]. На практиці це виглядало так: „За систематичну крадіжку матеріалів на виробництві, – йшлося в наказі № 22 начальника табору № 62 від 26 січня 1946 р., – направити до штрафного підрозділу при табірному відділенні № 4, терміном на 2 місяці наступних військовополонених ... За спробу

втечі військовополоненого Барш Ганс Губерт ... направити до штрафного підрозділу терміном на 3 місяці... Начальнику табірної відділення № 4 прийняти вказаних бранців і використовувати їх на важких роботах із 10-ти годинним робочим днем та обов'язковим виконанням норми..." [312, с. 251-252].

У відповідності до „Тимчасового положення про штрафні підрозділи, утворені із числа військовополонених та інтернованих, які утримуються в таборах НКВС” [142, с. 180-181], штрафників розміщували на території табірних зон ізольовано, а охороняли їх виключно конвойні війська. Робочий день штрафників сягав 12 годин. За порушення режиму чи відмову працювати військовополоненого чекав карцер чи суд військового трибуналу.

Слід зазначити, що ці вимоги далеко не завжди виконувалися табірним персоналом. Характерний приклад: „У ніч на 4 квітня 1946 р. із гауптвахти табірної відділення № 1 (табору № 232 – Авт.) через пролом у стіні втекли троє військовополонених. Розслідуванням встановлено, що із числа втікачів Гашпар і Чапай були прийняті до табірної відділення № 1 як такі, що втекли раніше з інших таборів. Названі військовополонені замість поміщення їх до штрафного підрозділу утримувалися на загальних підставах і 27 лютого 1946 р., користуючись ослабленою охороною, здійснили повторну втечу. „7 березня 1946 р. утікачів затримали і помістили на гауптвахту, звідки вони знову втекли, оскільки гауптвахта ніким не охоронялася, а знаходилася під наглядом військовополоненого...” [122, прим. 29, арк. 1].

У кінці 1944 р. у переліку контингентів таборів НКВС з'явилася нова група – так звані „розконвойовані військовополонені”. Перші з них утворювалися відповідно до наказу НКВС СРСР № 001263 від 19 жовтня 1944 р. На становище розконвойованих зазвичай переводили „благодійних” і „політично свідомих” військовополонених, перевірених оперативними відділами таборів. З часом із них стали утворювати спеціальні команди. На відміну від інших категорій військовополонених, розконвойовані розміщувалися за межами табірних зон, їм надавалися тимчасові перепустки на право безконвойного пересування [312, с. 248]. Після закінчення війни розконвоювання набрало особливо широких масштабів. У

наказі НКВС СРСР № 0172 від 27 червня 1945 р. вказувалося: „У таборах, де умови виробництва вимагають використання військовополонених дрібними групами чисельністю до 10 осіб, останніх розконвоювати і на роботи посилати без конвою” [88, прим. 38, арк. 1зв].

З часом чисельність розконвойованих зростала, а факти порушень військовополоненими і інтернованими цих категорій режиму, зв'язки з цивільним населенням, а часто і прямі злочини ставали приводом для занепокоєння табірною начальства і керівництва ГУПВІ. Особливо частими випадки порушень режиму розконвоювання бранців стали у повоєнний період. Наприклад, у грудні 1945 р. комісія УПВІ НКВС Української РСР здійснила перевірку режиму утримання і охорони військовополонених у таборі № 315 (м. Дніпропетровськ). Виявилось, що „військовополонені, розконвойовані у табірних відділеннях для господарських потреб, оперативним відділом не перевірені та наказом не затверджені” [118, арк. 97]. Безконтрольність, а часто і прямі неправомірні дії табірною начальства призводили до порушень встановленого режиму, зловживань і злочинів, як з боку бранців так і їхніх „опікунів”. Із довідки оперативного відділу УПВІ, датованої 30 березня 1946 р., видно, що протягом 1945 р. адміністрацією табору № 280 (м. Сталіно) „без відповідної перевірки оперативним відділом були розконвойовані 2006 військовополонених із яких згодом було встановлено 275 бранців, схильних до втеч...” [67, арк. 109].

Широке трудове використання військовополонених та інтернованих вимагало залучення відповідної кількості охоронців – конвойних військ і вахтерського складу, а відповідно і засобів. Саме тому в повоєнний період керівництво НКВС (МВС) почало шукати шляхів поступового здешевлення табірною режиму, вивільнення особового складу охоронців, передусім за рахунок військовополонених та інтернованих. 27 червня 1945 р. з'явився наказ № 0172 за підписом заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишова. Він вимагав: „1. Залучити на службу по виводу та охороні військовополонених на роботах власне військовополонених. 2. Організувати в таборах НКВС ... допоміжні команди (ДК) із військовополонених. Допоміжні команди укомплектувати перевіреними та вивченими

військовополоненими незалежно від національності чи приналежності до армії держав, що воюють проти СРСР”. Допоміжні команди використовувались при конвоюванні бранців та охороні їх на виробництві. Відповідно до наказу організацію ДК, у зазначених в переліку 18-ти таборах на території УРСР, мали завершити до 20 липня 1945 р. [88, прим. 38, арк. 1-2].

Практика застосування допоміжних команд свідчить, що в окремих випадках на них перекладалися обов’язки конвойних військ. 15 травня 1946 р. УПВІ МВС Української РСР інформував обласні ВВІ УМВС: „У гарнізонах від частин 51-ї дивізії КВ, що обслуговують табори № 2149, № 217, № 315, з відома і санкції командування дивізії практикувалося застосування особового складу допоміжних команд для охорони зон табірних відділень. Військовим частинам дано вказівки: військовополонених зі складу ДК для охорони зон не залучати” [312, с. 254]. Загалом створення і застосування допоміжних команд із військовополонених було виправданим кроком, хоча інколи вони ставали якщо не джерелом, то причиною численних порушень режиму та охорони, а також втеч бранців.

Проте далеко не всі військовополонені одразу потрапляли за колючий дріт. Через різні обставини частина з них залишалася поза межами таборів, мешкаючи та працюючи на промислових підприємствах і в сільській місцевості. Вони фактично знаходилися на становищі розконвойованих, не будучи такими за статусом. Реагуючи на ці порушення, республіканське керівництво НКВС (МВС) директивно вимагало від обласних УНКВС (УМВС) та адміністрацій режимних установ усунення подібної практики. „За даними НКВС УРСР, – читаємо в директиві № 96 від 21 липня 1944 р., – на різних підприємствах і в організаціях областей України використовуються на роботах із порушенням положень про охорону і режим, без санкції НКВС СРСР невраховані групи військовополонених армій окупантів. Ці бранці не були передані до таборів частинами, що наступали, і спецшпиталями РСЧА, що передислоковувалися, а залишені без охорони на місці. ... Необхідно врахувати, що всі військовополонені мають утримуватися в таборах. ...” Заступник наркома Т. Кальненко пропонував: „...Виявлених і затриманих військовополонених під конвоєм доправляти у найближчі табори...” [121, арк. 143] Подібні випадки

траплялися і надалі. У директиві МВС УРСР від 12 липня 1946 р., яка також мала № 96, вказувалося: „20-21 червня 1946 р. у Львові було проведено операцію з затримання військовополонених, які знаходилися у місті без нагляду та охорони. ...Затримано і передано до табору № 275 482 військовополонених, із яких 101 особу виявили на вулицях міста, а 381 вилучено з різнорідних господарських організацій, що отримали цей контингент із місцевого евакошпиталю при його ліквідації. Враховуючи можливість подібного осідання військовополонених і в інших містах республіки (утікачі з таборів, передані господарським органам із військових частин і евакошпиталів при розформуванні), особливо західних областей, пропоную, – вимагав міністр внутрішніх справ Т. Строкач, – ... вжити термінових заходів для виявлення та доправлення у найближчі табори всіх військовополонених, котрі знаходяться у містах без нагляду та охорони. 2. Дати вказівки районним та міським відділам МВС про виявлення та вилучення до 1 серпня 1946 р. із передачею до таборів ... військовополонених із числа втікачів або таких, що нелегально утримуються та використовуються на роботах у колгоспах, радгоспах і на підприємствах. Про вжиті заходи доповісти до 10 серпня 1946 р. ...” [125, арк. 159]

Аналіз різних груп архівних документів свідчить, що відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання і охорони бранців війни далеко не завжди чітко втілювалися у табірне життя. Часто-густо було навпаки: табірне начальство і особовий склад, а також військовослужбовці конвойних підрозділів допускали численні порушення, зловживання у цій сфері. Протягом усього періоду існування мережі установ для військовополонених та інтернованих на території Української РСР питання охорони і режиму в таборах, спеціальних шпиталях, робочих батальйонах були предметом занепокоєння як союзного так і республіканського керівництва НКВС (МВС). „Проведеною у період з 20 до 28 листопада 1945 р. перевіркою режиму утримання і охорони військовополонених в таборі № 315 (Дніпропетровська обл.), – читаємо в наказі НКВС Української РСР № 00208 від 13 грудня 1945 р., – встановлено, що ... режим утримання і охорона військовополонених у таборі знаходяться у вкрай незадовільному стані. Охорона військовополонених в зонах і на виробництві не переглянута і здійснюється як і

раніше. Режим утримання послаблено, обшуки серед військовополонених проводяться рідко і ніде не фіксуються. ... Чергові офіцери та вахтерський склад службу несуть погано, обов'язків своїх не знають. Контроль за несенням служби з боку начальників табірних відділень відсутній. У результаті конвоїри передоручають охорону військовополонених „ДК”, видають бранців на роботі під розписки представникам адміністрації, сприяючи таким чином безконвойному ходінню контингенту та його спілкуванню з робітниками і населенням. Є випадки виділення військовополонених під охорону госпорганів, а інколи і розміщення їх при цих госпорганах, що при послаблених режимі і охороні веде до безконвойного ходіння військовополонених і навіть до „підробітків”. ... Оперативно-розшукова служба поставлена погано. Планів ближнього розшуку в табірних відділеннях немає. Бригади сприяння не організовані. Оперативний склад питаннями режиму утримання і охорони військовополонених займається мало... Дисципліна серед офіцерського і вахтерського складу низька... Заняття з бойової та службової підготовки ... не проводяться місяцями...” [118, арк. 97-98]

Недотримання технічних умов обладнання табірних зон, а ще більше порушення режиму розміщення та охорони контингенту були причинами частих втеч військовополонених та інтернованих. Документи засвідчують надзвичайно широкі масштаби розповсюдження цього явища саме з „українських” таборів та ОРБ. Так, вже 31 грудня 1943 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Кальненко надіслав на адресу обласних УНКВС директиву № 65. У документі зазначалося: „Втечі військовополонених ... із таборів НКВС мають розглядатися як надзвичайна пригода. При кожній втечі обов'язково негайно застосувати активні заходи розшуку як по лінії табору і підрозділу конвойних військ так і по лінії УНКВС. Начальники таборів про втечі та застосовані заходи розшуку ... зобов'язані негайно інформувати Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих...” [119, арк. 129] „...Із Донбаського табору НКВС № 280 у 1944 р., – йдеться в наказі НКВС СРСР № 0188 від 12 вересня 1944 р., – втекло 58 осіб військовополонених, із них 6 – не затримано. Втечі сталися через послаблення режиму утримання, незадовільну охорону військовополонених в таборі та

невиконання наказів НКВС СРСР...” [84, прим. 37, арк. 1] „У ніч з 30 на 31 травня цього року, – читаємо в наказі НКВС УРСР № 00124 від 5 липня 1945 р., – із табору № 110 НКВС здійснили групову втечу 13 осіб військовополонених німців, із яких затримано 3, інші знаходяться в бігах. Розслідуванням встановлено, що втеча військовополонених сталася через відсутність належного режиму та охорони...” [118, арк. 76]. Зі статистики УПВІ НКВС УРСР видно, що за весь 1945 р. і перший квартал (січень-березень) 1946 р. із 26 таборів на території республіки було здійснено 1988 втеч. При цьому затримали 1156 бранців, а 832 знаходилися у розшуку [67, арк. 98].

Боротьба з втечами залишалась одним із чільних напрямів діяльності органів військового полону протягом всього періоду існування таборів. Численні накази, розпорядження, директиви вимагали від табірних адміністрацій рішучих дій, спрямованих на їх припинення, дотримання вимог відомчих документів у цій сфері, посилення охорони і режиму утримання бранців.

Намагаючись якось зарадити справі покращення режиму та охорони бранців, начальник ГУПВІ НКВС СРСР, генерал-лейтенант М. Кривенко 15 лютого 1946 р. надіслав з цього приводу підлеглим інстанціям чергове розпорядження № 8/13. „Не дивлячись на практичні заходи і вказівки ГУПВІ НКВС ... по запобіганню втеч військовополонених із таборів НКВС, інтернованих і мобілізованих німців із робочих батальйонів, – йшлося у документі, – ... втечі цього контингенту у другому півріччі (1945 р. – Авт.) порівняно з першим значно зросли. Лише за листопад-грудень 1945 р. було вчинено 103 групові втечі”. Серед причин, що спричинили до зростання числа таких випадків, вказувалися: невиконання та грубі порушення інструкцій, положень і наказів НКВС СРСР, незадовільна організація режиму утримання та охорони контингенту, несвоєчасна та погана організація розшуку втікачів, низька дисципліна особового складу, слабка агентурна робота, безкарність осіб, винних у втечах бранців, недостатня, а часом і формальна постановка роботи з базами сприяння з місцевого населення [94, арк. 142]. Начальник ГУПВІ „просив” підлеглих провести низку невідкладних заходів, що сприяли б припиненню втеч [142, с.293-294]. Категорично вимагалося заборонити виведення

військовополонених на роботи під охороною лише одного конвоїра чи господарських органів, покращити організацію розшуку втікачів, активізувати роботу баз сприяння, вжити заходів для покращення дисципліни серед особового складу режимних установ і конвойних підрозділів. У розпорядженні йшлося також про необхідність звільнення з посад несумлінних начальників таборів і робочих батальйонів, чергових офіцерів, мародерів, злодіїв і п'яниць та замінити їх працездатними, дисциплінованими і вольовими командирами. Насамкінець начальники таборів попереджались про необхідність виправлення „вказаних недоліків” та персональну відповідальність аж до звільнення з посад [142, с. 294].

Проте очікуваного зменшення втеч бранців не сталося ні в березні ні в квітні 1946 р. Навпаки, з настанням весняно-літнього періоду, їх кількість зростає. В наказі № 056 від 17 травня 1946 р. заступник міністра внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко писав: „...Втечі військовополонених не лише не припинилися, але й з настанням весняно-літнього періоду помітно зросли. Лише за останні два місяці (березень-квітень) із таборів втекло 252 особи, а затримано 129...Причому, мають місце обурливі випадки втеч... 9 квітня 1946 р. із табірної відділення № 5 (табору № 232 – Авт.), перерізавши дроти огорожі в одному метрі від вежі поста № 3, втекли 5 військовополонених. Втечу виявили випадково військовополонені, що залишилися в зоні...” [122, прим. 29, арк. 1] За даними УПВІ МВС республіки за перший квартал 1946 р. із таборів на території України втекло 353 бранці, а в другому кварталі вже 439 осіб, причому 201 з них не затримано [125, арк. 204-205]. Намагаючись вирівняти становище, керівництво МВС 24 липня 1946 р. надіслало на місця чергову директиву № 108. У документі було ретельно проаналізовано статистику втеч за першу половину поточного року, визначено їх причини та накреслено кроки з метою виправи ситуацію. Як головні причини втеч республіканське керівництво МВС відзначало: невиконання та грубі порушення інструкцій і наказів МВС щодо охорони і режиму утримання військовополонених, погану постановку агентурно-оперативної роботи з попередження втеч, безвідповідальність керівництва таборів щодо режиму та охорони в таборах, відсутність контролю за охороною бранців у зонах і на об'єктах робіт, грубі порушення правил режиму і охорони

військовополонених з боку чергових офіцерів та вахтерів, недостатня політико-виховна робота з особовим складом таборів та їхніх відділень, слабка пильність вартових, незадовільна організація охорони бранців на підсобних господарствах таборів [125, арк. 205-206]. Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строчак у черговий раз пропонував: „Під особисту відповідальність начальників УМВС і начальників таборів вжити рішучих заходів для посилення охорони і режиму утримання військовополонених і повного припинення втеч, вважаючи це найважливішим завданням цього часу...” [125, арк. 206-208].

Заходи з попередження втеч із таборів і спецшпиталів хоч повільно, та все ж дали свої результати. Щоправда, залишається відкритим питання чи це був результат дійсного покращення режимно-охоронної роботи, чи зменшення кількості втеч виявилось наслідком настання холодної пори року? У четвертому кварталі (жовтень-грудень) 1946 р. було зафіксовано лише 183 подібних випадки, причому в 78 з них утікачів затримали [67, арк. 44]. Військовополонені, хоч і не так масово, тікали й з робочих батальйонів, що знаходилися у підпорядкуванні Міністерства збройних сил СРСР і дислокувалися на території республіки. Оперуповноважений ОРБ № 465 30 грудня 1946 р. доповідав УПВІ МВС УРСР: „За звітній період здійснено одну групову втечу двома особами та дві поодиноких... Стан режиму та охорони табору незадовільний. Охорона, що допустила втечі, не покарана. Командування батальйону не надає цьому значення...” [66, арк. 94 зв].

Втечі були доволі звичним явищем і серед „інтернованих” іноземців окремих робочих батальйонів. Наразі справа тут виглядала ще гіршою ніж у таборах для військовополонених. Імовірно цьому сприяв і послаблений з вини адміністрацій цих підрозділів режим і охорона інтернованих. У вже згадуваному наказі НКВС УРСР № 00208 від 13 грудня 1945 р., читаємо: „Особливо поганим виглядає режим утримання і охорони контингенту інтернованих, які утримуються в табірному відділенні № 1-Б (табору № 315, м. Дніпропетровськ – Авт.), що спеціально організоване для втікачів та осіб, схильних до втеч. Причому, до цього часу особи схильні до втеч із робочих батальйонів області не вилучені та не поміщені до цього табірному відділення” [118, арк. 97]. У 1945 р. лише з трьох окремих робочих

батальйонів Сталінської області (№№ 1029, 1031, 1064) втекло 500 осіб [312, с. 283]. За даними обласного УНКВС Ворошиловградської області протягом квітня 1945 – вересня 1946 рр. з робочих батальйонів, розташованих на її території, втік 1951 інтернований. Із них лише 449 осіб було затримано, а решта знаходилися „в бігах” [66, арк. 18]. У директиві НКВС СРСР від 15 лютого 1946 р. знаходимо: „...Невдало виглядає справа з втечами інтернованих ... із робочих батальйонів Сталінської та Ворошиловградської областей. Так, із загальної кількості втеч по Сталінській області втекло 63% та Ворошиловградській області 20 %. Причому з числа втікачів не затримано: по Ворошиловградській області 50 % і Сталінській області 21 %.” [94, арк. 142].

У 1947-1948 рр. статистика втеч з таборів військовополонених та ОРБ поступово знизилась, а кількість затриманих зростає. За даними УПВІ НКВС Української РСР, у першому кварталі (січень-березень) 1947 р. таких випадків було зафіксовано лише 100 (57 втікачів упіймано). Водночас 384 спроби втеч було попереджено оперативними працівниками таборів [67, арк. 85]. Якщо у четвертому кварталі (жовтень-грудень) 1947 р. із таборів втекло 105 військовополонених, а затримали лише 52 із них, то у першому кварталі (січень-березень) 1948 р. – вже тільки 64 особи при 49 затриманих. У другому кварталі (квітень-червень) із 22 стаціонарних таборів, розташованих на території України, втекло 63 бранці (затримали 44 з них), а в четвертому кварталі 1948 р. цей показник (по 20 функціонуючих на той момент таборах) становив усього 56 осіб при 31 затриманому [71, арк. 13, 80, 102].

В оцінці чинників, що вплинули на позитивну для МВС динаміку втеч бранців, спрямувавши її під кінець 1948 р. у бік зменшення, найголовнішими вбачаються здійснені ГУПВІ і табірною адміністрацією заходи щодо зміцнення режиму та охорони контингентів, сезонне погіршення погодних умов в осінньо-зимовий період, а також масова репатріація, що розпочалася [312, с. 282]. Остання, на наш погляд, все ж мали досить суперечливий вплив на ситуацію з втечами. Дійсно, репатріація для більшості бранців була стабілізуючим чинником, що утримував їх від спокуси втечі. Проте військовополонені, які були затримані від

репатріації, втрачаючи надію повернутися на батьківщину, досить часто чинили відчайдушні спроби втекти.

Найчастіше серед винуватців порушення режиму охорони контингенту та тих, хто допустив втечі, відомчі накази і директиви називали вахтерів, чергових офіцерів, військовослужбовців конвойних військ, різного роду табірних керівників тощо. Ось лише кілька характерних прикладів. „21 березня 1946 р. із пральні лазарету табору (№ 275 – Авт.) втекли чотири військовополонені... пральня знаходилася поза зоною, працюючі в ній військовополонені не охоронялися, а частина з них залишалася там і ночувати...” „1 квітня 1946 р. із табірної відділення № 4/12 (табір № 144 – Авт.), користуючись відсутністю охорони втекли троє військовополонених...” „6 квітня 1946 р. начальником табірної відділення № 1 (табору № 186 – Авт.) була відправлена на станцію ... для відвантаження цегли, група військовополонених із 32 осіб у супроводі 1 вахтера. 10 квітня ... користуючись відсутністю охорони із цієї групи втекло 4 військовополонених...” „21 березня 1946 р. із табірної відділення № 3 (табору № 62 – Авт.) здійснили групову втечу військовополонені ... випущені черговим офіцером для ремонту автомобіля поза зоною без конвою. В тому ж таборі 26 березня 1946 р. черговим офіцером ... був випущений із зони без конвою військовополонений... Користуючись відсутністю охорони він зник...” [122, прим. 29, арк. 1-3] „...18 березня цього (1946 – Авт.) року начальник 17-го табірної відділення табору № 280 ... отримав дані про підготовку втечі військовополонених із штрафної роти... 12 березня ... всупереч наказу МВС СРСР № 311 від 16 квітня 1945 р. розпорядився вивести групу військовополонених із 20 осіб на роботу... Військовополонених передав під охорону не конвою гарнізону конвойних військ, а робітнику заводу...” [122, прим. 41, арк. 1]

Зазвичай упійманих втікачів повертали назад (якщо затримували недалеко від табору) або доправляли до найближчого табору та утримували в спеціальних режимних підрозділах, штрафних ротах, на гауптвахтах. Проте документи фіксують і прикрі випадки розстрілів вже упійманих або вбивства ні в чому не винних бранців під виглядом затримки під час спроби втекти. Наприклад, у жовтні 1944 р. з табірної відділення № 2 табору № 125 (м. Лисичанськ) втекло троє німецьких

військовополонених. Того ж дня втікачі були впіймані і повернуті до табору опергрупою 229-го конвойного полку військ НКВС. При підході до зони табору військовополонені були зупинені заступником начальника табірної відділення та черговим офіцером. Останній, разом із конвоїром не повели бранців у зону, а застрелили, як при спробі втечі [46, арк. 3]. У директиві НКВС УРСР № 124 від 12 серпня 1946 р. читаємо: „19 квітня 1946 р. вахтер табору № 149 ... заснув на посту, в результаті чого двоє військовополонених утекли. Для приховування злочину вахтер ... вирішив інсценувати втечу бранців, а тому взяв двох перших які трапилися військовополонених, вивів із зони до яру і розстріляв” [125, арк. 234].

Організацію режиму утримання ускладнював строкатий національний склад контингентів таборів, робочих батальйонів та ОРБ. Тут знаходились німці, угорці, румуни, поляки, італійці, японці, представники багатьох інших національностей. За даними УПВІ НКВС УРСР, на квітень 1946 р. у 18 стаціонарних таборах і 12 спецшпиталях України утримувалося близько 242000 військовополонених. Переважну більшість із них (понад 150000 осіб) становили німці, крім того налічувалося 72270 угорців, 11100 румунів, решта – представники інших національностей [67, арк. 130]. Важливими чинниками, що впливали на умови розміщення та утримання військовополонених, були їх етнічна приналежність та характер політичних стосунків СРСР з країнами походження останніх. Технології політичної та етнічної фільтрації особливо широко застосовувалися у повоєнний період. Так, 11 квітня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав директиву № 90 „Про покращення умов розміщення, утримання та обслуговування військовополонених угорців і румунів”. „У зв’язку з встановленням нормальних дипломатичних відносин уряду СРСР з урядами Угорщини та Румунії, – зазначалося в ній, – необхідно створити для військовополонених угорців і румунів ... кращі, порівняно з військовополоненими німцями, умови утримання, харчування, обмундирування та побутового обслуговування...” Угорців і румунів пропонувалося розмістити в таборах і табірних відділеннях окремо від німців. Адміністрація режимних установ мала надати бранцям цих національностей кращі приміщення, постільну білизну, індивідуальний посуд, краще харчування та одяг, створити умови

для більш якісного побутового і медико-санітарного обслуговування. Табірний персонал зобов'язувався „у відносинах з військовополоненими угорцями і румунами проявляти необхідний такт, увагу і безумовну ввічливість, не послаблюючи, однак, вимог режиму та охорони” [93, прим. 36, арк. 1].

Проїшов рік, а концентрацію військовополонених угорців і румунів та відокремлення їх від німецьких бранців табірні адміністрації так і не завершили. Це стало причиною появи 12 червня 1947 р. чергової директиви МВС СРСР № 90 „Про концентрацію військовополонених румунів, угорців, австрійців в спеціальних таборах МВС і покращення їх утримання” [142, с. 410-411]. Очільник міністерства С. Круглов укотре „пропонував” своїм підлеглим до 1 серпня 1947 р. провести концентрацію військовополонених цих національностей групами не менше 500 осіб в окремих таборах (табірних відділеннях). Про виконання директиви табірними адміністраціями в Українській РСР красномовно свідчать такі дані. Станом на 10 серпня 1947 р. в 22-х місцевих стаціонарних виробничих таборах для військовополонених утримувалося 172907 особи. З них: німців – 109232, угорців – 39668, румунів – 7152, австрійців – 7860, японців – 2968 і 5536 бранців інших національностей. Якщо угорці, німці, а також японці утримувалися великими компактними групами, то громадяни Австрії й румуни були розпорошені по таборах контингентами у кількості осіб [59, арк. 168-205][Див.: Додаток А].

Таким чином, незважаючи на відмову приєднатися до міжнародних конвенцій з питань військового полону, радянське керівництво водночас перенесло засади існуючої у СРСР пенітенціарної системи на військовополонених та інтернованих. Наразі грубо порушувався основоположний принцип міжнародно-правового інституту військового полону – полонені в таборах мали утримуватися, а не ув'язнюватися. Радянські ж табори для військовополонених організовувалися та облаштовувалися на основі багатого досвіду виправно-трудоустанов ув'язнення і колоній для власних кримінальних злочинців і „ворогів народу”.

2.2. Умови утримання і матеріально-побутового забезпечення військовополонених та інтернованих

Однією з визначальних сторін табірної життя військовополонених та інтернованих були умови їх матеріально-побутового забезпечення. Саме від організації побуту та якості умов життя залежало не лише їх ефективне трудове використання, а й виживання в полоні. Не випадково органи НКВС (МВС) СРСР, що опікувалися військовополоненими та інтернованими, протягом усього періоду існування системи військового полону одним із головних своїх завдань вважали покращення умов утримання та забезпечення контингентів таборів, шпиталів і робочих батальйонів військовополонених та інтернованих.

У ст. VII Гаазької конвенції 1907 р. підкреслювалося: „Утримання військовополонених покладається на Уряд, під владою якого вони знаходяться... Військовополонені користуються такою ж їжею, помешканням і одягом, як і війська Уряду, що їх полонив”[139, т. 3, с. 44]. Женевська конвенція 1929 р. детальніше визначала умови утримання бранців війни у таборах. Військовополонені мали розміщуватися у пристосованих сухих, теплих і достатньо освітлених казармах, обладнаних приміщеннями для особистої гігієни. Кімнати для сну за нормами площі, що відводилася на одну особу, і матеріально-побутовими умовами мали відповідати подібним приміщенням для військовослужбовців армії, що полонила. Спеціальний розділ конвенції врегульовував різноманітні сторони організації таборів: харчування військовополонених, забезпечення їх одягом та взуттям, санітарне забезпечення та лікування, вільну відправу релігійних культів, дозвіл на спортивні та інтелектуальні заняття [134, с. 1010-1011].

З початком Другої світової війни матеріально-побутове забезпечення інтернованих поляків у таборах, як і для „ворогів народу”, здійснювалося за нормами і стандартами ГУТАБу НКВС СРСР. Як виглядала реальність табірної побуту польських бранців у 1939-1940 рр. видно на прикладі Старобільського

табору. Під житлові приміщення в його зоні були пристосовані 2 церкви, 10 кам'яних і 7 дерев'яних бараків, обладнаних двоюрусними суцільними нарами. Приміщення для перебування генералів мали ліжка, столи, стільці і шафи, а кімнати для інших старших офіцерів були обставлені двоюрусними ліжками. У звіті начальника табору А. Бережкова (жовтень 1939 р.) повідомлялося, що загальна корисна площа табірних приміщень становила 5200 м². Таким чином, на одного військовополоненого припадало близько 1,35 м² цієї площі [309].

Колишній бранець табору в Старобільську Ю. Чапський згадував: „...Якщо говорити про приміщення – найгірше було у церкві. ... Мешкало в ній близько тисячі людей. Лави встановлювалися в п'ять поверхів і скупченість була жахливою... Однією солдатською ковдрою вкривалися втрюх. Зима 1939-1940 рр. була особливою, дуже лютою. Дійшло до того, що для укриття використовували паперове сміття. Заїдали воші, можна було лише сидіти на голій підлозі. Ні лазні, ні дезинфекції...” [309]. Навесні 1940 р. ситуація з матеріально-побутовим забезпеченням польських бранців у Старобільську змінилася на краще. „Були організовані ... лазня, пральня і т. д. Демонстрували кінофільми. Нам доставляли газети, можна було користуватися бібліотекою. Дозволяли листуватися з сім'ями, проте обмежено...” [309]

Із початком війни з Німеччиною ігнорувати загальноприйнятту міжнародно-правову практику щодо створення належних умов утримання і забезпечення бранців, радянський уряд не став, проте, зроблено це було на зовсім іншій правовій основі. У затвердженому 1 липня 1941 р. РНК СРСР „Положенні про військовополонених”, з цього приводу читаємо: „Військовополонені забезпечуються житловими приміщеннями, білизною, одягом, взуттям, продовольством та іншими предметами першої необхідності, а також грошовим утриманням за нормами, встановленими Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих” [94, арк. 6]. Цю позицію було продубльовано у затвердженій 13 серпня 1941 р. „Інструкції про порядок утримання військовополонених у таборах” [142, с. 46]. Закріплений у міжнародному праві принцип відповідності норм та умов утримання бранців відповідним нормам і умовам, прийнятим для

військовослужбовців власної армії, було замінено аморфним формулюванням – „за нормами, встановленими НКВС”. Відтак доля полонених виявилася багато в чому в руках чиновників.

Якими були ці „норми”, ілюструє згадуване раніше “Тимчасове положення про табір-розподільник НКВС СРСР для військовополонених”, затверджене наказом НКВС СРСР № 001155 від 5 червня 1942 р. Схема організації табору такого типу передбачала крім житлових приміщень (бараків, землянок, наметів), розміщення у його зоні інфраструктури харчування, побутового і санітарно-медичного забезпечення. Привертають увагу норми житлової площі для військовополонених. Розміщувалися вони на двоярусних нарах. На одного “мешканця” припадало від 0,94 до 1,1 м², або близько 3,5-4 м³ корисної житлової площі. Регламентувався літраж кухонних котлів, що мав становити 1,1 літру на особу. Лазні та дезінфекційні камери розраховувалися на одночасний пропуск 25-30 осіб (одна на кожну 1000 осіб контингенту). Перукарні облаштовувалися з розрахунку 1 крісло на 300 військовополонених, сушилки для взуття та одягу та туалетні кімнати – 0,065 м² на особу. Водночас, начальнику табору надавалося право “у зв’язку з браком житлової площі ...тимчасово” зменшувати ці норми і “ущільнювати” бранців [142, с. 54].

Забезпечення полонених у таборі-розподільнику одягом і взуттям передбачалося „лише в окремих випадках, за відсутності таких і неможливості відремонтувати власний”, а, скажімо, видавати валянки „Тимчасове положення...” взагалі забороняло. Щоправда, передбачалася зміна натільної білизни, для чого у таборі мав бути створений „оборотний фонд” із розрахунку одна пара білизни на одного полоненого. Постільною білизною мали забезпечуватися лише контингенти лікувально-оздоровчих установ та офіцери. Решта спала на соломі, а в кращому разі – на солом’яних матах. Документ передбачав і невелике одноразове „грошове утримання”. Сума варіювалася від 10 крб. для рядових і молодших командирів, до 50 крб. – для старших офіцерів. Гроші військовополонені мали витратити „для придбання предметів першої необхідності” [142, с. 54-55]. Мізерність грошових сум свідчить лише про намагання формально зафіксувати цю вимогу міжнародного гуманітарного права у відомчій нормативній базі НКВС. Про реальну купівельну

спроможність власників цих коштів говорити не доводиться. Що стосується пунктів для прийому військовополонених у фронтовій зоні (ППВ), то в цих режимних установах узагалі не передбачалося будь-яке матеріально-побутове забезпечення полонених, окрім харчування [142, с. 63].

25 серпня 1942 р. на адресу начальників таборів було надіслано відомчу директиву № 353. У документі, підписаному заступником наркома В. Чернишовим, наводилися норми харчового і матеріально-побутового постачання для військовополонених у стаціонарних таборах. Цікавою особливістю нормативного документу є застосування заохочувального принципу в постачанні військовополонених. Ті з них, які краще працювали та виконували виробничі норми – мали постачатися краще. Наприклад, військовополонений, який виконував менше 40% норми виробітку, отримував 7 крб. на місяць, а перевиконуючи норму, – 50 крб. [142, с. 70-74]. Що стосується якісного боку постачання, то в умовах війни і загальної нестачі найнеобхіднішого, воно мало змінилося на краще. Наприклад, одягом і взуттям забезпечувалися лише ті військовополонені, котрі його не мали, або не могли відремонтувати зіпсоване. Постільною білизною, як і раніше, забезпечувалися лише офіцери та хворі в лікувальних режимних установах, а решті правили за неї „солом’яні та очеретяні мати, або солома” [142, с. 71].

Навесні 1943 р., коли табори для військовополонених значно поповнилися, НКВС (наказом № 250 від 7 квітня 1943 р.) запровадив у дію тимчасові норми речового постачання для контингенту. Таке забезпечення мало проводитися виключно за рахунок трофеїв. Витрати на потреби військовополонених майно із армійських фондів категорично заборонялося. Власний, а також виданий у таборі верхній одяг бранці мали використовувати „до повного зношення”, а постільну білизну, як і раніше, передбачалося видавати лише хворим та офіцерам [142, с. 94].

Із початком визволення території України в практиці облаштування житла і побуту військовополонених з’явилася суттєва новація. „З метою менших витрат на обладнання приміщень для СПВ, – вимагало затверджене наказом НКВС СРСР № 001575 від 26 вересня 1943 р. „Тимчасове положення про збірні пункти військовополонених”, – доцільно практикувати використання приміщень колишніх

таборів ворога” [142, с. 115]. Документи свідчать: ухвалюючи таке рішення, керівництво НКВС виходило з катастрофічного браку пристосованих для розміщення великих мас військовополонених приміщень. Наприклад, у березні 1944 р. територію колишнього нацистського табору (у Дарниці) було передано УПВІ НКВС Української РСР для розміщення в його приміщеннях табірної відділення київського стаціонарного табору № 62. У довідці, надісланій з цього приводу секретарю ЦК КП(б)У О. Коротченку, заступник завідувача відділом промисловості ЦК КП(б)У зауважував: „...Три будівлі, що збереглися на території табору, являють собою цегляні корпуси складського типу з бетонованою підлогою без перегородок та опалення...Всі три будинки було переобладнано німцями для утримання військовополонених, а територія обнесена спеціальною дротяною огорожею...У зв'язку з необхідністю організації табору для утримання спецконтингенту, вважаю доцільним передачу приміщення колишнього німецького табору в районі Дарниці НКВС УРСР” [15, арк. 1-2]. Необхідно підкреслити, що у початковий період організації стаціонарних таборів військовополонених така практика була доволі звичною “...Табори створювалися, враховуючи наявність приміщень... котрі в період окупації були зайняті німецькими таборами і які відповідають режимним умовам утримання військовополонених німецької армії”, – читаємо в одній із довідок НКВС УРСР від 5 жовтня 1944 р. на адресу вищого керівництва республіки [15, арк. 5].

Об'єктивним чинником, що впливав на фізичний стан військовополонених, були кліматичні умови. Хоча територія республіки й належала до числа сприятливих зон із м'яким і помірним кліматом, все ж зими 40-х рр. ХХ століття відзначалися досить низькими температурами. Взв'язавши до уваги тотальні руйнування, жалюгідний стан житлово-комунальної сфери, хронічний брак приміщень для утримання військовополонених і матеріалів для облаштування останніх, не важко уявити всю гостроту проблеми. У зв'язку з сезонним погіршенням погодних умов і звичним зростанням захворюваності та смертності військовополонених восени та взимку важливим напрямом роботи всієї системи органів військового полону стало створення задовільних житлово-побутових умов

для бранців у різнотипних режимних установах. У директиві НКВС УРСР № 4 від 10 січня 1944 р. – „Про заходи з утримання військовополонених у таборах НКВС і підтримання фізичного стану та зменшенню смертності” [242, с. 101; 142, с. 125-127] знаходимо: „зобов’язати начальників таборів провести перевірку житлових приміщень, клубів, лазень, лазаретів та за необхідності розпочати додаткові роботи з їх утеплення, з таким розрахунком, щоб у житлових приміщеннях для військовополонених підтримувалася мінімальна температура не нижче 16° тепла, в оздоровчих командах не нижче 18-ти, в лазаретах не нижче 20°С” [121, арк. 7].

З 1944 р. НКВС (МВС) СРСР регулярно направляє для виконання на місця розпорядження, директиви, накази під однотипною назвою – „Про підготовку таборів для військовополонених та інтернованих до зими...” „З метою своєчасної і повної підготовки таборів ... для військовополонених та інтернованих до зими 1945/46 рр., – пропонував у своєму розпорядженні № 138 від 23 червня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишов, – відрядити до таборів представників НКВС-УНКВС, на яких покласти ... перевірку господарського і санітарного стану таборів, встановити обсяг і характер ремонтних і господарських робіт ... для своєчасної та повної підготовки до зими...розробити конкретні плани проведення заходів із підготовки до зими ... Встановити реальні терміни виконання заходів, із розрахунку повністю завершити підготовку таборів до зими не пізніше 1 листопада 1945 р.” [142, с. 205]. „Короткий термін, що залишився до настання осінньо-зимового періоду, – йшлося в розпорядженні № 549 від 1 вересня 1947 р., підписаному міністром внутрішніх справ СРСР С. Кругловим, – викликає у нас тривогу за своєчасне закінчення робіт по підготовці до зими ... вже до жовтня житлові приміщення табору необхідно повністю підготувати для зимового утримання військовополонених: полагодити дахи, утеплити вікна і двері, упорядкувати опалення, ... заготовити та підвезти до табору паливо, отримати ... зимове обмундирування та взуття, полагодити наявне майно та старе взуття ... забезпечити валянками і кожушанками працюючих просто неба бранців, організувати у цих місцях пункти обігріву та відпочинку. ...У випадку, якщо

господарські організації не забезпечать виконання своїх договірних зобов'язань по створенню нормальних умов праці і побуту для військовополонених, доповідайте про це ... до ГУПВІ МВС СРСР для вирішення питання про розформування таких табірних відділень” [142, с. 428-429].

Становище з підготовкою таборів до зими та належним матеріально-побутовим забезпеченням контингенту залишалось складним настільки, що у цю справу втрутився уряд. 1 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову № 3930-1338с, якою зобов'язала міністерства, що використовували працю військовополонених, забезпечити необхідні умови розміщення і зимового утримання військовополонених (облаштування сухого та теплого житла, приміщень для кухонь, їдалень, сушилок, лазень, пральних, дезкамер, лікувальних та оздоровчих установ, складських і підсобних приміщень тощо). Постанова вимагала: забезпечити табори тримісячним запасом палива, облаштувати на місцях відкритих робіт пункти обігріву бранців, своєчасно та повністю видавати працюючим військовополоненим доброякісний спецодяг” [99, прим. 101, арк. 1-1зв]. Про недоліки в царині утримання та матеріально-побутового забезпечення військовополонених йшлося й у 1948 р. „Необхідно врахувати, – зазначалося в розпорядженні МВС СРСР № 11 від 20 січня 1948 р., – що зараз достатньо допустити на один-два дні збої в опаленні житла через нестачу дров, як це потягне за собою простудні захворювання серед фізично малостійкої частини військовополонених. Вихід військовополонених у непросушеному одязі та взутті, внаслідок хоча б одноденного збою в роботі сушки, також потягне за собою простудні захворювання... Перевезення військовополонених з роботи і на роботу у відкритих автомобілях, відсутність обігріву на відкритих об'єктах робіт, зіпсований одяг і взуття ... – все це потягне за собою погіршення фізичного стану військовополонених... Багато які міністри внутрішніх справ республік і начальники УМВС країв та областей не надають серйозного значення такого роду „дрібничкам”...” [104, прим. 7, арк. 1-2].

Той факт, що недоліки з облаштуванням таборів були типовим явищем, засвідчує довідка, надіслана у серпні 1945 р. заступником секретаря

Дніпропетровського обкому КП(б)У на адресу заступника секретаря ЦК КП(б)У з будівництва. У документі читаємо: „Табірне відділення № 2 табору № 315 НКВС СРСР розміщене на площі 3,5 км², в зоні якого знаходяться 4 дерев'яні приміщення барачного типу по 1500 м² корисної площі та харчоблок з їдальнею на 500 місць. ...Під гуртожитки відведено 3 бараки з максимальною ємністю 4500 осіб при двоярусній системі нар, решта контингенту тимчасово розміщено в наметах. ...Санітарний вузол табірної відділення (лазня, дезкамера) перепускною здатністю 40 комплектів на годину, що, цілком природно, не забезпечує реальної потреби. Харчоблок забезпечений котлами ємністю на 3000 літрів ..., що не забезпечує потреби в приготуванні їжі для всього контингенту. Їдальня табірної відділення на 500 місць, столами та лавами не обладнана. Існуюча мережа водогону від міської системи діє з частими збоями і не забезпечує нормальної потреби, у зв'язку з цим табірні адміністрація вимушена воду ... доправляти автомобілями чи пішки – діжками з військовополоненими. Відсутність м'якої рулонної покрівлі не дозволяє полагодити дахи бараків, в результаті останні течуть. Житлові приміщення бараків обладнані нарами на 5000 осіб, решта контингенту знаходиться в наметах на дерев'яних тапчанах. Постільної білизни немає...” [21, арк. 59-61].

Численні архівні документи засвідчують що практика житлово-побутового забезпечення та речового постачання військовополонених й інтернованих не завжди відповідає не лише нормам міжнародного права, але й вимогам відомчих нормативних приписів. Порушення у цій царині були настільки звичним, що доводиться говорити про їх системність. Ділове листування адміністрацій таборів і господарських органів з керівними інстанціями НКВС (МВС), їхні накази і розпорядження, рясніють такими прикладами. 12 грудня 1944 р. начальник комбінату „Ворошиловградвугілля” у листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка доповідав, що однією з причин високої захворюваності та смертності серед працюючих на шахтах військовополонених, була відсутність „майже до кінця листопада” верхнього теплового одягу, взуття та постільної білизни [15, арк. 7 зв]. У свою чергу, керівництво НКВС мало іншу, дещо відмінну від попередньої, версію причин надмірної захворюваності і смертності в таборах комбінату

„Ворошиловградвугілля”. Так, заступник начальника УПВІ НКВС СРСР у надісланому 30 грудня 1944 р. на адресу очільника українських комуністів листі, повідомляв: „Важкий фізичний стан контингентів військовополонених, окрім обставин вказаних у доповідній начальника комбінату ... пояснюється також: 1. Непідготовленістю значної частини табірних приміщень до зими, внаслідок невиконання комбінатом власних договірних зобов’язань (відсутність нар, дезкамер, лазень, водопостачання, автотранспорту, спецодягу). На листопад цього року через ненадання Комбінатом і Шахтобудом будівельних матеріалів, багато табірних відділень виявилися непідготовленими до зими” [15, арк. 11].

Питання про незадовільні житлово-побутові умови в таборах для військовополонених не раз ставали предметом обговорення на засіданнях партійних установ. Характерним у цьому контексті документом є протокол засідання Дніпродзержинського міськкому КП(б)У, що відбулося 1 березня 1945 р. і стосувалося використання військовополонених на відновленні місцевого азотно-тукового заводу. Зокрема, бюро міськкому встановило: „...начальник управління будівництва азотно-тукового заводу тов. Жаворонков ... не створив у таборі військовополонених визначених договором житлово-побутових умов. До лютого 1945 р. не обладнав гуртожиток нарами та необхідним інвентарем, не побудував санітарні перепускники, не забезпечив табір паливом і безперебійним постачанням водою, електроенергією та транспортом” [22, арк. 1]. Покаравши господарника доганою, міський комітет КП(б)У в постанові звернув увагу на те: „...Поряд із невиконанням управління будівництва АТЗ своїх договірних зобов’язань по облаштуванню табору, захворювання і велика смертність військовополонених виявилися наслідком наступних причин: На підготовлену за договором із АТЗ житлову площу для 1000 бранців управління табору направило 3000. Всі приміщення, що призначалися для санперепускника, дезкамери та лазарету, були зайняті під житло. Відпущений табору ліс – 64 кубометри для встановлення нар – начальником табору використаний як паливо” [22, арк. 1зв].

Про численні проблеми з облаштуванням таборів, наслідком яких стало зростання захворюваності та смертності бранців, дізнаємося з відомчих

нормативних приписів НКВС УРСР. Так, у наказі республіканського наркомату № 0046 від 18 березня 1945 р., читаємо: „Проведеним обстеженням роботи табору № 242 (м. Горлівка, Сталінської обл. – Авт.), бригадою УПВІ НКВС УРСР встановлено: Захворюваність і смертність за останні півтора місяці виросли. У лютому померло 6,2% контингенту, в першій декаді березня – 3,3%. У табірному відділенні № 8 смертність досягла 9,8%, № 9 – 11,3%, № 2 – 12,3%. Епідемічні спалахи тифу наявні у табірних відділеннях № 5,6,9. Санітарною службою табору і відділень не вжито потрібних заходів для швидкої локалізації та ліквідації тифу. Лазні, дезкамери, пральні працюють із великими перебоями, а в табірних відділеннях № 1,8,9 і зовсім відсутні, сушилок немає. Встановлена масова заношеність контингенту в табірних відділеннях № 2,5,6,8. Санітарний стан гуртожитків, лазаретів незадовільний. Матрацами військовополонені повністю не забезпечені, навіть не дивлячись на те, що у таборі матраци є на весь контингент. Не створені належні житлово-побутові умови, не організовано нормального сну та відпочинку, а також розміщення військовополонених...” [118, арк. 58]

„Розслідуванням причин захворюваності на тиф і великої смертності серед військовополонених в таборі № 112 (м. Бердичів, Житомирської обл.), – наголошував у наказі № 0079 від 3 травня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко, – встановлено відсутність належного керівництва з боку начальника управління табору, підполковника Наумова, зі створення необхідних житлово-побутових умов і вжиттю рішучих профілактичних заходів по збереженню та оздоровленню контингенту військовополонених...” [118, арк. 65]

„Обстеженням роботи табору військовополонених № 139 (м. Умань, Київської обл. – Авт.) бригадою УПВІ НКВС УРСР встановлено, – свідчив черговий документ, датований 29 червня 1945 р., – не створено належні житлово-побутові умови для утримання контингенту. У гуртожитках відсутні нари, військовополонені розміщені на голій земляній підлозі. Нормальні умови для сну та відпочинку відсутні...” [118, арк. 73]

Стан матеріально-технічного та побутового забезпечення контингентів таборів для військовополонених на території Української РСР став предметом обговорення на нараді міністрів внутрішніх справ республік і начальників обласних (крайових)

УМВС у Москві 20-22 травня 1946 р. У виступі заступника МВС СРСР В. Чернишова наголошувалося: „Не дивлячись на вжиті ... заходи ... фізичний стан військовополонених починаючи з жовтня 1945 р. погіршується...” Серед „неблагополучних” начальник ГУПВІ МВС СРСР М. Кривенко назвав і дніпропетровські табори №№ 315 і 417. „Причини полягають у тому, – підкреслив очільник ГУПВІ, – що керівництво табору № 315 не надто наполегливо домогалося від господарських органів виконання умов у частині благоустрою житлового фонду. Останній до зими не було підготовлено. Зараз, щоправда, він вже упорядкований, проте по 2-му табірному відділенню до цих пір нічого не зроблено. Військовополонені погано забезпечені взуттям та одягом, а працюючі в залитих водою копальнях тресту „Нікополь-Марганець” не мають гумового взуття... Такі табори як №№ 270, 242, 247 Сталінської області та № 256 Ворошиловградської, не дивлячись на тяжку фізичну працю, змогли зберегти фізичний стан військовополонених ... та значно покращити їх побутові умови” [93, прим. 33, арк. 37, 42-43].

Далеко не ліпшим було і матеріально-побутове забезпечення депортованих у ОРБ на території Української РСР. Доволі красномовною ілюстрацією реального стану, в якому опинилися інтерновані, є такий приклад. У квітні 1945 р. до м. Полтави на адресу дислокованого тут ОБМТ № 306 надійшло 997 осіб інтернованих – переважно етнічних німців. На їх основі облаштували ОРБ № 2071. Як встановила проведена у березні 1946 р. перевірка УПВІ НКВС УРСР, у зоні табору робочого батальйону відповідальний господарський орган не створив прийнятних побутових умов інтернованим. Останні утримувалися у неопалюваному підвальному приміщенні будинку зруйнованого музею. Не маючи зимового одягу і постільної білизни, вони спали на голих нарах. Лазня та дезинфекційна камера облаштовані не були. Це привело до поголовної завошеності контингенту. В результаті фізичний стан інтернованих стрімко погіршувався. Протягом квітня 1945 – березня 1946 р. померла 401 особа [47, арк. 8-16]. Подібне становище склалося і в батальйоні № 1430 (м. Кривий Ріг, Дніпропетровської обл.), де у квітні 1945 – липні 1946 р. померло 352 із загальної чисельності 1450 інтернованих. Не вдаючись до

аналізу всього комплексу причин смертності, звернемо увагу лише на „забезпеченість” інтернованих найнеобхіднішим – спецодягом, взуттям і постільною білизною. Так, за 11 місяців існування ОРБ № 1430 його контингент отримав: 600 пар гумового взуття, 130 пар валянок, 475 ватних фуфайок, 481 пару ватних штанів, 17 брезентових костюмів, 270 пар портянок, 74 рушники, 210 простирадл... У більшості достатній кількості ОРБ був забезпечений лише матрацами (1638), наволочками (1447) і натільною білизною (1059 пар) [47, арк. 83, 85]. Становище з матеріально-побутовим забезпеченням депортованих іноземців мало змінилося і надалі. 13 травня 1947 р. І. Лобуренко у листі завідувачу військовим відділом ЦК КП(б)У І. Дегтярьову писав: „...Заходи для покращення умов утримання інтернованих не вживаються і становище в батальйоні (№ 1224, Кадіївський р-н, Ворошиловградської обл. – Авт.) як і раніше залишається вкрай незадовільним. Контингент не забезпечений спецодягом, взуттям і натільною білизною” [146, с. 134-135; 58, арк. 129-130зв].

Намагаючись покращити умови утримання та матеріально-побутового забезпечення „спецконтингентів”, 7 травня 1948 р. РМ СРСР ухвалила постанову за № 1492-572сс – „Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців”. Документ зобов’язував господарські інстанції: „...Створити нормальні житлово-побутові умови утримання в робочих батальйонах інтернованих, забезпечивши розміщення їх по нормі – 2 м² на одну особу; у двомісячний термін полагодити всі приміщення, що потребують ремонту... Організувати для інтернованих нормальне санітарне обслуговування, забезпечивши батальйони лазнями, пральнями та дезкамерами... У найкоротший термін навести санітарний порядок на території батальйонів інтернованих... Забезпечити необхідні умови для нормального харчування інтернованих та організувати їх постачання в достатній кількості доброякісним та недорогим одягом і взуттям...” [105, прим. 68, арк. 1-3]

Отже, на відміну від положень міжнародних конвенцій, де основним принципом матеріально-побутового забезпечення військовополонених був визначений паритет з військовослужбовцями армії, що їх полонила, уряд СРСР це забезпечення поставив на зовсім іншу правову основу – його норми мали

встановлюватися НКВС. Табірна практика показала – робилося це, зазвичай, на основі досвіду виправних таборів і колоній ГУТАБу, що було відвертим порушенням положень чинних міжнародних конвенцій. При цьому радянським урядом зауважувалося єдине – рівень матеріально-побутового постачання військовополонених мав забезпечити збереження їх життя та працездатності. Реальна практика засвідчувала, що в багатьох місцях утримання досягнути цього не вдалося, про що свідчать невинувато високі показники захворюваності та смертності.

2.3. Харчування контингентів режимних установ УПВІ-ГУПВІ

Рівень забезпечення іноземних військовополонених продуктами харчування був не лише важливим показником ставлення Радянської держави до обеззброєного ворога, а й чинником, що безпосередньо впливав на фізичний стан і працездатність бранців війни.

Ще напередодні надходження перших польських військовослужбовців до таборів НКВС радянський уряд потурбувався про їх забезпечення продовольством. Наркомату внутрішніх справ РНК СРСР виділили значні продовольчі фонди: 1953 т житнього та пшеничного борошна, 379 т крупів, 32 т макаронних виробів, 159 т м'яса, 447 т риби [134, с. 341]. Рішенням Економічної ради при РНК СРСР № 37 від 20 вересня 1939 р. та інструкцією УПВ НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р. встановлювалися норми харчування полонених. Проведений російським дослідником О. Кузьмініх порівняльний аналіз їх калорійності засвідчив – щоденний раціон рядових колишньої польської армії (2578 калорій) перевищував норму радянських в'язнів (2305 ккал.). Ще вищою була норма харчування офіцерів. Її енергетична цінність становила 3110 кілокалорій [242, с. 114, 338-339]. Згодом керівництво НКВС СРСР (наказом №00248 від 26 лютого 1940 р.) встановило для польських бранців диференційовані норми харчування в залежності від продуктивності їх праці [80, арк. 80-82].

Цілком прийнятний рівень харчування інтернованих польських військовослужбовців, навіть порівняно з цивільними радянськими громадянами, підтверджується й іншими джерелами. Ю. Чапський, розповідаючи про перебування у Старобільському таборі для військовополонених, підкреслює: „...Їжі давали мало, але голоду не було. ... Звернув увагу, як багато у місті голодних, виснажених людей, і наше харчування здавалося нам царським, а мешканці будь-як намагалися добути у нас хліба...” [309]

Ситуація з продовольчим постачанням полонених доволі різко змінилася після нападу Німеччини на Радянський Союз. Телеграмами Генерального штабу РСЧА від 23 та 26 червня 1941 р., а 29 червня і роз'ясненням УПВІ НКВС СРСР підлеглим інстанціям були доведені нові добові норми харчування військовополонених. Наразі на одного бранця припадало 600 г житнього хліба, 90 г круп, 10 г макаронів, 40 г м'яса, 20 г риби тощо [194, с. 19]. Та й ці, і без того значно менші норми, так і не стали чинними. В умовах війни головним завданням стало забезпечення продуктами та фуражем діючої армії. При цьому навіть постачання власного цивільного населення здійснювалося за залишковим принципом. Про військовополонених говорити не доводилося.

30 червня 1941 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 1782-79сс, а 6 серпня 1941 р. – № 4732рс. Цими актами норми продовольчого постачання військовополонених були вкотре зменшені. Порівняльний аналіз документів засвідчує, що основна норма харчування військовополонених стала нижчою за норму харчування радянських в'язнів. Із раціону бранців повністю зникло м'ясо, а хлібний пайок зменшили до 400 г [142, с. 58-61].

Із захопленням військами Вермахту України, Донщини та Кубані – основних хлібних регіонів СРСР – становище з продовольчим постачанням Червоної армії загострилося до краю. 25 серпня 1942 р. з'явилася директива НКВС СРСР № 353 – „Про норми постачання військовополонених”. Цей нормативний припис ліквідував чинне диференційоване харчування військовополонених, залишивши лише основну норму загальною енергетичною цінністю у 1750 калорій. Виключення встановлювалося для працюючих бранців – останні отримували стограмову надбавку житнього хліба [142, с. 69-70]. У доповіді медико-санітарного відділу УПВІ НКВС СРСР підкреслювалося, що „така калорійність не покриває навіть енергетичних витрат людини, яка знаходиться у повному спокої...” [462, с. 136]. Більшість російських дослідників сходяться в тому, що критична ситуація з продовольчим постачанням військовополонених не була наслідком свідомої політики, спрямованої на їх знищення голодом, а пояснювалася об'єктивними труднощами [242, с. 116-117]. Зокрема, С. Сидоров наголошує на численних

порушеннях у постачанні бранців продуктами харчування, особливо в період осені 1942 – весни 1943 рр. За його даними, на 1 травня 1943 р. із облікованих у таборах 292656 осіб померло 196944 бранці, тобто – понад 67% [304, с. 49]. В цих умовах керівництву НКВС необхідно було застосовувати термінові заходи, а відтак, у кінці 1942 р., УПВІ бере курс на поступове покращення норми харчування військовополонених. Постановою РНК СРСР № 1874-874сс від 24 листопада 1942 р. вона прирівнюється до норми харчування радянських засуджених [134, с. 368-369].

У директиві № 120 від 16 березня 1943 р. заступник наркома М. Круглов вказував: „Приділити особливу увагу питанням харчування військовополонених; гарячу їжу видавати всьому контингенту бранців тричі на добу. Кухні привести у належний робочий стан і розгорнути їх пропускну здатність відповідно до кількості тих, що харчуються. Забезпечити контроль за роботою кухонь та якістю приготування їжі, суворо слідкуючи за видачею харчування військовополоненим по затверджених нормах ... забезпечити спеціальне харчування хворих у лазаретах...” [142, с. 82-83] Того ж таки 16 березня 1943 р. наказом НКВС СРСР № 00488 оголошено для виконання „Тимчасове положення про порядок забезпечення таборів НКВС військовополонених та спецконтингентів”. Відомчий нормативний припис затверджував диференційовані норми харчування, оголошені в циркулярі НКВС СРСР №52/21490 від 16 листопада 1942 р. До раціону повернули м'ясо, сало і комбіжири, проте зменшили норму риби, олії та цукру. Хлібна норма знову стала диференційованою – від 300 до 900 г. Військовополонені, зайняті на важких роботах, отримували на 100 г хліба більше [81, прим. 23, арк. 2-5].

Проте, цих заходів було явно недостатньо, адже існуючі норми, так само як і раніше, не забезпечували нормального енергетичного балансу організму. 9 квітня 1943 р. НКВС СРСР, керуючись урядовими рішеннями, видає наказ № 00683 – „Про зміну норм продовольчого постачання військовополонених”. Документом запроваджувалося диференційоване харчування для військовополонених по п'яти нормах. Аналіз нових норм засвідчує відчутне зростання хлібного пайка, що відтепер став диференційованим (600-1000 г – залежно від виконання виробничих норм працюючими) [142, с. 96-100]. Проте, хоча калорійність основної норми і

зросла (до 1839 ккал), але вона як і раніше не покривала навіть мінімальних енерговитрат організму. Лише виконуючи виробничу норму на 100 і більше відсотків, працюючі на тяжких роботах отримували пайок, що за своєю енергетичною цінністю (2772 ккал) наближався до мінімальних фізіологічних норм [304, с.50]. Наразі запроваджене харчове постачання походило на елементарний шантаж голодом, формула якого була простою – якщо військовополонений хотів вижити він мав працювати, виконуючи та перевиконуючи при цьому встановлені виробничі норми. Звісно, що про дотримання існуючих норм міжнародного права у цьому випадку не йшлося. Військовополонені все більше цікавили радянський уряд як додатковий контингент робочої сили. Це підтверджує думку, що чинні принципи розподілу продовольчої норми були покликані матеріалізувати два важливих завдання в роботі з військовополоненими – фізичне збереження та їх ефективне трудове використання. З осені 1943 р. подібні принципи знайшли своє втілення і в продовольчому забезпеченні таборів для військовополонених, що облаштовувалися НКВС на визволеній від окупантів території Української РСР.

Наступне номінальне покращення продовольчого постачання військовополонених відбулося 18 жовтня 1944 р. і пов'язане з підписанням наказу НКВС СРСР № 001287, що ним запроваджувалися для виконання оновлені харчові норми. Відповідно до основної норми калорійність пайки зросла до 2000 ккалорій. Військовополоненим, які виконували виробничі норми, видавали додаткову другу гарячу страву. Ці норми зберігали чинність до закінчення війни [304, с. 51].

Якою була дійсність із продовольчим постачанням військовополонених у кінці 1943 – на початку 1945 рр., свідчать матеріали перевірок, вчинених органами НКВС УРСР у таборах. Архівні документи ілюструють численні недоліки, порушення та зловживання табірних адміністрацій у цій справі. Так, проведена представниками органів військового постачання НКВС УРСР у березні 1944 р. перевірка табору № 62 (м. Київ) показала: „...Кухня та комора при ній в антисанітарному стані ... хлібопекарня також в антисанітарному стані. Випечений хліб зберігається на брудних дошках та нічим не прикривається. Відсоток припіку складає 30-35, замість потрібних 50-55 %, із цього можна зробити висновок про

можливі крадіжки чи випікання неякісного хліба... Відповідне приміщення для зберігання продуктів, що швидко псуються влітку, табір не має та його обладнання не розпочав...” [120, прим. 13, арк. 1-2] Характеризуючи тяжкий фізичний стан військовополонених на вугільних копальнях тресту „Ворошиловградвугілля” (табори №№ 125 та 256), заступник начальника УПВІ НКВС СРСР М. Ратушний у грудні 1944 р. пояснював це: „...Неповним продовольчим постачанням таборів, а також невидачею комбінатом до листопада цього (1944 – Авт.) року харчів і хліба у вигляді різниці між нормами харчування в таборі та нормами постачання шахтарів... Протягом майже двох місяців військовополоненим щоденно не додавали 400 г хліба, 2-3 кг м’яса (на місяць) та інші продукти. Таким чином, фізичні витрати військовополонених не поповнювалися...” [15, арк. 11-12] Матеріали перевірки у листопаді 1944 р. таборів №№ 242 та 280, що забезпечували робочою силою підприємства комбінатів „Донбасшахтбуд” і „Сталінвугілля” свідчили: „Норм харчування ... у більшості табірних відділень не дотримуються. Нові норми постачання жирами, цукром та овочами в окремих випадках не видані або викривлені, й фактично військовополонені отримують менше ніж до запровадження нових норм (табір № 242 – замість 17 грамів цукру, видають 7 грамів)... Розкладками зовсім не передбачаються основні продукти – м’ясо, жири (табір № 242)... У табірному відділенні № 15 табору № 280 за наявності жирів останні не видавалися з 5 листопада. Меню не складаються або складаються безграмотно. Відповідальних за харчування немає. Норм постачання завідуючі їдальнями, кухарі, лікарі та начальники табірних відділень не знають. Страви для хворих нічим не відрізняються від загальних. Необхідні для харчування хворих продукти (рис, вершкове масло) є. Літраж та вихідні норми страв встановлені скрізь по-різному та коливаються від 0,5 до 1 літру. Внаслідок названих причин і безвідповідальності керівного складу табірних відділень фактична калорійність харчування військовополонених значно нижча від нормальної” [312, с. 302]. На початку 1945 р., незважаючи на чергове збільшення у жовтні 1944 р. харчової норми, ситуація мало чим змінилася. У наказі НКВС УРСР № 0046 від 18 березня 1945 р., складеному за результатами перевірки стаціонарного табору № 242 (м. Горлівка, Сталінської обл.), підкреслювалося:

„Харчування організовано незадовільно. Потрібного контролю за видачею та закладкою продуктів немає. Трапляються випадки крадіжок харчів. У табірному відділенні № 8 гаряча їжа готувалася двічі на день, військовополоненим систематично недодавали продуктів ...і, за наказом начальника табірної відділення, два з половиною місяці офіцерський склад харчувався за рахунок військовополонених. У табірному відділенні № 6 обід готували з однієї страви. За виключенням табірної відділення № 3 їжа одноманітна, калорійність низька, наявні продукти використовуються нераціонально” [118, арк. 58].

Розуміючи, що військовополонені є вагомим джерелом поповнення людських ресурсів для відновлення та розвитку економіки країни, радянський уряд у 1945 р. уживає чергових заходів для покращення їх харчування. 19 травня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав наказ № 00540 „Про зміни норм продовольчого постачання для військовополонених”. На підставі нього раціон харчування загалом бранців зріс на 318 кілокалорій і склав 2286 кілокалорій. Хворі, ослаблені, а також полонені які виконували і перевиконували виробничі норми, отримували щодобово 2600-2800 енергетичних харчових одиниць [242, с.120]. Аналіз основної норми харчування свідчить, що її калорійність зросла передусім за рахунок збільшення добового раціону крупів і макаронних виробів, риби, сала, олії, солі та картоплі, тоді як хлібна норма залишалася незмінною та диференційованою [142, с. 187-192].

Проте номінальне підвищення норм продуктового постачання військовополонених зовсім не гарантувало реального покращення їх табірної життя. У другій половині 1945 р., майже у всіх таборах України, документи фіксують порушення технології приготування їжі та встановлених норм котлового забезпечення, крадіжки харчів, безконтрольність їх розподілу тощо. В наказі НКВС Української РСР № 00120 від 29 червня 1945 р., складеному за результатами перевірки роботи табору НКВС № 139 (м. Умань), читаємо: „Харчування військовополонених організоване незадовільно. Мають місце систематичні крадіжки харчів. Харчові норми повністю до військовополонених не доводяться. Меню-розкладка фактично не виконується. Відсутній контроль за отриманням продуктів зі

складу, їх приготуванням і роздачею... У коморі добового запасу в дні перевірки виявлено як значні недостачі та надлишки окремих продуктів... Військовополонені, працюючі на виробництві ... отримували на обід від господарських органів лише одну рідку страву. Належні на обід продукти табором не видавалися” [118, арк. 73]. Проведена у кінці червня 1945 р. перевірка табору № 38 (м. Рені, Одеської обл.) виявила подібні порушення. В акті комісії підкреслювалося: „...Лікувальне харчування дистрофіків не організовано. Відсутнє виробництво дріжджів, ...дієтичні продукти... Хворі дистрофіки харчуються нарівні зі здоровим контингентом, причому якість їжі низька, через недодавання продуктів... З березня до 1 червня 1945 р. військовополоненим не додали 2051 кг вершкового масла, 3900 кг риби та 663 кг сухофруктів. Продукти для харчоблоків ... виписуються ... на розсуд бухгалтера. Контроль за харчоблоком не здійснюється. Хліб і цукор видаються військовополоненим не на вагу а „на око”, що сприяє крадіжкам продуктів...” [118, арк. 75]

У кінці 1945 р. продовольчі труднощі в країні стали ще відчутнішими, а в харчуванні військовополонених та інтернованих відбулися чергові зміни. Постановою РНК СРСР № 2260-727с від 20 жовтня 1945 р. у раціоні їх харчування рибні продукти і олію замінили відповідно хлібом і соєвим борошном. Така заміна позбавила організм значної частини енергетично цінних продуктів [304, с. 51]. У доповіді заступника міністра внутрішніх справ СРСР, виголошеній на нараді у міністерстві 20 березня 1946 р., йшлося про те, що, не дивлячись на всі заходи, фізичний стан військовополонених, починаючи з жовтня 1945 р. погіршується. Серед причин цього доповідач бачив і „перебої у харчуванні” бранців та вимагав повести у таборах „найжорстокішу боротьбу з розкраданням продовольства” [93, прим. 33, арк. 37-38].

Про те, яких масштабів набрали крадіжки продовольства у таборах для військовополонених, свідчить статистика УПВІ НКВС УРСР. Так, протягом 1945 р. у 21-й такій установі до кримінальної та цивільної відповідальності було притягнуто 381 співробітника, що завдали шкоди розкраданням товарно-матеріальних цінностей на суму 802281 крб. [67, арк. 151-152]. Лише за перший квартал 1946 р. 148

виявленими розкрадачами завдано шкоди на 221403 крб. [67, арк. 145]. Масові крадіжки продовольства спостерігалися у батальйонах інтернованих. У 1945 р. лише в ОРБ Ворошиловградської області розкрадачі завдали збитків на суму понад 83000 крб. у державних цінах [67, арк. 155]. Доповідні записки УПВІ НКВС УРСР рясніють подібними фактами. „...Табір № 186 (м. Сміла). Начальник ПФС капітан Міончинський, бухгалтер ПФС Свириденко та завідувач складу ПФС Хроменко, домовившись між собою, шахрайським способом виписували продукти зі складу та через відповідних осіб продавали їх на ринку, ділячи отримані гроші між собою...” „...Вахтер батальйону № 1502 (Запорізька обл.) Зубко, знаходячись на посту, за домовленістю з групою злодіїв 13 лютого 1946 р. скоїли пограбування продскладу. Злочинці заарештовані на місці злочину...” [67, арк. 148, 155]. Як свідчать архівні документи, досить частими зловживаннями супроводжувався і збір урожаю у підсобних господарствах таборів. У директиві МВС УРСР № 125 „Про заготівлю овочів і картоплі таборами для військовополонених”, підписаній заступником міністра І. Лобуренком 12 серпня 1946 р., читаємо: „...Частина прибулого офіцерського складу, замість сумлінного виконання покладених на них завдань, захопились пияцтвом, сприяли розкраданню картоплі, а в окремих випадках і самі стали на шлях розкрадання заготовленої картоплі та овочів...” [125, арк. 238].

Погіршення харчового балансу бранців у кінці 1945 р. виявилось дрібницею порівняно з тим, що чекало на мешканців табірних бараків через рік. Посуха та неврожай 1946 р. викликали голод у південних районах СРСР, зокрема й в Україні. 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалюють постанову №2188-890с, яка зобов'язувала державні органи запровадити режим жорсткої економії хліба та хлібопродуктів. Вже наступного дня С. Круглов підписав наказ МВС СРСР № 0315, у якому вимагав із 1 жовтня 1946 р. припинити видавати додаткові надбавки хліба та хлібних виробів не лише військовополоненим, але й усім категоріям військовослужбовців і вільнонайманих працівників, а також конвойних підрозділів МВС. Військовополонені, зокрема, позбавлялися 25% надбавки (до основної норми) хліба та крупів [92, прим. 74, арк. 1-1зв]. 14 жовтня 1946 р. директивою № 274 МВС відмінило видачу додаткових гарячих страв бранцям, які

виконували виробничі норми. 15 листопада 1946 р. вийшов наказ МВС СРСР № 450, згідно з яким з 1 грудня військовополонені позбавлялися будь-яких видів додаткового харчування [242, с. 121; 304, с. 52]. Лише ті, хто працював у вугільних копальнях і виконував та перевиконував норми, згідно з директивною телеграмою № 325 МВС СРСР від 12 листопада 1946 р. отримували добові надбавки у 300-400 г хліба [142, с. 360]. Проте навіть основну норму харчування могли отримати далеко не всі. Як і раніше, все залежало від виконання виробничих норм. Відчутне зниження кількості і якості харчування поставило утримуваний контингент на межу фізіологічного виживання. За наявності крадіжок продовольства, перебоїв у постачанні, нерівноцінних заміні одних продуктів іншими, військовополонені нерідко стали отримувати значно менше від зафіксованих на папері норм. Проведені УПВІ МВС УРСР у серпні-листопаді 1946 р. перевірки господарської діяльності таборів засвідчили численні порушення та зловживання адміністрацій режимних установ у сфері продовольчого постачання. Серед них: недостатнє та недиференційоване харчування бранців, відсутність належного обліку продовольства, видачі додаткових офіцерських пайків стороннім особам, безоплатні та безконтрольні видачі хліба та інших продуктів, нееквівалентні заміни продуктів іншими, завищення кількості контингенту, який харчувався тощо [122, прим. 56, арк. 1-3; прим. 69, арк. 1-2; прим. 70, арк. 1-2].

Зменшення продовольчого пайка вкупі з розкраданням харчів та іншими зловживаннями співробітників таборів у осінньо-зимовий період і навесні 1946-1947 р. призвели до зростання захворюваності та смертності контингенту. Як і в 1944-1945 рр., типовою причиною смерті стає дистрофія. Діловодство УПВІ в цей період рясніє такими документами: „3 лютого 1947 р. Ми, що нижче підписалися, склали цей акт про те, що цього числа в спецшпиталі 5807 помер хворий військовополонений: Мюллер Отто Генріх, 1904 р. народження. Діагноз: аліментарна дистрофія III” [68, арк. 107] „1947 року, лютого 9 дня, місто Стрий. Ми, що нижче підписалися ... склали цей акт про те, що цього числа спецшпиталем 5998 прийнято труп померлого в ешелоні № 98103 військовополоненого Фіккеншер для його поховання. Військовополонений Фіккеншер Віллі Макс, 1919 року, німець,

обер-єфрейтор, помер 8 лютого з діагнозом декомпенсаційний порок серця, дистрофія 2 (другого ступеня – Авт.)” [74, арк. 79]. Аналіз статистики цвинтарних книг, дислокованих на території України таборів і спецшпиталів для військовополонених, показує значне зростання смертності саме в період осені 1946 – весни 1947 рр. Наприклад, на одному з кладовищ табору № 62 (м. Київ, Сирець) із 1946 до 1950 р. поховали 167 військовополонених та інтернованих. Із них, у період з вересня 1946 до травня 1947 р. померли 78 осіб, що становить 45 % від загальної кількості захоронених на цьому кладовищі. Наслідки голодних 1946-1947 рр. давалися взнаки і надалі. У 1948-1950 р. акти патолого-анатомічних обстежень причини смертності бранців рясніли комбінованими діагнозами ускладненими аліментарною дистрофією [74, арк. 2-4].

Лише у кінці 1947 р. ситуацію з продовольчим забезпеченням вдалося нормалізувати. Востаннє до питання нормування продовольчого постачання таборів для військовополонених та інтернованих керівництво МВС СРСР звернулося 11 грудня 1947 р. Наказом № 0751 з 1 січня 1948 р. основна хлібна норма була збільшена до 700-800 г, а замість існуючих до цього п'яти норм диференційованого продовольчого постачання, запроваджувалося аж десять. Військовополоненим, працюючим на важких і підземних роботах, додатково до основної норми щодобово видавали 400 г хліба, 20 г м'яса, 16 г цукру, 3 г жирів. Заохочувалося донорство [312, с. 320-321]. Енергетична цінність основної норми харчування цього разу становила 2245-2435 кілокалорій [242, с. 339]. Вищезгаданий наказ унормовував харчування військовополонених аж до закінчення репатріації з СРСР.

В умовах війни та частих збоїв централізованого продовольчого постачання військовополонених важливим його джерелом (починаючи з 1944 р. і надалі) стали підсобні господарства таборів. У цьому зв'язку характерним документом є вказівка № 40 від 2 березня 1944 р. республіканського наркома внутрішніх справ В. Рясного – „Про підготовку таборів до весняної сівби”. „...Категорично вимагаю, – читаємо у документі, – 1) негайно закріпити земельні ділянки через місцеві земельні органи. 2) За наявності засобів і з допомогою місцевих організацій підготуватися до посівної. 3) Посіяти зернові та овочеві культури із розрахунку отримати врожай не

менше 100% потреби табору. Невиконання цього наказу буду розглядати як невиконання важливого державного завдання. Про готовність до посівної з додатком посівних планів доповісти до 15 березня 1944 р.” [121, арк. 61]. Текст вказівки підводить до кількох висновків. По-перше, категоричність, із якою складено документ, засвідчує надзвичайні проблеми з продовольчим постачанням військовополонених. Водночас, вимога забезпечити стовідсоткове покриття всіх потреб таборів у зернових і овочевих продуктах свідчить про бажання державної влади і керівництва НКВС перекласти більшу частину турбот по забезпеченню харчами бранців на них самих. Враховуючи тотальний дефіцит продуктів харчування в умовах війни та перші повоєнні роки, а також те, що в харчовому балансі військовополонених продукти рослинного походження становили абсолютну більшість, логіка подібних рішень стає зрозумілою. Заступник наркома НКВС СРСР В. Чернишов у директиві № 174 від 27 вересня 1945 р. писав: „Перед НКВС СРСР поставлено завдання, починаючи з 1946 р. планові потреби військовополонених у овочах і картоплі задовольняти на 100% за рахунок їх отримання в підсобних господарствах” [142, с. 245-246]. Вивчення динаміки організації підсобних господарств таборів для військовополонених на території Української РСР показує, що пік цієї активності припадає на період з грудня 1945 до весни 1948 р. [280, с. 206-367].

Про важливість справи говорить той факт, що робота підсобних господарств таборів знаходилась під особливим контролем МВС Української РСР. „Проведеними з 2 по 22 квітня 1946 р. обстеженнями готовності і проведення весняної сівби у підсобних господарствах таборів, – читаємо в наказі республіканського МВС № 147 від 27 квітня 1946 р., – встановлено: 1. Підсобні господарства таборів №№ 100, 315, 256, 304 у 1946 р. порівняно з 1945 р. значно раніше та якісніше провели підготовку до посівної... Сівба у цих господарствах проходить ... на вищому агротехнічному рівні та у стислі терміни. Якщо станом на 20 квітня 1945 р. із обстежених господарств посіяно лише табором № 100 – 24 га, а решта таборів сівбу ще не розпочали, то у 1946 р. на цю ж дату посіяно: табором № 100 – 412 га; табором № 315 – 211 га; табором № 256 – 102 га; табором № 304 –

35 га. Сівбу ранніх зернових у цих районах завершено. ...У підсобному господарстві табору № 144 ця робота поставлена погано, сівба проводиться з порушенням найелементарніших агротехнічних правил... Робоча сила в достатній кількості на польові роботи не виводиться... Худоба не забезпечена кормами...” [123, прим. 123, арк. 1-2]. 8 травня 1946 р. з’явилася чергова директива МВС УРСР № 57 „Про хід весняної сівби у підсобних господарствах таборів військовополонених”. Наголошуючи на важливості цієї справи, міністр внутрішніх справ республіки Т. Строкач підкреслював, що станом на 5 травня графіки сівби успішно виконуються таборами №№ 100, 126, 159, 304, 110, 315. Табори №№ 62, 415, 242, 256, 125 та № 275 відстають, оскільки засіяли лише 26-53% площ. Натомість, зривають сівбу режимні установи № 149 (7% засіяних площ); № 306 – 16 %; № 186 – 18 % [125, арк. 88-89].

Методи адміністративного впливу давалися взнаки. „Проведеним повторним обстеженням підсобного господарства табору № 144, – читаємо в наказі МВС УРСР № 287 від 8 серпня 1946 р., – встановлено, що всі пропозиції по акту обстеження підсобного господарства від 19 квітня 1946 р. повністю виконані. Доведений УПВІ МВС УРСР план весняної сівби на 1946 р. на площі у 600 га табором перевиконаний, всього засіяно 756 га, або 126 % до плану. Сівбу проведено в ранні терміни. Площі під посів овочевих культур підготовлено добре. Для забезпечення урожаю овочів відновлено ставок і збудовано механічну зрошувальну систему. Приведено в належний порядок фруктовий сад на площі в 6 га. Організовані постійні бригади тваринників, польових робітників та овочівників. Налагоджено облік праці військовополонених на сільськогосподарських роботах ...” [124, арк. 188].

Певне значення для покращення харчового балансу військовополонених мала спільна директива МВС СРСР і Центрспоживспілки СРСР № 2119с/170 „Про відкриття лавок і буфетів для військовополонених”. Ухваленим 13 вересня 1947 р. документом, передбачалося відкрити в табірних зонах лавки для продажу продуктів і товарів повсякденного вжитку, а також буфети, де б власним коштом можна було придбати холодні закуски, гарячі страви, чай, каву, молоко, кондитерські вироби

[99, прим. 97, арк. 1]. У кінці 1947 – на початку 1948 р. такі торгові осередки з'явилися практично у всіх таборах. І хоча товарний асортимент останніх був дуже обмеженим, вони відіграли помітну роль у харчуванні тих бранців, котрі виконували і перевиконували виробничі норми.

Отже, комплексний і структурний аналіз нормативної бази та практики організації харчового забезпечення іноземних військовополонених Другої світової війни в Українській РСР переконує, що радянське керівництво не ставило перед собою завдання фізичного знищення бранців, як це практично здійснювалося у нацистських таборах. Встановлені УПВ НКВС СРСР у 1939-1941 рр. норми харчування військовополонених у середньому були вищими за чинні для радянських в'язнів ГУТАБу.

Нестабільність постачання була викликана, передусім, складністю ситуації на фронті та в тилу, крайнім дефіцитом основних продуктів харчування, суб'єктивними чинниками. Якщо у 1941-1942 рр. НКВС зменшив норми харчування полонених до мінімуму, що не покривав навіть мінімальних фізіологічних потреб організму, то, починаючи з 1943 р., харчовий пайок все ж повільно зростав. Саме в 1941-1945 рр. у практику радянського військового полону увійшов принцип тотальної диференціації норм харчування, який мав матеріалізувати два важливих завдання в роботі з військовополоненими – фізичне збереження працюючих мешканців табірних бараків та їх ефективне трудове використання. В повоєнний період рівень калорійності харчування військовополонених дещо підвищився.

Наразі підкреслимо, що продовольче забезпечення іноземних військовополонених, як в роки війни так і в повоєнний період, було і залишалося основним чинником, що безпосередньо впливав не лише на фізичний стан і працездатність цих контингентів, а й на динаміку рівня смертності серед бранців

2.4. Медико-санітарне обслуговування та лікування бранців

Одним із головних завдань військового полону у всі часи залишалося збереження життя та здоров'я бранців. У роки Другої світової війни це питання набуло небаченої гостроти. На відміну від нацистської Німеччини, де медичне обслуговування радянських бранців як інститут військового полону було повністю відсутнім, в Радянському Союзі питанням збереження життя, здоров'я та працездатності військовополонених ворожих армій приділяли досить великого значення.

На проблему медико-санітарного обслуговування військовополонених у НКВС звернули увагу з перших днів війни. У наказі НКВС СРСР, що стосувався організації системи військового полону (№ 0308 від 19 вересня 1939 р.), йшлося про запровадження у складі таборів-розподільників для військовополонених санітарних відділень [79, арк. 30-35, 36-38]. 23 вересня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР, комдив В. Чернишов затвердив “Тимчасове положення про медико-санітарне обслуговування військовополонених у системі Управління НКВС у справах військовополонених” [142, с. 15-20]. Документ визначав основні завдання санітарної служби таборів, окреслював заходи з прийому їхніх контингентів, проведення карантину, профілактичних щеплень, визначав правила загального санітарного нагляду. Положення регламентувало структуру санітарної служби табору, надання лікарської допомоги бранцям, постачання медикаментами, ведення медичної звітності. Серед основних завдань санітарної служби визначалися: постійний санітарний нагляд за станом території табору, харчуванням і водопостачанням полонених, спостереження за дотриманням ними правил особистої гігієни, контроль за функціонуванням санпропускників, лазень, пралень і дезинфекційних камер, розробка й реалізація протиепідемічних заходів, розгортання лікувальної мережі та надання військовополоненим усіх видів медичної допомоги,

постачання лікувальних закладів таборів медикаментами та обладнанням, а також ведення медичної звітності та аналіз медико-статистичних матеріалів [142, с. 15].

4 жовтня 1939 р. наказом НКВС СРСР № 0327 були затверджені оновлені типові штати санітарних відділень, лікувальних і санітарних апаратів таборів для військовополонених. До складу медико-санітарного апарату входило санітарне відділення, центральна амбулаторія, лазарет, зуботехнічний кабінет, центральний аптечний склад та аптека, санітарно-бактеріологічна й клінічна лабораторія, дезінфекційний і малярійний загони. Передбачалося залучення до лікарської справи й військовополонених медиків за фахом [142, с. 22-23].

Відносно невелика чисельність бранців у 1939-1941 рр. мирні умови та завчасно вжиті заходи забезпечили доволі задовільне медико-санітарне обслуговування польських військовополонених, а випадки смертності від хвороб були не частими. Наприклад, у Старобільському таборі впродовж осені 1939 – весни 1940 рр. спалах епідемії на тиф став причиною смерті 48 бранців [309]. З огляду на це слід погодитися з думкою А. Чайковського, що у період 1939-1941 рр. смерті військовополонених від ран і хвороб не перевищували загальних показників смертності бранців ГУТАБу [312, с. 176].

В 1941 р. система медико-санітарного забезпечення військового полону виявилася неефективною, а з часу надходження масових партій бранців узагалі стала неспроможною. “Положення про військовополонених” (у редакції, ухваленій РНК СРСР 1 липня 1941 р.) містило пункт про те, що поранені та хворі полонені, котрі потребували медичної допомоги, мали доправлятися командирами військових частин у найближчі шпиталі [94, прим. 7, арк. Ззв]. На практиці ж ця вимога виконувалася далеко не завжди, а відтак смертність зростала.

Масова смертність (до 60-75%) серед військовополонених узимку 1942-1943 рр. примусила шукати вихід з становища, що склалося, адже збереження її високого рівня загрожувало втратою значної частини трудових ресурсів. Відтак необхідно було створити дійсно ефективну лікувальну систему. Існуючі ж евакуаційні шпиталі НКО та НКОЗ не відповідали вимогам утримання військовополонених. У керівництві НКВС вирішили створити ще одну групу

режимних лікувальних установ – “спеціальні шпиталі для військовополонених”. 6 березня 1943 р. С. Круглов затвердив “Інструкцію про порядок утримання поранених і хворих військовополонених у шпиталях НКОЗ СРСР і НКО”. У документі визначалося, що спецшпиталі виділялися наркоматами охорони здоров’я та оборони “для обслуговування стаціонарною медичною допомогою хворих і поранених військовополонених, котрі потребували госпіталізації”. Медичний персонал цих установ комплектувався за штатами евакуаційних шпиталів системи НКОЗ-НКО СРСР й утримувався за рахунок кошторисів останніх. Лікувальна робота проводилася у відповідності з положенням про шпиталі Наркомату охорони здоров’я чи НКО. У такому ж порядку здійснювалося й постачання військовополонених ліками та медико-санітарним майном. Що стосувалося режиму, охорони, спеціального обліку та “оперативного обслуговування” військовополонених, ці напрямки роботи традиційно закріплювалися за НКВС [142, с. 80-81].

Розміщення протягом 1943-1945 рр. на території України значних мас військовополонених поставило перед НКВС низку проблем, пов’язаних із їхнім медико-санітарним обслуговуванням. Велика кількість поранених і виснажених, а також незадовільні умови утримання породжували стабільно високий рівень смертності. 13 листопада 1943 р. начальник Харківського ФППТ № 144 доповідав у НКВС СРСР: “...До командування табором приступив із 25 жовтня. Табір до зими підготовлено не було. В таборі не було води, не працювала лазня, дезкамера та пральня. Військовополонені розміщувалися у кімнатах від 5 до 250 осіб на асфальтованій підлозі при обмеженій кількості солом’яної підстилки. Військовополонені надходять у табір виключно пішки з Полтави, Кременчука, правого берега Дніпра, Переяслава та Києва. Прибувають зовсім роззуті, роздягнені, без головних уборів, поголовно завошені і не менше 15 % хворих, котрі потребують госпіталізації. З 28 жовтня настало різке похолодання, почала зростати захворюваність і смертність. Лазарет на той час існував, проте був необладнаний. Військовополонені гуртувалися просто на підлозі, без постільної білизни. Лазарет медперсоналом укомплектовано не було, медикаментів украї недостатньо,

становище табору було дуже тяжким...” [141, с. 27]. Подібна ситуація примусила НКОЗ і НКВС вживати термінових заходів для виправлення становища. 22 грудня 1943 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав директиву № 52/23834. У документі зверталася увага на неприпустимо високу смертність у таборах військовополонених на території УРСР та надавалися конкретні інструкції щодо її зниженню [121, арк. 1-2]. На виконання вказівок союзного керівництва НКВС республіки провів перевірку таборів і продублював власними директивними рішеннями першочергові заходи, спрямовані на зменшення рівня захворюваності та смертності в них [121, арк. 6-7]. Проте силами табірних лазаретів становище виправити не вдалося.

18 січня 1944 р. Начальник Тилу Червоної армії генерал армії О. Хрульов підписав наказ № 006, відповідно до якого за існуючими на території України фронтовими приймально-пересильними таборами закріпили низку евакошпиталів, котрі мали приймати з фронту поранених, хворих та обморожених військовополонених [82, прим. 1, арк. 1-3]. Проте виконання наказу затягнулося до кінця березня 1944 р. [82, прим. 44, арк. 1-2]. На території УРСР за ФППТ № 22 закріплювався шпиталь НКО № 4566, а за таборами №№ 33, 38, 139 та 280 – відповідно шпиталі №№ 2619, 2984, 2149 та 4937. Реорганізовані у спецшпиталі лікувальні установи НКО змінювали своє розташування слідом за зміною дислокації ФППТ. Наприклад, спецшпиталь № 2149, який у січні 1944 р. знаходився у Мелітополі, в липні 1944 р. (разом із фронтовим приймально-пересильним табором № 139) був передислокований і знаходився вже в районі м. Умані [131, арк. 20; 82, прим. 102, арк. 1-1зв]. Шпиталь № 4566, закріплений за ФППТ № 22, спочатку дислокувався в сел. Гребінка (Полтавська область), а вже в травні 1944 р. його разом із табором вивезли до м. Ізяслава (Кам'янець-Подільська обл.) [82, прим. 1, арк. 3; 65, арк. 8].

Поступово кількість спецшпиталів у прифронтовій смузі на території республіки зростала. Наприклад, за ФППТ 3-го Українського фронту закріпили евакошпиталі № 4513 та 5280. У червні 1944 р. вони дислокувалися відповідно у Дніпропетровську та Кривому Розі. Кількість хворих, котрі лікувалися тут, у кілька

разів перевищувала штатну лімітну чисельність ліжко-місць. Так, станом на 20 червня 1944 р. у шпиталі № 4513 (м. Дніпропетровськ), розрахованому на одночасне розміщення 200 хворих, фактично лікувалися 806 осіб. Стан лікувальної установи не відповідав жодним вимогам. У переповнених палатах були відсутні навіть ліжка. Хворі знаходилися просто на підлозі й на прогулянки не виводилися. Прання білизни було неякісне. Серед пацієнтів спостерігалася завошеність. Водночас шпиталь у Кривому Розі (№ 5280) розмістив у своїх приміщеннях 680 хворих. Через велику скупченість тут спалахнула епідемія тифу, що викликало значну смертність серед пацієнтів [312, с. 182]. Переповненість хворими військовополоненими була характерним явищем для функціонування мережі спеціальних лікувальних закладів [485, с. 225]. У 1944-1945 рр. союзні наркомати збройних сил та охорони здоров'я за активної участі НКВС розгорнули в Україні понад 60 спецшпиталів для військовополонених, загальною лімітною наповнюваністю близько 30000 осіб. Станом на 1 січня 1946 р. діяло 43 із них, здатних вмістити близько 25000 хворих [485, с. 261].

Проте, кількість шпиталів, забезпеченість медичним обладнанням і медикаментами, а відтак і якість лікування в них не відповідали ні потребам, ані відомчим нормативам. Особливо загрозливих масштабів захворюваність і смертність в таборах набули взимку-навесні 1944-1945 рр. Так, із датованої 12 грудня 1944 р. доповідної записки начальника комбінату “Ворошиловградвугілля” К. Печенкова на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка довідуємося, що із 27550 військовополонених (розміщених у 20 табірних відділеннях і закріплених за вугільними копальнями цього комбінату) 4302 особи потребували госпіталізації, 7498 були непрацездатними та утримувалися в оздоровчих командах, 4750 бранців (через епідемію тифу) знаходилися “на карантині”. Відтак, щоденно працювали лише 9000-9500 військовополонених (35 % від загальної кількості). “...Фізичний стан контингенту, – зазначалося в документі, – вельми незадовільний. У жовтні померло 2646 осіб, у листопаді лише по таборах №№ 256 та 125 – 1826 осіб, а протягом першої декади листопада у таборі № 144 – 736 осіб. Причинами, що викликали настільки тяжкий стан, є: 1. Комплектування

таборів головним чином за рахунок полонених, значною мірою виснажених, які надійшли безпосередньо із фронту. Особливо слабкий контингент надійшов у вересні – жовтні цього року з Румунії. Не менше двох третин із числа тих, що захворіли та померли, припадає на цей контингент. Наприклад, із 500 осіб, які надійшли до табірної відділення № 3 при шахті № 4-БІС (“Донбасантрацит”), протягом першої декади жовтня померло близько 250 осіб, решта – частково лікуються у шпиталі, частково знаходяться в оздоровчій команді. Тоді ж у табірне відділення № 4 при шахті “Ново-Дружеська” тресту “Лисичанськвугілля”, надійшло 1325 осіб, з яких 248 померли, 325 знаходяться в оздоровчій команді та 167 – на лікуванні” [15, арк. 7-8]. Ситуацію кинулися виправляти негайно. Протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р. за вказівкою УПВІ НКВС СРСР із таборів на території Донбасу до спецшпиталів було вивезено 8000 хворих військовополонених. Водночас за межі регіону етапували 20000 виснажених бранців [15, арк. 12].

За даними УПВІ НКВС Української РСР протягом січня та 20 днів лютого 1945 р. в 12 найгірших щодо рівня смертності таборах померли 14894 військовополонені [141, с. 32]. Зокрема, у таборі № 242 (м. Горлівка) із загальної кількості бранців близько 10000 осіб, у лютому померло 6,2 % контингенту. Лише за 10 днів березня ця цифра склала 3,3 %. В окремих його табірних відділеннях смертність була вищою за середню по табору. Так, у відділенні № 8 з лімітом у 2500 осіб (м. Єнакієве) смертність упродовж лютого-березня 1945 р. досягла 9,8 %. У відділеннях №№ 9 та 2 цей показник відповідно становив 11,3 та 12,3 %. Наслідком зростання захворюваності та смертності стало суттєве скорочення “трудового фонду”. Наприклад, якщо в грудні 1944 р. працездатні військовополонені у таборі № 242 становили 43 % контингенту, то в лютому 1945 р. – лише 29 % [118, арк. 58-59].

Колишній бранець стаціонарного табору № 100 (м. Запоріжжя) Г. Курц, який з листопада 1944 р. працював лікарем у місцевому шпиталі № 1149, згадує: „...Сякі-такі ліки, перев’язного матеріалу майже немає, а інструментарію ще менше – хворих можна лікувати хіба-що примітивно. ...Настала зима. Оскільки палати для хворих „опалювалися” лише теплом ослабленого тіла пацієнтів, на вікнах швидко намерз

десятисантиметровий шар льоду. Для опалювання головної кімнати, де розливали чай, використовували одне-єдине паливо – бур'ян, щось схоже на очерет. Бур'ян щодня приносили в'язками хворі, які могли сьак-так ходити. ... Коли до нашого шпиталю з одного табору пришкандибала група полонених ... – лікарка й аптекар у нестямі схопилися за голову... Переважно йшлося про військових, захоплених у полон під час літніх (1944 р. – Авт.) відступальних боїв; харчів вони діставали замало (суп з кукурудзи грубого млива без належного вмісту білкових додатків, по суті, хліб на воді), а працювати мусили тяжко, аж поки падали з ніг. ...Із сусіднього табору до нас направили німецького лікаря, доктора С. ... Таємно він переписував списки померлих ще доти, як їх щодня передавали в управління шпиталю. Завдяки тій інформації ми з точністю підраховали, що з 1200 мешканців-полонених у березні (1945 р. – Авт.) померло 900, а в квітні, після того як надійшла нова партія, - ще 600 [151, ч. 2, с. 83-109]. Висока смертність серед пацієнтів шпиталю № 1149 восени 1944 – навесні 1945 рр. підтверджується архівними документами. За даними цвинтарної книги кладовища в районі робітничого селища ім. О.С. Пушкіна (м. Запоріжжя) було поховано 6158 бранців. Аналіз статистики засвідчив, що коли за весь 1944 р. на цьому кладовищі поховали 4374 особи, то лише за листопад 1944 р. – 1133 військовополонених [76, арк. 1-113].

Значна частина військовополонених навіть і після лікування все ж потрапляли до таборів у стані, далекому від працездатного. В суворих умовах їх до кінця невилікувані хвороби давали рецидиви та часто призводили до летальних випадків. Водночас тяжкі умови праці, незадовільне харчування, відсутність елементарних побутових умов у таборах, а також порушення правил техніки безпеки на виробництві призводили до втрати працездатності значної частини контингентів тилових виробничих таборів. Із метою створення повного і завершеного лікувально-оздоровчого циклу для військовополонених керівництво НКВС вирішило реорганізувати частину таборів та їхніх відділень у так звані „оздоровчі”. Відповідний наказ № 0219 за підписом С. Круглова з'явився 5 жовтня 1944 р. [142, с. 147]. На території Української РСР такого статусу набували стаціонарні табори № 110 (м. Коростень) та № 139 (м. Умань). Наказ вимагав встановити в оздоровчих

таборах і відділеннях особливий режим, харчування і лікування, що забезпечував б швидке відновлення працездатності виснажених. Відтепер ослаблених військовополонених із ФППТ мали доправляти виключно в оздоровчі режимні установи. Окремо наголошувалося, що система оздоровчих таборів і відділень створюється для утримання в них лише ослаблених бранців, тоді як хворих мали приймати спецшпиталі.

Піврічний досвід функціонування у системі УПВІ оздоровчих таборів і відділень показав, що в діяльності цих специфічних режимних об'єктів далеко не все відповідає положенням нормативних приписів. “Перевірка роботи оздоровчих табірних відділень свідчить, – читаємо в наказі НКВС СРСР № 057 від 24 березня 1945 р., – що не в усіх таборах створені необхідні побутові умови для якнайшвидшого видужання виснажених військовополонених; медичне обслуговування організоване незадовільно; не створено режим, котрий би сприяв відновленню працездатності ослаблених військовополонених...” [88, прим. 17, арк. 1]. Із метою покращення становища з оздоровленням контингенту підлеглим інстанціям наказувалося: “1. ...виділити у всіх таборах...найоблаштованіші табірні відділення, на базі яких організувати оздоровчі... 2. Кількість оздоровчих табірних відділень встановити в залежності від наявності виснажених військовополонених... 3. У ... відділеннях утримувати лише ослаблених військовополонених... 5. ...переглянути штати оздоровчих таборів, організованих наказом НКВС СРСР № 0219 1944 р., а також розробити типові штати оздоровчих табірних відділень... 7. ...встановити особливий контроль за роботою оздоровчих таборів та оздоровчих відділень...” [88, прим. 17, арк. 1зв]. Окремим пунктом наказу набувало чинності “Положення про оздоровчі табори та оздоровчі відділення в таборах НКВС для військовополонених” [88, прим. 17, арк. 2-3зв]. Положення регламентувало внутрішній розпорядок таборів, принципи залучення контингенту до праці, організацію оздоровчих заходів.

Отже, на початок 1945 р. у системі УПВІ НКВС УРСР існувала інтегрована мережа санітарно-лікувальних підрозділів та режимних установ. Її представляли

санітарні відділи й відділення (у виробничих таборах і їхніх підрозділах), оздоровчі табори й табірні відділення, а також спецшпиталі для військовополонених.

На початку 1946 р. кількість хворих і непрацездатних у таборах і ОРБ на території України залишалась досить високою. Незважаючи на це, число спецшпиталів невпинно зменшувалося, оскільки динаміка цього процесу знаходилася у прямій залежності від чисельності контингентів таборів і робочих батальйонів на території республіки. Так, із доповідної записки про поточні результати роботи спецшпиталю № 4564 у Миколаєві, датованій 7 грудня 1946 р. видно, що на 1 листопада 1946 р. у спецшпиталі з лімітом 500 ліжок, знаходилося 511 хворих. Протягом місяця на лікування до шпиталю з табору № 126 доправили ще 122 особи. Водночас виписали та відрядили до табірних відділень 156 військовополонених, а двоє померли. Станом на 1 грудня 1946 р. у спецшпиталі перебувало 486 хворих. Серед них абсолютну більшість складали німецькі військовополонені – 321 особа. Поряд із ними лікувалися 127 угорців та 20 громадян Австрії [66, арк. 37].

Розміщували спецшпиталі, як правило, у непристосованих, тимчасово вивільнених приміщеннях шкіл, дитячих садків, клубів, господарських, державних і партійних установ. Так, спецшпиталь № 2686 у Білій Церкві (з лімітом у 400 ліжко-місць) розмістили у будинку колишнього дворянського зібрання, котрий у 1930-1941 рр. займав Білоцерківський райком КП(б)У, а під час нацистської окупації (з 1941 по 1944 р.) – німецький військовий шпиталь [327, с. 316]. У приміщеннях шкіл влаштували палати для свого контингенту спецшпиталі №№ 5929 і 1512 (сел. Паризька Комуна та Лозова Павлівка Ворошиловградської обл.), а також установа № 5807 (м. Дніпродзержинськ). У Миколаєві під шпиталь для військовополонених (№ 4564) місцева влада виділила спустіле приміщення дитячого садка. Режимна лікувальна установа у сел. Пуца-Водиця (передмістя Києва) займала територію санаторного комплексу, а спецшпиталь № 2149 у Сталіно обладнали у приміщеннях заводу № 107 Міністерства сільськогосподарського машинобудування СРСР [107, прим. 17, арк. 1; 103, прим. 73, арк. 2; прим. 87, арк. 1; прим. 92, арк. 2; 113, прим. 4, арк. 1]. На початку осені 1945 р. масове надходження військовополонених до

таборів на території України припинилося. До того ж, завдяки лікувально-оздоровчим заходам покращилась санітарно-епідемічна ситуація у таборах.

У повоєнний період важливим напрямом нормативного забезпечення медико-санітарної діяльності в системі військового полону стало врегулювання порядку використання спецшпиталів, покращення їхнього медичного постачання та якості лікування контингенту. Наприклад, у директиві НКВС СРСР № 151 від 7 вересня 1945 р. йшлося про розміщення спецшпиталів на території окремих таборів військовополонених. “При вирішенні питання розміщення спецшпиталів, – читаємо в директиві, – ...необхідно мати на увазі, що намічені заходи повинні переслідувати мету збереження існуючого фонду ліжок, ...наближення шпиталів до таборів, скорочення перевезень хворих” [89, прим. 71, арк. 1-1зв]. 30 грудня 1945 р. С. Круглов затвердив директиву НКВС СРСР № 256 “Про покращення обслуговування військовополонених у таборах” [142, с. 279-280]. 19 лютого 1946 р. з’явився наказ № 00128 “Про порядок використання спецшпиталів, виділених НКОЗ і НКО СРСР для військовополонених”. Окрім вказівок стосовно своєчасного завантаження шпиталів контингентом наводилися їхня дислокація та гранична лімітна чисельність [90, прим. 21, арк. 1-6]. 17 січня 1948 р. “З метою покращення лікувальної справи у спецшпиталях, встановлення правильного порядку госпіталізації хворих із таборів і своєчасної виписки тих, що одужали”, МВС СРСР розповсюдив директиву № 9 [104, прим. 5, арк. 1-2зв]. У колі нормативних приписів цього ж спрямування знаходиться розпорядження МВС СРСР № 129 від 27 лютого 1948 р. Документ стосувався створення та діяльності комісій з перевірки стану спецшпиталів і заходів, спрямованих на покращення роботи останніх [199, с. 460-462]. Упорядкування медичного постачання таборів і шпиталів для військовополонених стало предметом відомчого розпорядження МВС СРСР № 250 від 25 квітня 1949 р. Лейтмотивом документу була реалізація програми економії державних коштів у системі медико-санітарного обслуговування військовополонених та інтернованих [111, прим. 111, арк. 1-1зв].

МВС СРСР тримало під постійним контролем і питання кадрового забезпечення лікувальних установ для військовополонених, удосконалення фахових

знань персоналу, обмін досвідом у цій сфері. Показовою у цьому контексті є директива НКВС СРСР № 176 від 1 жовтня 1945 р. У документі йшлося про влаштування регіональних (“кущових”) зборів підвищення кваліфікації медичного складу таборів. Москва не лише визначила термін їх проведення (жовтень-листопад 1945 р.), а й підготувала та надіслала на місця відповідні методичні вказівки [142, с. 267-268]. Цікавим зразком піклування центру про ідеологічну чистоту кадрового потенціалу лазаретів і спецшпиталів є директивна телеграма підлеглим інстанціям від 1 квітня 1948 р. У документі за № 204 категорично заборонялася будь-яка участь медичного персоналу з військовополонених у роботі комісій по відборі непрацездатних бранців для репатріації. “...Військовополонених лікарів, стосовно яких є матеріали про їх ворожі наміри, сприяння незаконній відправці військовополонених на батьківщину, а також учасників фашистських угруповань з роботи в амбулаторіях, лазаретах, спецшпиталях негайно знімати... Ведення та зберігання медичної документації, медичне комікування ...доручати лише радянському медичному персоналові” [142, с. 465].

Упорядкування вивезення хворих військовополонених до спецшпиталів також знаходилося в зоні нормативного регулювання МВС СРСР. Тут можемо навести кілька директивних документів, ухвалених протягом 1946-1947 рр. Наприклад, 19 серпня 1946 р. побачила світ директива № 211. Документ, підписаний особисто С. Кругловим, був покликаний упорядкувати питання вивезення хворих бранців на батьківщину з метою більш раціонального використання лікарняних ліжок у лазаретах таборів і спецшпиталях [142, с. 338-339]. Директива № 253 “Про проведення своєчасної госпіталізації хворих військовополонених і виділення з цією метою утепленого автотранспорту” надійшла на місця 25 жовтня 1946 р. [142, с. 357]. Про покращення умов перевезення хворих і виснажених військовополонених йшлося у підписаному 31 січня 1947 р. наказі МВС СРСР № 067. “З метою попередження застудних захворювань й особливо захворювань верхніх дихальних шляхів і запалення легенів у виснажених та хворих військовополонених, – читаємо в документі, – ...1. Евакуацію хворих та виснажених...проводити лише в утепленому

автотранспорті... 2. Перекидання здорових контингентів на віддалені об'єкти робіт... проводити в критих брезентом чи фанерою автомобілях..." [97, прим. 26, арк 1].

Так само як і в роки війни, у повоєнний час особливе занепокоєння керівництва МВС і ГУПВІ викликали випадки спалахів епідемічних захворювань у таборах, ОРБ і спецшпиталях для військовополонених та інтернованих. Про заходи з профілактики малярії в таборах для військовополонених йшлося у спільній директиві НКВС та НКОЗ СРСР № 129/04-8/435 від 6 серпня 1945 р. [89, прим. 59, арк. 1-1зв]. 1 березня 1946 р. з'явилася директива НКВС СРСР № 50. Тут йшлося про профілактичні заходи, спрямовані на знищення інфекційних шлунково-кишкових захворювань серед військовополонених та інтернованих. Підлеглим республіканським наркоматам і УНКВС пропонувалося негайно розпочати профілактичні щеплення; очистити території табірних зон, смітників і вбиралень; перевірити стан та благоустрій джерел водопостачання; звернути особливу увагу на санітарний стан харчових блоків; систематично знищувати мух; здійснювати контроль за дотриманням військовополоненими й інтернованими правил особистої гігієни. Усіх проносних хворих передбачалося ізолювати від решти бранців у спеціальних приміщеннях [93, прим. 16, арк. 1-1зв]. Окремим додатком до директиви на місця було надіслано вказівки щодо проведення щеплень проти шлунково-кишкових інфекцій [93, прим. 16, арк. 2-3]. Нормативні документи подібного змісту ухвалювалися МВС СРСР і пізніше. Зокрема, наказ НКВС СРСР № 0148 від 17 березня 1947 р. "Про проведення профілактичних заходів проти інфекційних шлунково-кишкових захворювань серед військовополонених у таборах і робочих батальйонах" майже в деталях повторював положення наведеної вище директиви [97, прим. 44, арк. 1-1зв]. Розпорядження МВС СРСР № 171 від 25 березня 1949 р., окрім заходів з попередження дизентерії, вимагало проводити профілактику малярії. [111, прим. 70, арк. 1-2зв]. Заходи з попередження харчових отруєнь контингенту стали предметом відомчого розпорядження МВС СРСР № 14, підписаного В. Чернишовим 8 січня 1948 р. [105, прим. 5, арк. 1-1зв].

Підрахунки показують, що упродовж 1946 р. мережа спецшпиталів для військовополонених на території України скоротилася на 19 установ і 9600 ліжко-

місць. Станом на 1 січня 1947 р. у республіці функціонували 25 шпиталів загальною чисельністю 12700 ліжко-місць [485, с. 268]. На 1 січня 1948 р. у республіці продовжували діяти 23 спецшпиталі з лімітом у 12200 ліжко-місць [485, с. 271]. Водночас, за даними УПВІ МВС УРСР у місцевих таборах і ОРБ утримувалося 242138 військовополонених та інтернованих [70, арк. 190]. Таким чином наявний фонд ліжок у спецшпиталях ледь покривав 5 % потенційних пацієнтів. На початку 1949 р. продовжувало функціонувати 20 спецшпиталів із лімітом 9700 ліжок [485, с. 274]. Незважаючи на відчутне скорочення у цей самий час контингентів таборів і робочих батальйонів, кількість спецшпиталів не зазнала суттєвих змін. Це свідчило про зростання уваги радянського державного й господарського керівництва до проблеми збереження працездатності трудового контингенту військовополонених та інтернованих.

Восени 1949 р. виявилися тенденції щодо спеціалізації деяких лікувальних установ для військовополонених. Окремі категорії бранців війни, передусім так званий “подучетный элемент”, органи ГУПВІ прагнули ізолювати. Так свого часу з’являються особливо-режимні табори, а у вересні 1949 р. – профільні спецшпиталі. Одним із них став шпиталь № 3099 (ст. Цукуриха, Сталінської обл.), що його наказом МВС СРСР № 0642 від 21 вересня 1949 р. було виділено для лікування хворих на туберкульоз [109, прим. 29, арк. 1].

На 1 січня 1950 р. діючими в Україні залишалися 6 шпиталів із загальним лімітом 2500 ліжок [107; 108; 109; 110]. Здебільшого їхніми пацієнтами були бранці нечисленних режимних таборів для військовополонених, котрі ще залишалися в Україні. Наприклад, наказом МВС СРСР № 00350 від 31 травня 1950 р. для лікування засуджених військовополонених та інтернованих, котрі утримувалися у режимних таборах Донбасу, було закріплено спецшпиталь № 3099 з лімітом у 300 ліжок. Надалі ця режимна лікувальна установа обслуговувала лише бранців таборів № 144 та 280 [112, прим. 7, арк. 1; 113, прим. 11, арк. 1].

Завершення масової репатріації військовополонених й інтернованих, а також скорочення чисельності контингентів режимних таборів викликали згортання мережі спецшпиталів. У січні 1950 р. припинили приймати хворих бранців і були

розформовані шпиталі у Сталіно (№ 2149) та Запоріжжі (№ 1149). Водночас на 300 одиниць була скорочена кількість ліжок у діючих спецшпиталях № 5807 (м. Дніпропетровськ) та № 3986 (м. Одеса) [113, прим. 4, арк. 1; прим. 15, арк. 1-2]. До 20 квітня поточного року звільнили від військовополонених та ліквідували режимну лікувальну установу № 6009 в м. Ірміно Ворошиловградської області [113, прим. 57, арк. 1]. Таким чином на початок 1951 р. в Українській РСР залишалось лише два діючих шпиталі для засуджених військовополонених та інтернованих іноземців – в Одесі (№ 3986) та у Дніпропетровську (№ 3986). Вони були розформовані відповідно лише 31 січня та 15 червня 1951 р. [114, прим. 55, арк. 1; 116, прим. 20, арк. 1]. Із цього часу мережа стаціонарних лікувальних установ для військовополонених на території УРСР припинила своє існування.

Отже, налагоджуючи медико-санітарне обслуговування військовополонених, тодішнє УПВІ НКВС СРСР широко використало досвід ГУТАБу. Основними установами, що забезпечували цей напрям були санітарні відділення таборів і табірні лазарети.

Однак, із початком Великої Вітчизняної війни система медико-санітарного забезпечення полонених виявилася неефективною. Відтак, радянський уряд розширив мережу лікувально-оздоровчих установ за рахунок організації „спецшпиталів”. Проте кількість останніх організованих на території Української РСР, їх забезпеченість медичним персоналом, обладнанням і медикаментами, а відтак і якість лікування в них, наявним потребам, а також відомчим нормативам відповідали не завжди.

У повоєнний період ефективність медико-санітарного забезпечення військовополонених та інтернованих поступово зростає.

* * *

Комплексний і структурний аналіз нормативної бази та практики організації табірної системи, охорони, матеріально-побутового, харчового, медико-санітарного забезпечення іноземних військовополонених Другої світової війни в Українській

РСР переконує, що радянське керівництво не ставило перед собою завдання фізичного знищення бранців, як це практично здійснювалося у нацистських таборах. Протягом усього дванадцятирічного періоду існування мережі установ військового полону на території УРСР головними завданнями цієї системи залишалися ізоляція військовополонених, їх ефективна політико-ідеологічна „обробка” та інтенсивне трудове використання. Ключовою умовою в цьому контексті виглядало саме збереження життя і здоров’я бранців у таборах.

Вивчення нормативних документів і ділового листування радянського уряду, керівництва УПВІ (ГУПВІ) НКВС (МВС), а також джерел „усної історії” дозволяє зробити низку висновків щодо загальних тенденцій і специфіки становища іноземних військовополонених, утримуваних у системі відповідних установ на території Української РСР у 1939-1941 та 1943-1954 рр.

Передусім підкреслимо, що в силу централізованого характеру відомства, котре опікувалося долею бранців війни в СРСР, про якусь окрему „українську специфіку” в загальних, політичних питаннях військового полону говорити не доводиться. Таку специфіку можна виокремлювати, хіба що, на етапі реалізації рішень Москви та їх конкретного втілення на українському ґрунті.

Протягом 1941-1945 рр. було створено нормативну базу, що врегульовувала всі основні сторони організації табірної системи й охорони військовополонених та інтернованих – технічні умови облаштування табірних зон, організацію їх охорони військами НКВС, конвоювання та охорону бранців на виробничих об’єктах. При цьому, основною метою режиму утримання військовополонених, а пізніше й інтернованих, залишалася їх ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам.

Відомчі інструкції, директиви і накази регламентували правила внутрішнього розпорядку установ утримання військовополонених та інтернованих, обов’язки і права цих контингентів, перепускний режим, організацію та функції бригад сприяння з числа місцевих мешканців, порядок накладання дисциплінарних стягнень, утримання бранців війни в таборах і табірних відділеннях особливого режиму, розконвоювання останніх тощо. У повоєнний період важливими чинниками

забезпечення табірному режиму стали: воєнізація внутрішньої організації контингентів військовополонених, допоміжні команди із числа бранців, технології їх політичної та етнічної фільтрації. При цьому слід зауважити, що організація охорони та режим, створений УПВІ (ГУПВІ) для інтернованих цивільних іноземців, мало чим відрізняв цей контингент від військовополонених.

Відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання і охорони бранців війни далеко не завжди втілювалися у табірне життя. Часто-густо було навпаки: табірне начальство і особовий склад, а також військовослужбовці конвойних підрозділів допускали численні порушення, зловживання у цій сфері. Результатом останніх, зазвичай, були втечі контингенту. Аналіз відповідної статистики свідчить, що показник кількості втеч (і серед них вдалих) військовополонених та інтернованих із режимних установ на території Української РСР був одним із найвищих у СРСР. На наш погляд, основною причиною цього є географічний чинник – кордони України на заході були водночас західним кордоном Радянського Союзу, а відтак, спокуса втечі виникала куди частіше, ніж у таборах східних районів країни.

Вивчення документів засвідчує, що в роки війни та повоєнний період силові структури, відповідальні за утримання військовополонених та інтернованих, створили достатньо повноцінну нормативну базу, що регламентувала матеріально-побутове постачання різних категорій „спецконтингенту”. Проте практика їх житлово-побутового забезпечення та речового постачання далеко не завжди відповідала не лише нормам міжнародного права, а й вимогам відомчих нормативних приписів НКВС (МВС). В умовах повоєнної руїни, тотального дефіциту будівельних матеріалів, обладнання, елементарної відсутності найнеобхіднішого звичними і системними стали порушення, зловживання та злочини у цій царині. Гострі проблеми із забезпеченням військовополонених та інтернованих одягом, взуттям, постільною і натільною білизною, спецодягом спостерігалися навіть у повоєнний період. До того ж радянський уряд – знову ж таки, в порушення принципів чинного міжнародного права – запровадив в установах військового полону систему, що нею якість матеріально-побутового постачання

було поставлено у залежність від виконання виробничих норм. Нерідко це призводило до зростання захворюваності і смертності в таборах.

У повоєнні роки нормування та реальне матеріально-побутове забезпечення військовополонених й інтернованих поступово поліпшувалося. Наразі цьому сприяли об'єктивні причини – загальне покращення умов життя населення країни, відновлення та будівництво інфраструктури, закладів комунальної сфери, житла, об'єктів соціально-побутового призначення тощо.

Встановлені УПВ НКВС СРСР у 1939-1941 рр. норми харчування військовополонених у середньому були вищими за чинні для радянських в'язнів ГУТАБу. При цьому влада з метою стимулювання виробничої активності працюючих полонених, випробувала принцип диференційованого постачання останніх харчами.

У період Великої Вітчизняної війни нормування продовольчого постачання військовополонених позначалося нестабільністю. Це було викликане, передусім, складністю ситуації на фронті та в тилу, крайнім дефіцитом основних продуктів харчування, суб'єктивними чинниками. Якщо у 1941-1942 рр. НКВС зменшив норми харчування полонених до мінімуму, що не покривав навіть мінімальних фізіологічних потреб організму, то, починаючи з 1943 р., харчовий пайок все ж повільно зростав. Саме в 1941-1945 рр. у практику радянського військового полону увійшов принцип тотальної диференціації норм харчування. В ці роки рівень калорійності харчів для окремих категорій бранців був поставлений у залежність не лише від військового звання, стану здоров'я і самого факту праці військовополоненого, а й від характеру виконуваної роботи, рівня її трудомісткості, а також – від політичної та ідеологічної „благонадійності” кожного конкретного бранця. На нашу думку, запроваджене таким чином харчове постачання походило на елементарний шантаж голодом, що не мав нічого спільного з чинним міжнародним гуманітарним правом. Але слід зауважити, що практика продовольчого постачання радянських таборів для військовополонених, особливо в роки війни, була покликана матеріалізувати два важливих завдання в роботі з військовополоненими – фізичне збереження працюючих мешканців табірних бараків та їх ефективне трудове

використання. З осені 1943 р. подібні принципи знайшли втілення і в продовольчому забезпеченні контингентів режимних установ для військовополонених, що облаштовувалися на визволеній від окупантів території Української РСР.

Крайня фізіологічна недостатність продовольчого пайка бранців укупі з розкраданням харчів та іншими зловживаннями співробітників таборів призводили до зростання захворюваності та смертності контингенту. Вивчення документальної бази засвідчує актуальність цих тенденцій не лише для періоду війни, а й у повоєнні роки. Типовою причиною смертності у таборах, робочих батальйонах і спецшпиталях упродовж всього періоду існування мережі режимних установ для військовополонених на території Української РСР залишалася аліментарна дистрофія.

Загальною тенденцією повоєнного періоду стало номінальне підвищення рівня калорійності харчування військовополонених, проте це не завжди гарантувало реальне покращення їх табірної життєвості. У 1945-1949 рр. майже у всіх таборах України, спостерігаються порушення технології приготування їжі та встановлених норм котлового постачання, крадіжки харчів, безконтрольність їх розподілу тощо. В цьому зв'язку особливо відчутними для полонених стали продовольчі труднощі, а в окремих регіонах України і голод, спричинені посухою та неврожаєм 1946 р. Саме в період осені 1946 – весни 1947 р. документи фіксують зростання рівня смертності в „українських” таборах. У 1947-1953 рр. продовольче забезпечення військовополонених вдалося нормалізувати. Норми харчування зросли, було вдосконалено диференційоване харчове постачання, зменшився рівень зловживань і розкрадання у цій сфері. Такі заходи вкупі з загальним покращенням умов утримання в режимних установах вплинули на зменшення показника смертності до мінімуму та значно покращили показники трудового використання контингенту.

Починаючи з 1944 р. і надалі, важливим джерелом продовольчого забезпечення військовополонених у таборах на території України стали підсобні господарства. При цьому радянський уряд виходив із принципу самозабезпечення потреб контингентів таборів для військовополонених у продовольчих ресурсах.

Певне значення для покращення харчового балансу військовополонених у 1947-1953 рр. мало відкриття в таборах мережі для реалізації бранцям продуктів харчування і товарів повсякденного вжитку.

Оцінюючи загальний стан медико-санітарного забезпечення і лікування військовополонених та інтернованих із режимних установ на території України у 1939-1953 рр., слід зауважити, що ця сфера виявилася чи не єдиною в системі полону, де НКВС (МВС) щільно співпрацював з урядовим відомством, далеким від силових чи репресивних дій. Думається, що головною причиною, котра підштовхнула відомство Л. Берії до цього, став надзвичайно високий рівень захворюваності, що спостерігався в режимних установах для військовополонених та інтернованих в роки війни та повоєнний період. По-іншому і бути не могло, адже умови перманентного стресу, в якому перебували бранці з моменту полонення, слабкий фізичний стан більшості з них, незадовільне облаштування побуту та харчування в таборах неминуче вели до зростання захворюваності та смертності. Відтак, діяльність радянських органів військового полону була направлена на вирішення проблем медико-санітарне забезпечення та продовольчого постачання бранців як в роки війни, так і в повоєнний період.

У 1939-1941 рр., налагоджуючи нову для себе справу медико-санітарного обслуговування військовополонених, тодішнє УПВІ НКВС СРСР широко використало досвід ГУТАБу. Основними установами, що забезпечували цей напрям були санітарні відділення таборів і табірні лазарети. Відносно невелика чисельність бранців військового полону у 1939-1941 рр. мирні умови та завчасні заходи, забезпечили задовільне медичне обслуговування польських військовополонених у таборах на території України, а випадки смертності від хвороб були не частими.

Із початком Великої Вітчизняної війни система медико-санітарного забезпечення полонених виявилася неефективною, а з часу надходження їх масових партій до таборів, як свідчать документи НКВС, – узагалі неспроможною вирішувати завдання збереження життя та здоров'я військовополонених. Смертність серед них у 1941-1943 рр. сягнула загрозливих масштабів. Відтак, радянський уряд розширив мережу лікувально-оздоровчих установ за рахунок організації

спеціальних лікувальних установ для військовополонених – так званих „спецшпиталів”. Проте кількість останніх організованих на території Української РСР, їх забезпеченість медичним персоналом, обладнанням і медикаментами, а відтак і якість лікування в них, наявним потребам, а також відомчим нормативам відповідали не завжди. Особливо загрозливих масштабів захворюваність і смертність досягла взимку-навесні 1944-1945 рр.

У повоєнний період ефективність медико-санітарного забезпечення військовополонених та інтернованих поступово зростає. Головними причинами цього були: загальне покращення соціально-економічного становища в ході відбудовчих робіт, поліпшення у шпиталях і лазаретах побутових умов, постачання їх медикаментами та обладнанням, виважена кадрова політика, зокрема спрямована на залучення медиків із числа військовополонених.

РОЗДІЛ 3

ПРАЦЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ В УКРАЇНІ В ПЕРЕДВОЄННИЙ ПЕРІОД І В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

3.1. Працевикористання військовополонених у 1939-1941 рр.

У всі часи військовий полон тісно ув'язувався з активним використанням праці бранців. На це переможців штовхала перш за все пряма економічна доцільність, адже праця військовополоненого залишалася практично безоплатною, а значить вигідною за будь-яких умов. Питання про використання робочої сили військовополонених помітно актуалізувалося в період Другої світової війни, коли в розпорядженні урядів воюючих країн опинилися величезні контингенти полонених. Не став виключенням і Радянський Союз.

У тексті „Положення про військовополонених”, затвердженого спільною постановою ЦВК і РНК СРСР № 46 від 19 березня 1931 р., йшлося і про трудове використання бранців (пункти 34-38). Їх праця визнавалася справою добровільною і вони мали залучатися до роботи, що відповідала їх фізичному стану, а за можливості – й професії. За відмову працювати до військовополонених не повинні були застосовувалися стягнення чи обмеження. Заборонялося використовувати їх працю в районах бойових дій. Єдиною сферою, де дозволялося використовувати робочі руки бранців без їхньої на те згоди, були господарські роботи з обслуговування таборів. На всіх працюючих розповсюджувалася дія нормативних документів про охорону праці та робочий час, чинних для цивільних громадян СРСР. Відповідного розміру мала бути й заробітна плата. З цієї суми вираховувалися витрати на утримання, проте не більше як 50 % заробітку. Що стосується конкретних правил і умов працевикористання контингенту – вони мали розроблятися та ухвалюватися Народним комісаріатом праці СРСР спільно з відомством, відповідальним за утримання військовополонених [134, с. 62-63].

Початок використанню праці військовополонених в економіці Української РСР було покладено вже в початковий період Другої світової війни. Так, наказом Л. Берії № 0315 від 25 вересня 1939 р. 25 000 польських військовополонених – жовнірів і молодших командирів виділялися для використання на будівництві автошляху Новоград-Волинський-Рівне-Дубно-Львів. З цією метою ГУШОСДОР НКВС СРСР мав організувати стаціонарний будівельний табір [134, с. 41; 142, с. 20-21], поділивши його на 6 табірних ділянок (за кількістю будівельних ділянок, що створювались). Керівником будівництва було призначено начальника УНКВС Горьківської області РРФСР, майора держбезпеки І. Федюкова. Максимально стислі терміни проекту, що у відомчому діловодстві отримало назву „Будівництво західноукраїнської дороги № 1”, визначили закінчення його першої черги вже до 15 грудня 1939 р. При цьому „всі підготовчі та організаційні роботи” ГУШОСДОР і ГУТАБ НКВС СРСР мали завершитися до 5 жовтня 1939 р. Про оплату праці бранців у наказі Л. Берії взагалі не згадувалось, а забезпечення їх продовольством, майном і медикаментами покладалося на ГУТАБ [79, арк. 42-43]. 3 жовтня 1939 р. з Москви на адресу наркома внутрішніх справ Української РСР І. Серова надійшла вказівка з роз’ясненням порядку фільтрації польських військовополонених та відбору робочої сили для забезпечення будівництва автодороги [132, арк. 97-99]. Складність полягала в тому, що інтернований у таборах загал колишньої польської армії знав про рішення радянського уряду відпустити мешканців західноукраїнських і західнобілоруських теренів по домівках. Наразі керівництво НКВС СРСР небезпідставно турбувало, що примусове залишення частини з них на важких будівельних роботах викличе протести і заворушення, масові втечі бранців. Уже 4 жовтня Л. Берія надсилає І. Федькову та заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинському директиву № 4472/б. У документі пропонувалося оголосити військовополоненим про їх звільнення одразу ж по закінченні будівництва автошляху, преміювання добре працюючих, водночас встановити режим і охорону, що повністю виключили б втечі. Наголошувалося на необхідності забезпечення „доброго ставлення та культурного обслуговування

працюючих військовополонених, встановлення грошового преміювання добре, по-ударному, працюючих” [133, арк. 57-58].

Згідно з Постановою РНК СРСР № 1626-390сс і наказом НКВС СРСР № 001177 від 3 жовтня 1939 р. польські військовополонені мали утримуватися в Рівненському таборі та його відділеннях до закінчення будівництва першої черги автошляху (грудень 1939 р), проте надалі про цю обіцянку більше не згадували [78, арк. 218]. Станом на 8 жовтня 1939 р. на будівництво дороги було направлено 23 681 працездатного бранця, відібраного на приймальних пунктах УРСР [134, с. 41]. Будівельні роботи тривали до кінця літа 1940 р. За даними УПВ НКВС СРСР, станом на 23 липня 1940 р. у рівненському таборі „Будівництва № 1” утримувалося 14 599 військовополонених – рядових і молодших командирів Війська Польського [145, с. 53]. По закінченні прокладання дороги цих бранців, серед яких було чимало етнічних українців і білорусів – уродженців колишніх східних теренів Польщі, так по домівках і не відпустили, а перевели на інший виробничий об’єкт. Ним стало, розпочате восени 1940 р., будівництво автошляху Проскурів-Тернопіль-Львів-Яворів-державний кордон, що здійснювалося силами контингенту, передислокованого до Львова, будівельного табору військовополонених „Будівництва НКВС СРСР № 1”. В оголошеному наказом НКВС СРСР № 001522 від 7 грудня 1940 р. „Положенні про Львівський будівельний табір НКВС для військовополонених” передбачалося організувати в складі табору 11 табірних дільниць (за кількістю відповідних будівельних дільниць). Кожна табірна дільниця могла облаштувати не більше трьох-чотирьох табірних пунктів. Харчування військовополонених, постачання їх майном, паливом, медичне обслуговування, як і до цього, покладалося на ГУТАБ НКВС. Будівництво зобов’язувалося надати табору всі необхідні житлові та санітарно-побутові приміщення [134, с. 539-540]. Зважаючи на специфіку шляхового будівництва, в таборі було передбачено і розконвоювання певної частини бранців. Порядок розконвоювання визначала спеціальна інструкція [134, с. 540]. Цікаво, що розконвоюванню за жодних умов не підлягали військовополонені – уродженці окупованих Німеччиною теренів Польщі, а також ті бранці, котрі працювали на прикордонних будівельних дільницях №№ 9-11 та

утримувалися в табірних пунктах, закріплених за ними [134, с. 540]. Із довідки УПВІ НКВС СРСР від 5 грудня 1943 р. довідуємося, що у Львівському таборі в період будівництва шосе Проскурів – західний кордон, утримувалося 14 135 бранців. Будівництво тривало до початку війни з Німеччиною. 24 червня 1941 р. всі військовополонені Львівського табору були евакуйовані до Старобільська, а звідти передані на формування польських військових частин. Втрати контингенту під час евакуації становили 1834 особи [147, с. 52].

Праця військовополонених у 1939-1941 рр. використовувалася і на підприємствах чорної металургії УРСР. Рішення про забезпечення робочою силою цього виробництва було ухвалене в жовтні 1939 р. 14 жовтня УПВ НКВС і Народний комісаріат чорної металургії СРСР підписали протокол угоди про працевлаштування 10-11 тис. військовополонених на підприємствах Криворізького залізорудного басейну. Виділений контингент розміщували на копальнях п'яти залізорудних трестів („Головнеруда”, „Головруда”, „Жовтеньруда”, „Ленінруда”, „Нікополь-Марганець”), а також на металургійному комбінаті Запоріжсталь. Міжвідомча угода закріпила право НКЧМ СРСР використовувати робочі руки бранців на свій розсуд. Передислокація трудових ресурсів, їх розміщення, забезпечення постільною білизною, спецодягом, додатковим харчуванням, санітарна обробка здійснювалися за рахунок Наркомчормету, що також оплачував усі витрати на охорону та апарат таборів, забезпечував умови техніки безпеки на виробництві. Працюючі військовополонені мали отримувати зарплату залежно від виробітку, починаючи з другого місяця роботи. Протягом першого місяця вони харчувалися безкоштовно, а надалі вартість пайка вираховувалася з заробітної плати останніх [134, с. 533-534].

У жовтні-листопаді 1939 р. на залізорудні копальні Кривбасу перевели відібраних у Козельському таборі 1700 військовополонених. Це були мешканці західних теренів Білорусії та України, яких раніше передбачалося звільнити з полону [136, с. 145]. Решту (близько 9 000 бранців) доправили з Рівненського табору „Будівництва № 1” [134, с. 42]. Всього на підприємствах НКЧМ СРСР Української РСР у другій половині листопада 1939 р. працювало 10 370 бранців, розміщених в

трьох виробничих таборах – Криворізькому, Запорізькому та Оленівсько-Каракубському. Контингент Криворізького табору обслуговував трести „Держинськруд”, „Жовтень руда”, „Ленінруда”, „Нікопольруда”, а утримувалося тут 6966 осіб. 1604 бранці Запорізького табору працювали на „Запоріжсталі”. Управління Оленівсько-Каракубського табору дислокувалося на ст. Оленівка Південної залізниці (Сталінська область). Його 1800 військовополонених працювали на копальнях Ново-Троїцького рудоуправління (136 осіб), Оленівського та Каракубського рудоуправлінь – по 832 відповідно [134, с. 535].

На початку грудня 1939 р. нарком чорної металургії СРСР Ф. Меркулов і заступник наркома внутрішніх справ, комдив В. Чернишов направили підлеглим інстанціям директиву про порядок використання полонених на підприємствах галузі. „Всіх працездатних військовополонених, – вказувалося в документі, – використовувати на основних роботах, перевівши їх на відрядну оплату праці нарівні з вільнонайманими працівниками. Неповноцінну робочу силу ... використовувати на господарських роботах як всередині табору так і в промисловості, встановивши для них погодинну оплату...” [134, с. 535-536] Директива вимагала, у випадку неможливості використати працю бранців на підсобних роботах, надати їм безкоштовне харчування за нормам військовополонених. Господарські органи шахт і металургійних підприємств зобов’язувалися створити належні виробничі, культурно-побутові і житлові умови для працюючих, закріпити за ними постійні робочі місця, проводити систематичний інструктаж тощо. Важливою мала стати „роз’яснювальна робота, котра забезпечила б виконання виробничих норм усіма бранцями”. Табірній і господарській адміністраціям ставилося в обов’язок виявляти серед загалу військовополонених політично надійних осіб, котрі є кваліфікованими фахівцями, з перспективою закріплення їх на постійну роботу як вільнонайманих спеціалістів. Списки мали надсилатися в УПВ НКВС СРСР. Директивою визначалися і певні „соціальні гарантії” для працюючих. Зокрема, звільненим від роботи хворим бранцям адміністрації підприємств мали виплачувати грошову допомогу на загальних підставах, але не нижче 5 крб. на день, також вони звільнялися від сплати вартості

комунальних послуг. Вимушений прогул чи простій працівника, допущений з вини адміністрації підприємства, мав покриватися коштами останнього в розмірі не нижче діючого на той час прожиткового мінімуму (5 крб. на день). При переведенні військовополонених на відрядну чи погодинну оплату праці їх безкоштовне харчування припиносся. Спецодяг, робоче взуття, а також пара натільної білизни мали видаватися безкоштовно. У документі згадувалося і про „культурне обслуговування військовополонених” – відвідування кінотеатрів, клубів, забезпечення періодикою мали здійснюватися відповідними профспілками підприємств за рахунок відрахувань із їхньої заробітної плати [134, с. 536].

Реальна практика працевикористання польських бранців на залізничних копальнях і металургійних підприємствах Півдня і Сходу Української РСР показала, що НКЧМ не виконував узяті зобов'язання. Часто-густо військовополонені не закріплювалися за конкретними робочими місцями, виконана робота обліковувалася незадовільно, заробітна плата своєчасно не виплачувалась. Доведені до відчаю військовополонені Криворізького табору, які працювали на шахті ім. С. Орджонікідзе, 22 грудня 1939 р. не вийшли на роботу. Застосувавши конвой, табірна адміністрація насильно вигнала їх на шахту, проте вже 24 грудня військовополонені знову не виходять на роботу та оголошують голодування. Напружена ситуація була й в інших таборах. 26 грудня 1939 р., для вивчення і виправлення ситуації, із Москви на Криворіжжя прибуває повноважна комісія Наркомату чорної металургії. На початку січня 1940 р., за наказом Л. Берії, НКВС СРСР надсилає свого представника – начальника 1-го відділу УПВ, О. Тішкова. Комісія викрила серйозні недоліки в організації праці бранців [134, с. 42].

За результатами перевірки 7 лютого 1940 р. НКЧМ СРСР видав спеціальний наказ, а між ним і НКВС було укладено нову угоду про використання бранців на підприємствах чорної металургії. Відповідно до цієї угоди всі військовополонені колишньої польської армії, що працювали на підприємствах чорної металургії УРСР були розподілені на дві групи. До першої групи були віднесені уродженці територій західних областей України та Білорусі, що відійшли до СРСР. Таких нараховувалося 5613 осіб, розподілених між підприємствами трестів „Дзержинськруд”,

„Жовтеньруда”, „Ленінруда”, „Нікополь-Марганець” та металургійним заводом „Запоріжсталь”. Ці бранці могли використовуватися на будь-яких, передусім відрядних, роботах, а також укласти з адміністраціями підприємств трудові угоди, набуваючи таким чином статусу вільнонайманих робітників [136, с. 329]. Проте практика укладання трудових договорів поширення не набула. Так, станом на 19 січня 1940 р. по підприємствам тресту „Дзержинськруд” таких договорів було підписано лише 62, „Ленінруда” – 62, „Жовтеньруда” – 26, на інших підприємствах – жодного. При цьому половина всіх працюючих на підприємствах НКЧМ військовополонених були мешканцями регіонів, анексованих Радянським Союзом [134, с. 42].

Другу групу трудових ресурсів НКЧМ згідно з угодою, склали бранці з територій Польщі захоплених Німеччиною, та тих, що відійшли до Литви. Таких нараховувалося 2297 осіб, розділених між копальнями Каракубського, Оленівського та Новотроїцького рудоуправлінь. Військовополонені цієї групи мали використовуватися на роботах „окремо від вільнонайманих робітників, компактними групами, як правило, не менше 100 осіб, для того, щоб забезпечити конвоювання та нагляд”. Наркомчормет зобов’язувався надати НКВС безкоштовно утеплені, компактно розташовані приміщення, обладнання і майно для облаштування таборів. Підприємства мали забезпечити кожного військовополоненого робочим місцем, потрібним інструментом, спецодягом за нормами профспілок, організувати технічне керівництво виконанням робіт та їхній облік, забезпечити безпеку праці. За використання робочих рук бранців НКЧМ виплачував НКВС їх заробітну плату(за існуючими нормами, проте не менше 7 крб. за кожную відпрацьовану військовополоненим робочу зміну) [136, с. 329-330].

На виконання угоди заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов 26 лютого 1940 р. підписав наказ № 00248 „Про заходи по упорядкуванню роботи військовополонених на підприємствах Наркомчормету СРСР”. З метою „упорядкування роботи військовополонених на підприємствах Наркомчормету” наказувалося провести їх фільтрацію та відділити бранців – мешканців західних областей УРСР і БРСР від решти військовополонених – уродженців територій

Польщі, окупованих Німеччиною, розмістивши весь контингент на підприємствах і в пунктах, визначених у міжвідомчій угоді з НКЧМ СРСР. Відтепер харчове, побутове, культурне й медичне забезпечення військовополонених другої групи покладалися на УПВ НКВС. Усім працюючим стали видавати по 20 крб. в місяць на особисті потреби. При виконанні виробничих норм на 80-100 % виплачувався додатково 30 крб., понад 100 % – весь зарібок, із якого попередньо вираховувалась вартість утримання. Залежно від виконання виробничих норм встановлювалося й диференційоване харчування [80, арк. 80-82].

Підприємства чорної металургії УРСР не встигли як слід організувати працю бранців, оскільки улітку 1940 р. близько 8 000 із них передислокували у Північний залізничний виправно-трудоий табір (Севжелдорлаг) ГУТЗБ НКВС на будівництво Північно-Печорської залізниці [134, с. 42].

Навесні 1941 р. радянський уряд ставить перед НКВС завдання побудувати на території Львівської та Дрогобицької областей 11 літовищ. Проте через дефіцит трудових ресурсів НКВС ухвалює рішення побудувати 5 аеродромів руками 10 000 бранців, знявши їх із будівництва автошляху Проскурів–Львів–державний кордон. Після передислокації цього контингенту на прокладанні дороги продовжували працювати понад 4 000 осіб [134, с. 42-43]. Роботи з будівництва літовищ і шосе тривали до початку німецького вторгнення.

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що, трудові ресурси колишніх польських військовослужбовців використовувалися дуже обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Нормативна база, що враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених була практично відсутня.

3.2. Організація трудового використання контингентів у системі радянського військового полону в 1941-1945 рр.

Напад Німеччини примусив радянське керівництво змінити позицію як у питанні військового полону загалом, так і в деталях, що стосувалися використання трудового потенціалу полонених. Затвердивши постановою від 1 липня 1941 р. № 1798-800с нову редакцію “Положення про військовополонених” [94, арк. 23], РНК СРСР звернула увагу і на їх працевикористання. У розділі “Працевлаштування військовополонених” йшлося про те, що бранці рядового та унтер-офіцерського складу можуть залучатися до роботи „як у таборі так і поза ним у промисловості та сільському господарстві СРСР”. Конкретні інструкції щодо цього розробляло УПВІ НКВС СРСР. Військовополонені-офіцери до праці могли залучатися лише за особистої згоди. На працюючих розповсюджувалися постанови про охорону праці та робочий час, що діяли стосовно громадян СРСР, бранці мали забезпечувалися житлом, комунальними послугами, їм виплачувалася заробітна плата з якої вираховувалися суми на утримання у таборі. Заборонялося використовувати військовополонених у районах бойових дій, а також для задоволення особистих потреб адміністрації місць утримання та інших в'язнів [94, арк. 24-26].

Наразі „Положення про військовополонених” передбачало лише можливість використання праці окремих категорій бранців. Про обов'язковість трудового використання військовополонених не йшлося. Як наслідок, пункти розділу визначали лише загальні принципи використання праці військовополонених, а конкретне їх наповнення залежало від низки інструкцій та правил, що їх мав розробити апарат УПВІ НКВС.

Починаючи з другої половини 1942 р., в системі установ радянського військового полону почав утверджуватися принцип максимального використання робочих рук бранців. Відтепер їх трудове використання планувалося на різних етапах полону. Навіть перебуваючи у фронтових таборах-розподільниках,

військовополонені залучалися до праці. Про це, зокрема, йшлося у затвердженому НКВС СРСР 5 червня 1942 р. “Тимчасовому положенні про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених”. Серед основних завдань такого табору документ називав максимальне використання праці військовополонених на господарчих роботах і самообслуговуванні [142, с. 55].

Важливою умовою ефективного використання трудових ресурсів військовополонених було врахування їх фізичного стану. Значна частина бранців, які етапувалися з фронту до тилкових виробничих таборів були настільки виснажені, що не могли працювати й просто пересуватися без сторонньої допомоги. Серед полонених було багато поранених та хворих. Зважаючи на це УПВІ НКВС СРСР 17 липня 1942 р. направило на місце директиву № 28/7309 “Про розподіл військовополонених на групи залежно від фізичного стану” [134, с. 548-550]. Наразі встановлювалися чотири „групи працездатності”. Бранці першої групи визнавалися “практично здоровими” і могли використовуватися на тяжких роботах. Решта, які мали різні розлади здоров’я, поділялися на три групи – від придатних “до обмеженої фізичної праці” (група 2) до інвалідів (група 4). Такому поділу відповідали чотири групи робіт: тяжка фізична праця, фізичні роботи середньої тяжкості, легкі фізичні роботи та спеціальні роботи для інвалідів. Розподіл військовополонених за групами працездатності чотири рази на рік проводили створені з цією метою у таборах лікарсько-трудова комісії. Проте, зважаючи на гострий дефіцит робочих рук, директива передбачала і деякі винятки. Якщо повноцінних робочих рук бракувало, то дозволялося використовувати військовополонених 2-ї та 3-ї груп працездатності для виконання важких і середньої тяжкості робіт відповідно. Ще одне положення директиви стосувалося створення виробничих бригад. Такі бригади мали комплектуватися бранцями однієї групи працездатності. Військовополонених-медичних працівників директива дозволяла використовувати на роботах за фахом у табірних лазаретах. Вимагалось максимально залучати полонених саме на роботах за фахом [134, с. 548-550].

Як показала реальність, організувати ефективне трудове використання бранців у 1941-1942 рр. не вдалося. Причинами цього була їх малочисельність, високий

рівень захворюваності та смертності, а головне – небажання радянського керівництва вирішувати ці проблеми в умовах триваючого стратегічного наступу німецького Вермахту. Прямим наслідком такого ставлення до проблеми виявилася відсутність нормативної бази, яка б деталізувала ухвалені раніше положення в царині експлуатації полонених.

Якісні зрушення в організації праці військовополонених почали відчуватися лише в 1943 р. Перемога під Сталінградом та перехід стратегічної ініціативи до Червоної армії прискорили та наповнили потік військовополонених у тиллові виробничі табори. У визволених районах розгорталися відбудовчі роботи, що потребували великої кількості робочих рук. Однак на початок 1943 р. органами УПВІ НКВС так і не було розроблено директивних документів, що детально регулювали специфіку трудового використання військовополонених. Як наслідок – продуктивність праці у трудових таборах залишалася вкрай низькою, а становище бранців (через викликані війною обмеження у харчуванні, медичному та побутовому обслуговуванні, нерідкі зловживання табірної адміністрації) жалюгідним. Ще однією причиною того, що радянське керівництво змінило своє ставлення до проблеми трудового використання бранців, стало різке зростання витрат на утримання спецконтингенту, кількість якого невпинно зростала. Якщо у 1939 р. з союзного бюджету на утримання таборів виділялося 20 млн. крб., то в 1943 р. – майже 215 млн. [312, с. 642].

Ясна річ, що в умовах війни утримувати великі контингенти військовополонених, не маючи від них віддачі, для будь-якого уряду було неприпустимим марнотратством. У цих умовах цілком логічним кроком виглядало б переведення всіх тиллових виробничих таборів для військовополонених на самозабезпечення. Проте зробити це можна було лише в разі зміни ставлення адміністрацій таборів до своїх бранців, покращення умов їх утримання, харчового та медичного забезпечення.. 16 березня 1943 р. з'явилася директива НКВС – “Про покращення санітарно-побутових умов утримання військовополонених в таборах” [142, с. 81-83]. Поряд із заходами, спрямованими на покращення фізичного стану бранців, вона вимагала: “Використання військовополонених на фізичній роботі

допускати лише у суворій відповідності з їх фізичним станом, ... заборонивши використовувати ... придатних до легкої та середньої фізичної праці на тяжких фізичних роботах...Забезпечити військовополоненим обов'язковий восьмигодинний безперервний відпочинок для сну, усунувши для цього всі зайві далекі переходи до місця праці, а також за рахунок чіткішої організації видачі харчування, прискорення ранкового розводу та вечірньої перевірки" [142, с. 83].

Щоб виправити ситуацію й покращити стан трудового використання військовополонених, 6 квітня 1943 р. наказом № 00675 було оголошено директиву начальника УПВІ НКВС СРСР "Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів" [81, прим. 29]. Цей відомчий акт відрізнявся передусім своєю ґрунтовністю. Як видно з документу, перед управліннями таборів ставилися три основні завдання: ізоляція військовополонених, збереження їх як робочої сили та організація трудового використання. Він враховував всі особливості трудового використання бранців починаючи від облаштування табору, режиму утримання, карантину та медичного огляду контингенту, визначення груп працездатності і закінчуючи забезпеченням правильної організації праці, харчового й побутового постачання військовополонених, тривалості робочого дня тощо. Доправлені на господарські об'єкти бранці, одразу ж розміщувалися в таборах НКВС, їм категорично заборонялося спілкування з іншими в'язнями та цивільним населенням. Новоприбулі проходили обов'язковий 21-денний карантин й обстеження лікарсько-трудовами комісіями. Останні, як ми вже знаємо, встановлювали групу працездатності кожного бранця, визначали відповідний їй характер роботи, норму виробітку тощо. Одночасно проводився облік усіх військовополонених за їхнім фахом. Директива зобов'язувала табірне начальство забезпечити бранцям нормальні побутові умови, повне харчування відповідно до норми, 8-годинний робочий день, 4 вихідних на місяць і безперервний нічний відпочинок не менше 8 годин. Дозволялося під час виконання робіт на посади десятників і бригадирів призначати полонених [81, прим. 29, арк. 3-4 зв].

Трудове використання військовополонених мало відбуватися на основі угоди між табірним підрозділом і господарським органом, форма якої була затверджена наказом по НКВС СРСР № 00675 разом із вищезгаданою директивою [81, прим. 29, арк. 5-8 зв]. За формою такої типової угоди окремо взяті табори мали укладати договори з тими підприємствами, що використовували працю їхнього контингенту. Трудові угоди набували чинності лише після затвердження в апараті УПВІ НКВС СРСР. При цьому, режим утримання, норми харчування, засоби заохочення та покарання, а також інші заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, відновлення та збереження працездатності військовополонених визначалися директивою саме як прерогатива УПВІ. Всі розрахунки за роботи, що виконувалися полоненими, мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці, чи навіть додаткове харчове забезпечення поза адміністрацією табору, заборонялися. Таким чином, директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпорядження військовополоненими, їх працею і, зрештою, життям за органами УПВІ НКВС СРСР. Господарські ж органи – підприємства, установи, організації – виступали лише в якості “орендарів” дешевих робочих рук, і не більше, з усіма належними з цього наслідками.

В кінці 1944 р. в системі УПВІ НКВС СРСР були створені режимні табори для військовополонених. Хоча основним завданням режимних таборів вважалося забезпечення надійної ізоляції утримуваного контингенту та створення умов, що виключали б будь-яку можливість втечі, керівництво НКВС не забувало і про доцільність його трудового використання. Ці питання знайшли висвітлення у згаданому нами вище “Положенні про режимні табори НКВС для військовополонених”. Документ містив спеціальний розділ – “Трудове використання військовополонених”. Навіть побіжне ознайомлення з його змістом дозволяє пересвідчитись – умови і режим праці, створені для “мешканців” цих таборів, були значно гіршими за ті, що існували у звичайних стаціонарних трудових таборах військовополонених. Ось лише кілька штрихів. Робочий день військовополонених мав тривати 12 годин, причому передбачалися нічні роботи. Зона виконання робіт ретельно огорожувалася, охоронялася, а самі бранці

піддавалися обшуку. Про оплату їх праці не йшлося. Щодо обмежень і заборон, а також заходів покарання, то вони склали не один десяток позицій згаданого “Положення...” [94, арк. 42-44]. Саме у випадку з режимними таборами влада повною мірою використала досвід трудової експлуатації в’язнів ГУТАБу.

З часом сфера використання праці військовополонених постійно розширювалася, в неї включалися все нові і нові галузі, які мали власну специфіку і були особливо важливими для успішного ведення війни. Часто виходило так, що існуючі відомчі нормативні акти НКВС в сфері регулювання праці бранців не забезпечували її ефективності. Виникла необхідність розробки комплексних спільних нормативних документів НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Зокрема, 23 лютого 1945 р. з’явився спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР В. Вахрушева та наркома внутрішніх справ СРСР (від НКВС підписав його заступник Л.П. Берії В.В. Чернишов) № 76 (сс/ 00232) “По покращенню трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”. Появу наказу викликали результати перевірки, що виявили факти незадовільного використання праці військовополонених на шахтах наркомату вугільної промисловості. Наказ зобов’язував начальників комбінатів, управляючих трестів, шахт та керівників інших підприємств наркомату, де використовувалася праця військовополонених, “взяти до неухильного виконання” “Інструкцію по трудовому використанню військовополонених на підприємствах Наркомвугілля” [85, прим. 47, арк. 1-2]. Практика закріплення окремих таборів за цілими галузями економіки зберігалася.

У зв’язку зі зростанням обсягів роботи в січні 1945 р. Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР було реорганізовано в Головне управління (ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися структурні зміни і на місцях. Так, у складі НКВС Української та Білоруської РСР було створено управління (УПВІ НКВС УРСР, БРСР), а в складі управлінь НКВС країв та областей, на території яких знаходилися табори, – відділи та відділення (ВВІ УНКВС). Статус, структура, завдання цих підрозділів системи ГУПВІ НКВС СРСР були визначені “Тимчасовим положенням про управління (відділ, відділення) НКВС

союзних і автономних республік та УНКВС країв та областей у справах військовополонених і інтернованих”. Відповідний наказ з’явився 27 лютого 1945 р. [85, прим. 23, арк. 1]. Цікавою передусім є та частина документу, де йдеться про функції управлінь, відділів та відділень щодо забезпечення трудового використання військовополонених. До таких були віднесені: ведення переговорів з господарськими органами з питань трудового використання полонених та інтернованих, розгляд та затвердження місцевих угод таборів військовополонених та ОРБ із підприємствами та організаціями, перевірка дотримання їх умов сторонами, контроль правильності організації виробничих бригад, організація технічного навчання військовополонених, інструктажу з техніки безпеки, контроль за їх забезпеченням спецодягом та інструментом, подання до ГУПВІ НКВС СРСР звітності по трудовому використанню контингенту [85, прим. 23, арк. 4-4 зв]. Перелік функцій цих структурних підрозділів свідчить – жодної самостійної ролі в структурі ГУПВІ НКВС вони не відігравали, лишаючись виконавчими ланками системи. Найважливіша ж функція виділення робочої сили цілком залишалася прерогативою ДКО, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС. На долю ж низових ланок припадало тільки право самостійного використання бранців на роботах всередині республіки (області, краю) і лише з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

З розширенням обсягів відбудовчих робіт та збільшенням числа військовополонених органам ГУПВІ НКВС СРСР доводилося вирішувати чимало поточних завдань. Одним з таких було забезпечення ефективного використання бранців у зимовий період. В умовах суворих зим 1943-1945 рр. їх продуктивність праці суттєво знижувалася. Причиною цього були не лише кліматичні чинники, а й відсутність теплового одягу, холод в неопалюваних табірних бараках, що неминуче призводило до обморожень, підвищеної захворюваності і смертності. Зважаючи на це, УПВІ (ГУПВІ) НКВС неодноразово намагалося нормувати трудове використання військовополонених взимку. У черговий раз це було зроблено 27 січня 1945 р. директивою № 10 наркома внутрішніх справ “Про порядок трудового використання військовополонених у зимовий період”. У документі вимагалася

забезпечити максимальний вихід на роботи військовополонених які мають теплий одяг. Ті ж, що були ним не забезпечені, мали працювати в закритих приміщеннях. Адміністрації таборів зобов'язувалися застосувати всі засоби “для недопущення випадків обморожень” [89, прим. 6, арк. 1]. На підвищення ефективності трудового використання полонених був спрямований і наказ НКВС № 35 від 8 березня 1945 р. “Про необхідність дотримання суворого розпорядку дня” [89, прим. 18, арк. 1].

Остання воєнна весна і відчуття неминучого краху нацистської Німеччини робили справу використання трудового потенціалу військовополонених особливо нагальною. Підтвердженням цього є наказ НКВС № 43 від 19 березня 1945 р. “Про організацію трудового використання військовополонених у весняно-літній період”. Комісар держбезпеки 2-го рангу С. Круглов, вимагав від підлеглих забезпечення “фізичного оздоровлення військовополонених” і використання “на підприємствах госпорганів не менше 80% чисельності трудового фонду”. В наказі має місце пряме попередження начальникам таборів про особисту відповідальність за “невикористання в подальшому фізично здорового контингенту на роботах ... у межах нормативної потреби...” [89, прим. 24, арк. 1-1зв].

Ще однією важливою стороною організації трудового використання військовополонених на завершальному етапі війни була „воєнізація” їх контингентів. 16 квітня 1945 р. з'явився наказ НКВС № 00311 “Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, які утримуються в таборах НКВС”. “З метою підвищення якості праці на виробництві та зміцнення дисципліни військовополонених у таборах, – йшлося в ньому, – ... існуючу внутрішню організацію в таборах у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати і організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосовавши цю організацію інтересам виробництва” [94, прим. 61, арк. 1-2]. На думку влади, саме військова дисципліна, до якої звикли колишні солдати і офіцери (особливо німецькі військовополонені), мала стати ще одним чинником у підвищенні ефективності трудового використання бранців. З іншого боку, при організації трудового використання контингенту враховувались і

психологічні особливості військовополонених: звичка до строю, статутних команд, одностроїв тощо [312, с. 348].

Із розгромом Німеччини та закінченням війни, змінювалися стратегічні завдання держави, а відтак, неминуче мали змінитися політичні і правові акценти використання трудового потенціалу військовополонених. Відтепер питання відбудови зруйнованого війною господарства країни ставали першочерговими. Проблеми ж залишалися старі – гострий брак робочих рук та низька продуктивність праці полонених.

4 червня 1945 р. ДКО на своєму засіданні ухвалює постанову № 8921сс „Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”, якою зобов’язує органи НКВС переглянути існуючі нормативні документи в царині їх трудового використання з метою підвищення його ефективності. 2 липня 1945 р. Л. Берія затверджує директиву № 107 “Про трудове використання військовополонених у таборах НКВС” [89, прим. 50, арк. 1], а дещо пізніше – 28 серпня 1945 р. – директиву № 147 “Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених” [89, прим. 67, арк. 1]. Витримані в суворому тоні, ці документи вимагали від органів ГУПВІ та господарських інстанцій “забезпечити використання на роботах всіх без виключення придатних до праці військовополонених”, примусити їх виконувати державні норми виробітку, застосовуючи для цього як заходи адміністративного впливу так і заохочувальні. Кожній режимній установі ставилося в обов’язок виконання фінансових планів і “максимально можливе покриття витрат на утримання військовополонених”. Категорично заборонялося безоплатне виконання будь-яких робіт за рахунок контингенту, а органи НКВС мали розглядати залучення бранців до праці як найважливіше завдання [89, прим. 50, арк. 1]. У директиві № 147 керівництво НКВС пішло ще далі. “З метою залучення максимальної кількості військовополонених ... до трудового використання” пропонувалося використовувати на роботах навіть ослаблених військовополонених (за виключенням хворих на дистрофію і вкрай слабких). При цьому, кількість бранців, залучених до праці за межами табору, мала бути не меншою 80 %. Тим самим керівництво НКВС

вимагало від табірної адміністрації забезпечити виключне працевикористання військовополонених, причому на основі максимальної самоокупності їх утримання.

Відтак, відверто силова позиція у питанні про трудове використання в'язнів війни була вигідною з фінансово-економічної точки зору, водночас вона суперечила міжнародним правовим актам з питань військового полону. Недарма вже директива № 155 “Про зміну директиви НКВС СРСР № 147-1945 р. “Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених” від 13 вересня 1945 р. знову заборонила використовувати на роботах хворих і ослаблених бранців. Для працездатних військовополонених другої групи (групи “В”) тривалість робочого дня на легких фізичних роботах встановлювалася не більшою за 6 годин. Норма виробітку при цьому зменшувалася на 50 %, а харчовий пайок залишався сталим [312, с. 369]. Крім усього цей відомчий акт був і певним символом – передусім щодо зміни пріоритетів та остаточної перемоги раціональної позиції в політиці працевикористання бранців над недалекоглядністю та споживацькою психологією. Як показав час, таке споживацько-байдуже ставлення щодо трудового фонду військовополонених вдалося побороти лише у повоєнний період.

3.3. Трудове використання бранців війни в Українській РСР у 1943 - 1945 рр.

Величезні масштаби руйнувань, необхідність якнайшвидшого відновлення стратегічно важливих для переможного завершення війни підприємств, брак трудових ресурсів визначили прискорені темпи і широкі обсяги залучення військовополонених до відбудови на території Української РСР. Вже восени-взимку 1943 р. бранців прийняли перші стаціонарні виробничі табори – у Ворошиловграді (№ 144), Сталіно (№ 280), Запоріжжі (№ 100) та Києві (№ 62) [280, с. 58]. Контингент перших трьох використовували на відновленні вугільних копалень і металургійних підприємств, а київського табору № 62 поетапно „працевлаштовували” на розчистних роботах у столиці.

Особливо динамічно зростали масштаби працевикористання військовополонених на підприємствах вугільної промисловості. Так, за наказом НКВС СРСР, вже в лютому 1944 р. табірне управління № 280 (м. Сталіно) розпочало облаштування трьох табірних відділень, 4800 бранців яких планувалося використовувати на відбудові заводів №№ 64, 107 і 110 НКБ СРСР [82, прим. 27, арк. 1]. У квітні-травні 1944 р. активізувалися роботи з відновлення вуглевидобування у Донбасі, що вимагало значних трудових ресурсів. Відтак НКВС СРСР ухвалив рішення про збільшення лімітної наповненості контингенту табору № 280 до 12 000 бранців та організацію у його складі п'яти нових відділень. Їх восьмитисячний контингент працював на шахтах Сталіно, Єнакієве та Новоузлівській і Кальміуській збагачувальних фабриках [82, прим. 71, арк. 1; прим. 73, арк. 1-3 зв]. У травні 1944 р. п'ять нових табірних відділень з'явилися і в складі табору № 144 (м. Ворошиловград). Розміщені в них 10 000 полонених працювали на вугільних копальнях трестів Свердловськвугілля, Кіроввугілля, Первомайськвугілля, Лисичанськвугілля та Брянськрудник [82, прим.78, арк. 1-3 зв]. 22 червня 1944 р. В. Чернишов підписав одразу два накази (№№ 00723, 00724) про організацію у складі таборів № 280 та № 144 відповідно чотирьох та п'яти табірних

відділень. Як наслідок, близько 10 000 осіб „працевлаштували” на вугільних копальнях Харцизька, Чумаково, Горлівки, Москіно та трестів Первомайськвугілля, Боковоантрацит, Донбасантрацит [82, прим. 89, арк. 1-1зв; прим. 90, арк. 1-1 зв]. На кінець вересня 1944 р. в чотирьох донбаських стаціонарних виробничих таборах для військовополонених (№№ 242, 256, 280 та 144) нараховувалося понад 60 табірних відділень контингенти яких працювали на шахтах, збагачувальних, та інших підприємствах регіону [83, прим. 45, арк. 1-3].

Про масштаби і характер застосування праці військовополонених у вугільній промисловості Української РСР свідчить статистика. На початок листопада 1944 р. у таборах, що обслуговували підприємства комбінатів Сталінвугілля, Ворошиловградвугілля та Донбасшахтобуд знаходилося понад 55000 військовополонених [13, арк. 8]. Всього згідно з таємною постановою ДКО №7161сс від 16 грудня 1944 р. на вугільні шахти, підприємства чорної металургії та інші об'єкти було направлено понад 112000 бранців [233, с. 123]. Так, на шахтах лише одного вугільного комбінату Ворошиловградвугілля, станом на 1 грудня 1944 р. утримувалося 27550 військовополонених. Значна їх кількість працювала на підземних роботах. Тисячі полонених були задіяні і на підприємствах тресту “Азовстальбуд”. Їх робоча сила з розмахом використовувалася на гірничих та металургійних підприємствах Кривого Рогу, Дніпродзержинська і Дніпропетровська [3, арк. 15; 14, арк. 11; 6, арк. 38-39].

Табори, в яких розміщувалися полонені у 1944-1945 рр., не відповідали елементарним санітарним нормам. Наслідком цього стала вкрай низька ефективність їх праці. Документальним свідченням є лист начальника комбінату Ворошиловградвугілля до ЦК КП(б)У датований 12 грудня 1944 р. Керівник підприємства доповідав, що з 27550 військовополонених, розміщених на шахтах комбінату, щодня працюють лише 9000-9500. Решта – хворі та ослаблені [15, арк. 7]. Архівні документи засвідчують низьку продуктивність праці бранців на підприємствах вугільної і металургійної промисловості УРСР у 1943-1944 рр. Так, у листопаді 1944 р. норми виробітку полонених на підприємствах комбінату Донбасшахтобуд виконувалися на 86 %, а на шахтах комбінатів Сталінвугілля та

Ворошиловградвугілля – в середньому лише на 60 % [10, арк. 8]. Поширеним явищем на підприємствах, де працювали військовополонені, був неправильний облік, пряма фальсифікація у бік заниження обсягу виконаної ними роботи. Наприклад, проведена восени 1944 р. перевірка на шахтах комбінату Ворошиловградвугілля встановила численні факти, коли вільнонайманими працівниками приписувалася до свого виробітку частина норми, виконаної полоненими. Як наслідок, останніх позбавляли гарячої їжі [15, арк. 12]. Ї без того ослаблені бранці працювали ще гірше.

Незадовільний стан утримання полонених в таборах, голод, хвороби, зростання рівня смертності та падіння продуктивності праці не могли не турбувати партійне і державне керівництво. Архівні теки з листуванням у справах військовополонених свідчать, що для радянського керівництва головна проблема полягала не в наявності високого рівня смертності серед бранців, а у її впливі на обсяги та ефективність трудового використання останніх. Саме завданням підвищення продуктивності праці військовополонених керувалося партійне керівництво України, пропонуючи власні рецепти покращення існуючого становища. У листопаді 1944 р. Голова РНК УРСР М. Хрущов, надіслав Й. Сталіну листа, у якому узагальнювалися пропозиції господарського і партійного керівництва республіки, спрямовані на покращення продуктивності праці військовополонених, залучених до відбудови господарських об'єктів України. Основною причиною їх незадовільної роботи він вважав саботаж і профашистські настрої в їхньому середовищі. Існуючі можливості дисциплінарного покарання, на думку М. Хрущова, були малоефективними. Пропонувалося запровадити в практику таборів диференційоване ставлення до полонених залежно від виконання виробничих норм. Для відстаючих, саботажників та „лінивих” – карцер і покарання різками; для тих, які перевиконували денні завдання пропонувалося забезпечити краще харчування та створити прийнятніші побутові умови у таборі. „Злісних саботажників” та “фашистських агітаторів” чекав суд військового трибуналу [13, арк. 2-5]. Заходи та пропозиції М. Хрущова знайшли підтримку партійних і господарських функціонерів. Зокрема, керівник відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У писав:

“З метою покращення використання військовополонених як робочої сили у промисловості викладені в листі пропозиції про заходи покарання та заохочення відповідно добре та погано працюючих військовополонених німців підтримую” [10, арк. 9].

Занепокоєне низьким рівнем продуктивності праці військовополонених центральне керівництво вугільної галузі й НКВС СРСР 23 лютого 1945 р. направили на місця наказ та “Інструкцію з трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”. Документ вимагав з 1 березня 1945 р. щоденно виводити на роботи не менше 80 % контингенту полонених та перевести на підземні роботи 60 % бранців, які до цього працювали на горі. Такі заходи підкріплювалися наказом “...встановити суворі вимоги беззастережного виконання підрозділами військовополонених і кожним військовополоненим окремо виробничих завдань та не залишати безкарним жодного випадку порушення дисципліни чи невиконання виробничих завдань без поважних причин”. Паралельно пропонувалося забезпечити виробниче навчання контингенту, покращити його фізичний стан. Наказ вимагав від начальника ГУПВІ НКВС СРСР надалі направляти на роботи в шахти лише полонених першої та другої категорій працездатності [134, с. 593-594].

Важливою сферою трудового використання військовополонених в Українській РСР у 1943-1944 рр. було відновлення житлового фонду, енергетичних об'єктів підприємств й інфраструктури великих промислових центрів. Провідне місце у цьому ряду належало столиці, куди республіканський уряд просив НКВС СРСР доправити посилений контингент, який у 1944 р. стабільним потоком надходив із ФППТ. Відповідно розширювалась і мережа табірних відділень табору № 62. Так, 21 липня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00877 його центральне управління переводили з передмістя (Сирець) до Києва, лімітна чисельність контингенту збільшувалася до 18500 військовополонених, а кількість табірних відділень збільшилась на 8 режимних об'єктів (№ 4-11) загальною лімітною наповнюваністю 14500 бранців [82, прим. 116, арк. 1-1зв]. Про конкретні підстави організаційної діяльності НКВС довідуємося з постанови РНК УРСР № 1102/0039сс від 29 серпня 1944 р. у документі йшлося про необхідність залучення до

відбудовчих робіт у Києві 7000 німецьких військовополонених. За рішенням уряду полонені надходили у розпорядження Наркомату житлового цивільного будівництва УРСР. 2000 із них мали бути використані на відновленні урядових об'єктів, готелів та Київського університету ім. Т.Г. Шевченка; 4500 осіб – на відбудові Хрещатика, а 500 – на реконструкцію промислових об'єктів, зокрема Інституту електрозварювання та машинно-прокатної бази [1, арк. 46].

Масштабні відбудовчі плани господарських інстанцій ґрунтувалися на реальних можливостях НКВС задовольнити зростаючі потреби в робочій силі. Напередодні 16 серпня 1944 р. до Києва ешелонами з фронтів доправили близько 37000 військовополонених. Наступного дня їх провели містом, влаштувавши акцію подібну тій, що відбулася у Москві за півтора місяці до цього. Потім бранців навантажили в потяги та відправили до стаціонарних таборів Донбасу, Запоріжжя, Чернігова й Миколаєва, а 7500 військовополонених залишили на відбудовчих роботах у Києві [12, арк. 12, 18]. Саме цей трудовий контингент і мали розмістити у новостворюваних табірних відділеннях.

Організацією роботи військовополонених на об'єктах Києва разом з НКВС опікувалися й партійно-господарські органи. Зокрема, бранці, які працювали на реконструкції Хрещатика, знаходились у розпорядженні тресту Хрещатикбуд. Ті, хто відбудовував урядові споруди, університет, готелі, промислові об'єкти, надходили у спеціально створені особливі будівельно-монтажні частини (ОБМЧ). Для виконання робіт бранців об'єднували в робочі команди, а на робочих місцях – у бригади. Кількість полонених у робочих командах становила 25-30 осіб. За кожною з таких груп і бригад закріплювався один конвоїр [12, арк. 7]. Тривалість робочого дня не була сталою і часто залежала виключно від виробничих потреб і планів керуючих інстанцій. Наприклад, восени 1944 р., полонених, які відбудовували Хрещатик, виводили на роботи у нічний час. Щодо цього існувала таємна постанова РНК СРСР [12, арк. 9].

Не була винятком і низька продуктивність праці бранців. Так, на 22 вересня 1944 р. з підпорядкованих Наркомжитлоцивільбуду УРСР 1100 полонених, на роботу фактично виходили лише 700 осіб [1, арк. 46]. Із 4500 бранців, яких було

заплановано використовувати на реконструкції головної вулиці Києва, на 4 листопада 1944 р., працювало лише 550 осіб. Середня продуктивність праці (за оцінками радянського господарського керівництва) становила близько 78 % [14, арк. 7].

22 вересня 1944 р. нарком житлово-цивільного будівництва УРСР Ф. Садовський надіслав листа Голові РНК республіки М. Хрущову. Дописувач звертав увагу на низький рівень продуктивності праці полонених, що працювали на об'єктах міста. Нарком вважав такий стан з використанням трудових ресурсів наслідком “відсутності стимулу до підвищення продуктивності праці, а також поганої організації робочого місця і незадовільного інструктажу з боку інженерно-технічних працівників будівництва” [1, арк. 47]. 5 листопада 1944 р. РНК Української РСР затвердила таємну постанову № 1475/052 “Про використання військовополонених на роботах з реконструкції вулиці Хрещатик”. У документі зверталась увага на незадовільне використання наявних трудових ресурсів. Серед основних причин, які, на думку урядовців, гальмували ефективне застосування робочої сили бранців, називалися: брак технічного персоналу, недостатнє забезпечення працюючих необхідним інструментом, інвентарем і технікою, погана організація щоденного виробничого інструктажу, недостатня кількість конвою для організації охорони під час робіт, неповне використання робочого дня, а також саботаж і масова симуляція полоненими хвороб [14, арк. 7]. Викладалася низка заходів, спрямованих на покращення ефективності працевикористання полонених. Передбачалося поліпшити технічне керівництво роботами шляхом виділення на кожні 2 бригади (60 осіб) по одному майстру, та на кожні чотири бригади (120 осіб) по одному виконробу; закріпити за майстрами та виконробами постійний склад бригад, запровадити їх фахову спеціалізацію, а також забезпечити полонених необхідним інструментом та інвентарем. Урядова постанова вимагала налагодити суворий облік робіт. Для цього щоденно мали складатися так звані “Акти про щоденний виробіток військовополонених”, що по закінченні робочого дня передавалися адміністрації таборів. Бранців, котрі не виконували виробничих норм, мали карати зменшенням продовольчого пайка, погіршенням житлових умов,

“суворим арештом” тощо. Було вирішено зобов’язати керівництво тресту Хрещатикбуд організувати роботу полонених у нічний час, збільшити штати конвоїрів (до одного охоронця на 20 полонених), а також завершити облаштування таборів. Останнім був пункт, у якому суворо заборонялися спільні роботи військовополонених і цивільного населення Києва. Висувалась вимога повної їх ізоляції від громадян [14, арк. 8-10]. З точки зору ставлення влади до військовополонених цікавим виглядає факт, що стався 4 листопада 1944 р. Тоді, через сильний дощ керівництво тресту “Хрещатикбуд” та адміністрація табірних відділень №№ 6 та 7 (виконуючи інструкції НКВС) зняли полонених з роботи. Ці дії викликали обурення громадян і військовослужбовців протиповітряної оборони, які, незважаючи на несприятливі погодні умови, продовжували працювати. 6 листопада 1944 р. РНК УРСР затвердив постанову № 1466/051 “Про неприпустимий факт використання військовополонених, що мав місце 4 листопада 1944 р. на Хрещатику”. Документ кваліфікував дії господарського і табірного керівництва як “неприпустимо ліберальне ставлення до справи використання військовополонених”. “Оргвисновки” не забарилися. Причетні до “інциденту” відповідальні особи отримали суворі догани і попередження [14, арк. 5].

Численні недоліки в організації трудового використання бранців на території Української РСР 13 листопада 1944 р. стали предметом офіційного розгляду на спільному засіданні РНК і ЦК КП(б)У. [8, арк. 237-238]. В результаті ухвалили документ під назвою „Заходи з використання військовополонених на роботах у промисловості та по відновленню народного господарства України”. Йшлося про необхідність зобов’язати підприємства і організації, що використовують працю бранців, забезпечити інженерно-технічне керівництво робіт майстрами та десятниками, покращити організацію виробничого процесу й своєчасно готувати робоче місце, створити графіки робіт на всіх об’єктах, щоденно видавати накази-завдання, організувати суворий технічний контроль та не допускати зниження якості робіт військовополонених, максимально механізувати їхню працю, забезпечити їх робочим інструментом, спецодягом, суворо дотримуватись правил техніки безпеки. Поза цим передбачалося огородити місця роботи військовополонених в населених

пунктах та не допускати їх спілкування з населенням, створити бранцям прийнятні житлово-побутові умови тощо [8, арк. 239-241]. Низка заходів покладалася й на адміністрації таборів. Зокрема, начальники установ утримання військовополонених зобов'язувалися: поширити практику передачі досвіду від кращих на відстаючі бригади, забезпечити тривалість робочого часу бранців повні 8 годин (виключаючи переходи до місця праці, перерви та перекури), підбирати бригадирами кращих виробничників, створити для тих бранців які перевиконують норми, кращі побутові умови, профашистський елемент і саботажників ізолювати від добросовісно працюючих [8, арк. 241-242]. Як показав час, у багатьох випадках ці заходи так і залишалися на папері, а ефективність експлуатації військовополонених бажала бути кращою.

Менше з тим, на початок 1945 р. сфера застосування праці військовополонених значно розширилась. Існуючі на той момент в Українській РСР 18 стаціонарних таборів з лімітом контингенту близько 230 000 осіб забезпечували робочою силою будови, підприємства, організації та різноманітні об'єкти на території 9 областей республіки [280, с. 369-370, 372-373]. Левову частку робочих рук використовували на відбудові шахт, підприємств чорної металургії, добуванні вугілля, залізної руди, на збагачувальних фабриках і хімічних підприємствах Донбасу і Криворіжжя. Так, контингент табору № 144 (м. Ворошиловград) працював на вуглевидобуванні та відбудові вугільних шахт [82, прим. 78, арк. 1-1зв; прим. 90, арк. 1-1 зв; прим. 101, арк. 1; прим. 104, арк. 1 зв-2; прим. 117, арк. 1]. Бранці табору № 242 (м. Горлівка) були розподілені УПВІ НКВС на місцевих шахтах, військовому заводі № 64, центральній збагачувальній фабриці, металургійному заводі в Єнакієве та доломітному комбінаті [83, прим. 45, арк. 1-1зв; прим. 72, арк. 1; прим. 92, арк. 1; прим. 10, арк. 1зв-2], а табору № 256 у Красному Проміні – на шахтах трестів Донбасантрацит і Боковоантрацит, на будівництві Зуєвської та Штерівської ГРЕС [83, прим. 16, арк. 1-1зв; прим. 45, арк. 1зв., 2-2зв; прим. 92, арк. 1-1зв; прим. 104, арк. 1; прим. 110, арк. 2]. Військовополонені з табору в Сталіно (№ 280) були залучені до роботи на місцевих військових заводах Наркомату боєприпасів СРСР, вугільних шахтах, заводах НКЧМ, підприємствах хімічної промисловості [82; 83].

Робочі руки бранців стаціонарного табору № 217 в Краматорську використовувалися на відбудові заводу важких верстатів НКСБ СРСР, а також працювали на металургійних і машинобудівних заводах, в рудоуправлінні, на військовому заводі № 353 (м. Ізюм, Харківської обл.) тощо [82; 83]. Військовополонених табору в Запоріжжі (№ 100) працевлаштовано на азотно-туковому заводі в Дніпродзержинську, паровозоремонтному та коксохімічному заводах, на Запоріжсталі, Дніпрогес [83, прим. 52, 71, 114].

Широкою була сфера застосування примусової праці військовополонених табору № 62 (м. Київ). На початок 1945 р. контингент його 17 табірних відділень працював на відбудові та реконструкції вулиць, житлового фонду міста, урядових будинків, університету ім. Т. Шевченка, ТЕЦ, об'єктів АН УРСР, Дарницького вагоноремонтного заводу, заводу „Більшовик”, шкірзаводу. Військовополонені відновлювали міський холодильник, залізничні колії, здійснювали підготовчі роботи для будівництва метро в столиці України [82, прим. 25, 92, 116; 83, прим. 52, 114, 115]. Контингент організованого у вересні 1944 р. табору військовополонених № 110 у Коростені (Житомирська обл.) відбудовував зруйноване житло в обласному центрі, працював на Малинській паперовій фабриці, в гранітних кар'єрах та лісовому господарстві [83, прим. 47, арк. 1-1зв]. Спорудження об'єктів Військово-морського флоту та відновлення заводу № 144 ім. А. Марті у Миколаєві стали на початок 1945 р. місцями застосування праці бранців місцевого табору № 126 [82, прим. 72, 118; 83, прим. 114]. Військовополонені табору № 159 в Одесі були задіяні на заводах ім. Жовтневої Революції, паровозоремонтному, заводі мінеральних добрив та на об'єктах морського порту Південної Пальміри [82, прим. 94; 83, прим. 52, 53]. Бранці стаціонарної режимної установи № 177 (м. Чернігів) відбудовували зруйноване комунальне господарство обласного центру та завод пожежних автомобілів у Прилуках [82, прим. 103; 83, прим. 6, 123].

У кінці 1944 р. перейшло в практичну площину і питання використання праці іноземних військовополонених на відбудові підприємств цукрової промисловості УРСР. Саме тоді УПВІ НКВС СРСР розпочало підготовку до створення стаціонарних виробничих таборів та їхніх відділень у бурякорадгоспах і на цукрових

заводах центральних областей України. 14 грудня 1944 р. з'явився наказ НКВС СРСР № 001493 про організацію табору № 136. Місцем дислокації його управління визначено ст. Карлівка Полтавської області. У структурі табору створили два відділення загальним лімітом 3000 полонених. У табірному відділенні № 1 передбачалося утримувати 2000 бранців, які мали працювати на місцевому цукровому заводі ім. Жовтневої Революції. 1000 полонених відділення № 2 (ст. Скороходово), задіяно на цукровому заводі ім. Артема [83, прим. 111]. Вище-Ольчедаївський цукрокомбінат в кінці 1944 р. став місцем роботи бранців одного з табірних відділень табірною управління № 253 (м. Вінниця). Решта використовувалися на місцевих суперфосфатному і каоліновому комбінатах та в кар'єрах рудоуправління [83, прим. 68, 69].

З початку 1945 р. робота з організації таборів для розміщення та трудового використання військовополонених на території Української РСР набрала особливої динаміки, а спецконтингенти поповнилися новою категорією примусових працівників – інтернованими цивільними іноземцями. При цьому значно розширювалась як географія так і галузева специфіка новостворюваних режимних установ.

16 грудня 1944 р. ДКО ухвалив постанову № 7161 сс., де зазначалося: “Мобілізувати та інтернувати з направленням для роботи в СРСР усіх працездатних німців у віці – чоловіків від 17 до 45 років, жінок від 18 до 30 років, які знаходяться на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини. ...Мобілізацію та інтернування німців провести протягом грудня 1944 р. – січня 1945 р., закінчивши їх доставку на місця робіт 15 лютого 1945 р.” За даними НКВС СРСР, на 2 лютого 1945 р. реальна кількість депортованих із Балканських країн склала 112 352 особи [273, с. 155]. Зважаючи на обсяги відбудовчих робіт та структуру економіки республіки, де переважали галузі важкої й видобувної промисловості, саме на території України було вирішено розмістити більшість цього трудового контингенту. У листі до Й. Сталіна від 24 листопада 1944 р. Л. Берія пропонував направити на відновлення шахт Донбасу до 50 000, а на об'єкти чорної металургії півдня України до 20 000 мобілізованих й інтернованих

німців [265, с. 114]. Ухвалена 29 грудня 1944 р. постанова ДКО № 7252 сс передбачала відрядити на промислові об'єкти Української РСР 113 000 інтернованих [21, арк. 15].

Другу хвилю інтернування викликала постанова ДКО № 7467сс від 3 лютого 1945 р. Згідно цього рішення, лише на об'єкти вугільної, металургійної промисловості та будівництва УРСР передбачалося депортувати 200 000 етнічних німців [21, арк. 15]. За даними НКВС УРСР, на 20 квітня 1945 р. з числа депортованих згідно з постановою ДКО № 7252сс надійшло 92 714 інтернованих, а примусово мобілізованих за постановою № 7467сс – 59 149 осіб. Разом цей контингент становив 151 863 особи [21, арк. 89].

17 квітня 1945 р. ДКО ухвалює постанову № 8148сс, якою подальша мобілізація та інтернування етнічних німців припиняються. У документі згадувалося 97 487 вже інтернованих етнічних німців, які закріплювалися за низкою радянських наркоматів: вугільної промисловості, будівництва, чорної металургії, шляхів сполучення, місцевої паливної промисловості, харчової промисловості, танкової промисловості, цивільного житлового будівництва, електростанцій, промисловості будівельних матеріалів, середнього машинобудування, озброєння [273, с. 157].

На виконання рішень ДКО СРСР, ЦК КП(б)У та уряд Української РСР 10 січня, а згодом і 8 лютого 1945 р. ухвалюють постанови про розміщення й використання цього трудового контингенту на підприємствах різних галузей господарства республіки [21, арк. 6, 28]. Відповідно, лише для використання на вугільних копальнях Ворошиловградської області мали бути доправлені 35 500 осіб із числа інтернованих. Станом на 15 лютого (за тиждень після ухвалення постанови) на вугільні підприємства комбінату “Ворошиловградвугілля” надійшло 19 792 депортованих, із яких 10 986 осіб становили чоловіки, а 8806 – жінки [21, арк. 10]. Секретар обкому КП(б)У А. Гайовий доповідав секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку про готовність підприємств області протягом лютого-березня 1945 р. прийняти ще 22 050 інтернованих [21, арк. 10, 13].

Цікавою виглядає і географія розміщення трудового контингенту інтернованих у різних галузях господарства Української РСР [Див.: Додаток Б]. Як

видно з поданої таблиці, контингенти інтернованих розподілили між підприємствами дев'яти східних, південних і центральних областей. Найбільше примусово мобілізованих іноземців працевлаштували у вугільній промисловості на копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей – 83167 осіб. Металургійні заводи Донбасу та Дніпропетровщини прийняли 42487 інтернованих. На підприємствах кольорової металургії (Сталінська область) опинився 2181 інтернований іноземець. 9236 осіб доправили на об'єкти наркомату будівництва у Сталінській, Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Невеликі контингенти інтернованих розмістили на підприємствах наркомати будівельних матеріалів (1000 осіб), електрифікації (2663), електропромисловості (1000), шляхів сполучення (2001) та харчової промисловості (1996) [21, арк. 32-33]. Таким чином, регіонально-галузева структура інтернованих у промисловості Української РСР є ілюстрацією пріоритетів, визначених урядом і господарськими організаціями щодо використання цієї групи трудових ресурсів. Наприкінці квітня 1945 р. кількість робочих батальйонів виключно з німецьким контингентом на території України становила 130 (із загальної кількості по СРСР – 150). Усі вони були розміщені лише у східних і центральних областях республіки [485, с. 214].

Для ефективного трудового використання інтерновані й мобілізовані іноземні громадяни концентрувалися у складі режимних воєнізованих підрозділів, так званих “окремих робочих батальйонів”. Основним нормативним документом, що регулював порядок використання трудових ресурсів інтернованих і мобілізованих, стало спеціально розроблене НКВС СРСР й введене в дію постановою ДКО № 7252 сс 29 грудня 1944 р. “Положення про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих й інтернованих німців” [85, прим. 4, арк. 3-4]. Чисельність робочого батальйону визначалася від 700 до 1200 осіб (3-5 рот). Такий підрозділ вважався штатною одиницею того наркомату, на об'єктах якого працювали інтерновані, й знаходився у підпорядкуванні та на утриманні відповідного наркомату. Всі інтерновані були організовані в бригади та робочі зміни. Їх комплектування відбувалося за виробничим принципом. Положення передбачало, що при формуванні бригад потрібно враховувати фахову підготовку,

кваліфікацію та фізичний стан контингенту. Документ визначав також і умови оплати його праці. Розмір зарплатні ставився у цілковиту залежність від виконання норм виробітку. Із цих грошей вираховувалися суми на утримання та харчування інтернованих, охорону та утримання батальйонного персоналу, а також 10 % так званих “централізованих витрат”. У випадку втрати працездатності хворі та немічні залишалися на утриманні підприємств аж до повернення таких осіб на батьківщину [85, прим. 4, арк. 3-4].

Реалізація урядових рішень про трудове використання інтернованих і мобілізованих покладалася на виконкоми Рад та відповідні партійні комітети. На місцях створювалися спеціальні комісії, до складу яких входила керівна регіональна трійка – перший секретар обкому партії, голова обласного виконкому та начальник управління НКВС області. Наприклад, вже 16 січня 1945 р. Сумський обком КП(б)У та виконком обласної Ради ухвалили спільне рішення, яким зобов’язали партійних і радянських керівників області “надати допомогу ...в прийомі, розміщенні та трудовому використанні інтернованих” [21, арк. 6].

Про значення, яке надавалося використанню праці інтернованих і мобілізованих у економіці Української РСР, свідчать наміри керівництва республіки залучити максимально можливу кількість контингенту до відновлювально–будівельних робіт і на виробництві. Інтернованих планували залучити навіть для роботи в сільському господарстві. Так, 15 лютого 1945 р. перший секретар Херсонського обкому КП(б)У О. Федоров доповідав у сільськогосподарській відділ ЦК КП(б)У, що колгоспи і радгоспи області здатні розмістити 7000 мобілізованих німців [21, арк. 1]

Кількість інтернованих і мобілізованих, зростаючи в ході тривалої протягом квітня 1945 р. депортації, надалі (у літні місяці) набула стійкої тенденції до зниження. Скорочення контингенту інтернованих на підприємствах тривало і надалі. Так, якщо на металургійному заводі ім. Г. Петровського у березні 1946 р. чисельність цієї категорії працюючих становила 1068 осіб, то на 1 червня вже – 690, на 1 липня – 558, на 1 вересня – 522, на 1 листопада – 413 осіб [51, арк. 17-17зв, 19, 42, 45-45зв, 55-55зв, 71, 85зв, 104, 118-119, 130]. Причини цієї тенденції –

незадовільний фізичний стан інтернованих, погані умови утримання, недостатнє й низькокалорійне харчування, слабке санітарно-медичне та побутове забезпечення.

Не менш показовим аспектом використання праці інтернованих є їх розподіл за сферами виробництва та рух трудових ресурсів на підприємствах. Аналіз звітно-статистичного матеріалу по підприємствах чорної металургії Дніпропетровщини за 1945-1946 рр. свідчить, що “спецконтингенти” були не найчисельнішою групою трудових ресурсів, а становили в середньому від 10 до 15 % працюючих [29, арк. 243-25; 150, арк. 166] [Див.: Додаток В]. Якщо у перші місяці інтернування кількість залучених у виробництво та на відновлювально-будівельні роботи була приблизно однаковою, то з осені 1945 р. і надалі трудові ресурси інтернованих виробничої сфери металургійних підприємств повсюдно переважали. Інша картина спостерігалася на гірничих підприємствах чорної металургії, де переважав трудовий контингент, залучений на будівництво та відновлення залізрудних та буровугільних копалень. Чимала кількість депортованих (від 10 до 20%) працювали в невиробничій сфері – на підсобних господарствах підприємств. Абсолютну більшість в структурі трудових ресурсів інтернованих становили робітники, і лише невелику частину – молодші технічні працівники. Траплялися випадки, коли окремим інтернованим, які мали відповідну освіту, довіряли інженерно-технічні посади. Що стосується співвідношення інтернованих за статтю, то переважна більшість їх трудового контингенту на підприємствах чорної металургії Дніпропетровської області (починаючи з травня 1945 р.) – це чоловіки. Єдиною сферою, де жінки-інтерновані переважали, були підсобні господарства металургійних заводів та шахт [54, арк. 98, 220].

Ключовим економічним показником ефективності використання трудового потенціалу контингенту є продуктивність праці. Архівні документи свідчать, що існував стійкий дисонанс між кількістю залучених до праці інтернованих і мобілізованих іноземців та ефективністю її використання. Відповідно і продуктивність праці залишалася низькою. Так, станом на 14 січня 1946 р. на будівельних майданчиках металургійного заводу ім. К. Лібкнехта працювало 590 осіб із числа “спецконтингенту”. При цьому середньорічний щоденний вихід на

роботу становив не більше 200 осіб за існуючої на підприємстві потреби у 2-3 тисячі [34, арк. 6]. На шахтах комбінату Артемвугілля за весь 1945 р. планові показники продуктивності праці інтернованих так і не були виконані. Якщо у січні 1945 р. середня продуктивність вугледобування на одного працюючого в шахті сягала 17,8 т, то в квітні, після надходження на підприємства 6 000 інтернованих, – знизилась до 14,7 т. У серпні-грудні 1945 р. середній показник виконання виробничих норм інтернованими на шахтах комбінату становив 60 %. Не виконували трудових норм навіть ті інтерновані, котрі працювали у підсобному господарстві комбінату Артемвугілля [42, арк. 54-57, 124].

У 1945 р. потік полонених на підприємства України не зменшувався. Зокрема, у доповіді Л.Берії та начальника Генерального штабу Червоної армії А. Антонова йдеться про те, що у розташуванні військ 1, 2, 3 Білоруського та 1, 2, 3 Українського фронтів на початок травня 1945 р. знаходилося 410 000 військовополонених. До СРСР передбачалося відправити 330 000 осіб фізично здорових та працездатних. Із них наркомат вугільної промисловості отримував 41 500 осіб [233, с. 126], при чому переважна більшість в'язнів надходила на вугільні шахти Донбасу.

На 10 квітня 1945 р. у 24 таборах для військовополонених (4 табори знаходилися на стадії організації, 5 оздоровчих таборів і 15 виробничих) на території УРСР утримувалося понад 175 000 бранців. Трудовий фонд виробничих таборів становив 131 640 осіб, розподілених між підприємствами 17 наркоматів і відомств союзного та республіканського підпорядкування [Див.: Додаток Д]. Наркомат вугільної промисловості у двох областях (Сталінська та Ворошиловградська) використовував працю 56 000 бранців, а підприємства НКЧМ СРСР у Сталінській області – понад 9 000 осіб. Наркомат будівництва СРСР розпоряджався в Україні робочими руками 15 439 військовополонених. Наркомат хімічної промисловості на власних об'єктах трьох областей (Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської) „працевлаштував” 3 631 чоловік. Відомство електропромисловості використовувало працю 7 380 військовополонених у Сталінській та Київській областях. На об'єктах наркоматів шляхів сполучення та алюмінієвої промисловості працювало 5567 осіб, а підприємства Наркомморфлоту

використовували робочі руки 5 687 полонених. Республіканський Наркомат цивільного житлового будівництва мав у своєму розпорядженні 6 123 особи. 3 986 військовополонених працювали на цукрових заводах НКХП УРСР Сумської та Харківської областей. Понад 1000 бранців розмістив у Вінницькій області Наркомат промисловості будівельних матеріалів. Характерно, що кількість трудового фонду по всіх виробничих таборах Української РСР на 10 квітня 1945 р. ледь сягала 50-55 % від планової лімітної кількості полонених. Решту (65 339 осіб) планувалося доправити в табори у квітні 1945 р. [21, арк. 29-31]

Станом на 10 травня 1945 р. ГУПВІ НКВС СРСР передав для трудового використання на шахти Донбасу 82 600 військовополонених, на об'єкти Наркомбуду – понад 15 000, заводам НКЧМ – близько 10 000, підприємствам НКШС – понад 5 000 бранців. Будови і підприємства Наркомавіапрому прийняли 4300, Наркомату боєприпасів – 3300, НКЦЖБ УРСР – 5700, Наркомату кольорової металургії – 1400 військовополонених. На об'єктах Головвійськпромбуду РНК СРСР в Україні працювали близько 6 000 осіб полонених. Наркомат морського флоту використовував в Одеському порту 7800 бранців. На заводах НКВМ СРСР у Краматорську та Лисичанську знаходилося 4700 військовополонених. НКЕС СРСР розмістив на відбудові Дніпрогесу, Курахівської, Зуєвської, Штерівської, Сталінської ГРЕС понад 7 000 бранців війни. Нафтобаза в Рені та "Нафтаспецбуд" у Києві прийняли 3600 осіб із військовополонених. Підприємства харчопрому використовували працю близько 5 000 осіб. На заводі № 512 Наркомтекстильпрому в Києві та підприємствах тресту М'ясохолодпром столиці України працювали по 500 бранців відповідно. На заводі Наркомату мінометного озброєння в Прилуках використовували працю 800 військовополонених [134, с. 603-608]. Відтак, станом на 10 травня 1945 р. трудовий фонд військовополонених в УРСР становив понад 160 000 осіб.

4 червня 1945 р. ДКО ухвалив постанову № 8921сс „Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених” [142, с. 198-200]. Згідно з цим документом із загальної кількості 2 100 000 бранців війни, підприємствам і будовам Української РСР

виділялося 494 520 військовополонених [Див.: Додаток Е]. Найбільше їх направляли на підприємства Сталінської області – 171 700. Ворошиловградська область отримала рознарядку на 84 450 бранців, а Харківська – 44 050. На підприємства та будівельні об'єкти Дніпропетровщини уряд виділяв 35 100 полонених. Київська і Запорізька області отримали відповідно 34 550 та 35 000 осіб. Відновлювально-будівельні роботи на території Миколаївської області мали проводитися силами 21 000 бранців. Полтавщина отримувала 13 510 осіб, а Сумщина – 12 260. Решта 13 областей України – Одеська, Житомирська, Рівненська, Вінницька, Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Дрогобицька, Львівська, Станіславська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська та Тернопільська отримали від 8 000 до 1 000 трудового фонду кожна [21, арк. 35-48].

Як свідчать архівні документи, новостворювані табори та господарські органи і підприємства Української РСР у багатьох випадках були неготовими прийняти, розмістити й забезпечити ефективне трудове використання контингентів. Так, з наказу № 0160 НКВС СРСР „Про результати трудового використання військовополонених у таборах НКВС за перший квартал і квітень 1945 р.” видно, що серед таборів УРСР найкращі показники ефективності працевикористання військовополонених мали установи Лисичанська (№ 125), Кадіївки (№ 144) та Сталіно (№ 280). Тут середній вихід трудового контингенту на роботи госпорганів становив 73-77 %, а продуктивність праці – 94-98 %. При цьому витрати на утримання полонених покривалися результатами їх праці на 80-95 %. В інших таборах працевикористання контингенту було організовано значно гірше. Зокрема, бранці таборів № 100 (м. Запоріжжя), № 177 (м. Чернігів) та № 253 (м. Вінниця) виконували планові виробничі завдання лише на 50-55 %, а їхній валовий виробіток (по відношенню до фактичних витрат на утримання) становив у березні-квітні 1945 р. від 6,8 % до 33,4 %. Зовсім погано організували працевикористання полонених Дніпропетровського табору № 315 [88, прим. 34]. Про невідповідність цього табору до завезення полонених і про незадовільні умови розміщення вже доправлених на будівництво Дніпропетровського автозаводу керівництво УПВІ та НКВС УРСР у червні-липні 1945 р. неодноразово повідомляло уряд і ЦК КП(б)У.

27 липня 1945 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренко писав до ЦК КП(б)У: „...Завезений до 1 липня 1945 р. у табір контингент 3 700 осіб знаходиться в украї незадовільних умовах... Прошу зобов'язати „Автобуд” ... створити в таборі ... належні побутові умови ..., оскільки в іншому випадку контингент неминуче ослабне, й у таборі почнеться смертність...” [21, арк. 63]

Заступник секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Трошин 16 липня 1945 р. у листі до ЦК КП(б)У інформував про поступове покращення ситуації в таборі: „Табір для військовополонених на „Автобуді” організовуваний у січні 1945 р. Прибуло військовополонених з 1 січня по 24 лютого – 1653 особи. У травні місяці – 500 осіб, у червні – 3000. Разом – 5153 особи. Вибуло з табору (померло) з січня до червня – 709 осіб. Вибуло в інші табори – 477 осіб. Вибуло в шпиталь № 5905 – 390 осіб. Разом – 1576 осіб. Знаходиться у таборі на 13 червня 1945 р. – 3577 осіб... Зайнято безпосередньо на будівництві 2799 осіб. З моменту організації тресту „Автобуд” табір військовополонених поступово облаштовується. Наразі поки-що має місце неповне забезпечення полонених нарами, а тому з 3 577 осіб близько 1 500 сплять на солом'яних матах... На кухні відчувається брак казанів ... На всіх роботах встановлено норми виробітку, а для тих, хто їх не виконує – робочий час подовжується... Протягом місяця буде організовано професійно-технічне навчання військовополонених. Для нового контингенту полонених запроектовані землянки через відсутність лісоматеріалів. Табору військовополонених „Автобуд” виділяє лісосіку для заготівлі дров...” [21, арк. 51, 49-50, 52-53, 63]. Як свідчать численні документи діловодства та офіційне листування, суперечки між НКВС і господарськими інстанціями щодо незадовільного працевикористання військовополонених, було звичним явищем не лише в період війни, а й в повоєнні роки.

Занепокоєне низьким рівнем продуктивності праці військовополонених, керівництво НКВС 2 липня 1945 р. направляє на місця директиву № 107 „Про покращення трудового використання військовополонених у таборах НКВС”. Від органів ГУПВІ-УПВІ та господарників вимагалось: „Забезпечити використання на роботах усіх без виключення військовополонених рядового складу придатних до

праці... Спонукаючи кожного військовополоненого виконувати норми, використовуючи для цього заходи адміністративного впливу та заохочення...” [89, прим. 50, арк. 1]

Результати працевикористання полонених „українських” таборів у другому кварталі та липні 1945 р. вкотре показали хороший рівень у Лисичанському та Кадіївському таборах. Так, у таборі № 125 (м. Лисичанськ) співвідношення трудового фонду до загального числа бранців склало 66 %. У таборі № 144 (м. Кадіївка) цей показник знаходився на рівні 70 %. Вивід контингенту на роботи в обох установах становив відповідно 84 та 80 %, а продуктивність праці була незвично високою – 101 та 103 %. Внаслідок цього зріс і відсоток покриття витрат на утримання контингенту, вперше з моменту організації таборів набравши позитивної динаміки – 119-125 %. Стабільно задовільними були показники трудового використання військовополонених у більшості великих таборів України – № 62 (м. Київ), № 149 (м. Харків), № 159 (м. Одеса), № 256 (м. Красний Луч), № 280 (м. Сталіно). Тут вихід на роботу контингенту становив 75-85 % до загальної кількості трудового фонду, а продуктивність праці – 100-110 %. Співвідношення чисельності трудового фонду до загальної кількості бранців у цих таборах сягав на загал 60-75 %. Як наслідок, витрати на утримання полонених покривалися лише на 80-95 % [89, прим. 59, арк. 1-3].

Отже, практика трудового використання бранців війни засвідчила: проблему оптимізації їх праці влада стала активно вирішувати лише у повоєнний період.

* * *

Вивчення проблеми трудового використання бранців у системі радянського військового полону на території Української РСР у 1939-1945 рр. доводить, що, здійснюючи експлуатацію праці мільйонів ув'язнених у таборах ГУТАБу, на початок війни з Німеччиною Радянський Союз фактично не мав такого досвіду щодо військовополонених. Трудові ресурси колишніх польських військовослужбовців використовувалися обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Варто відзначити кілька моментів, характерних для сфери їх трудового використання в Українській РСР у 1939-

1941 рр. Нормативна база, що враховувала б специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених, була практично відсутня. Віднісши бранців військового полону до відомчої компетенції НКВС уряд апріорі створював передумови, коли господарські інстанції звично ототожнювали цей контингент (незважаючи на відмінний правовий статус) із в'язнями ГУТАБу. До того ж, через організаційні проблеми початкового періоду військового полону і відсутність досвіду роботи з цим контингентом в основу трудового використання поляків були покладені саме досвід і технології Головного управління таборів. Військовополонені, для радянських господарників, які звикли до масового використання підневільної праці в'язнів, виявилися новим, захищеним міжнародними конвенціями, контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

Період з липня 1941 р. до вересня 1945 р. характеризувався становленням системи трудового використання військовополонених у СРСР. У цей час їхня праця, хоча і розглядалася як важлива складова режиму військового полону (поряд з ізоляцією бранців та збереженням їх як робочої сили), проте, не вважалася абсолютним обов'язком. Як наслідок у відомчих нормативних актах питання трудового використання військовополонених не деталізувалися, а за цілими їх контингентами – такими як офіцерство – було визнано право працювати лише за бажанням.

Наразі протягом 1941-1943 рр. з боку органів УПВІ НКВС спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання полонених. На наш погляд, цьому було дві причини. Передусім – це недостатня кількість бранців у таборах, що не дозволяла сподіватися на реалізацію за рахунок їх трудової експлуатації скільки-небудь значних військово-економічних програм. По-друге, в умовах стратегічного наступу німецького Вермахту, в розвитку оборонної промисловості влада робила ставку на власні, досить значні, трудові ресурси. Певне значення мало також намагання керівництва СРСР все ж дотримуватися основних положень Женевської конвенції з питань військового полону. Адже відомо, що цей

документ забороняв використовувати працю бранців у військовій промисловості, на оборонних і небезпечних для життя роботах.

У період війни були визначені й основні принципи використання праці військовополонених – її примусовий, загальний характер, максимальна самоокупність, воєнізація праці. Таким чином, аналіз директивних документів з питань трудового використання військовополонених періоду Великої Вітчизняної війни дозволяє стверджувати, що з 1941 до 1945 р. відбувалося становлення системи примусового трудового використання військовополонених й інтернованих. Ключове місце посідали тиліві виробничі табори НКВС.

Хоча зовні використання робочих рук бранців опосередковувалося такими атрибутами як заробітна плата, побутове, харчове та медичне обслуговування, нормований режим роботи та відпочинку тощо, все ж примусове за характером, воно набувало характеру експлуатації. Це не дивно, адже в саму основу системи УПВІ НКВС було покладено не загальновизнані принципи Женевської конвенції, а досвід і методи ГУТАБу.

Відновлення функціонування табірної мережі УПВІ та початок інтенсивної трудової експлуатації військовополонених на території УРСР припадає на кінець 1943 – початок 1944 рр. Величезні руйнування й необхідність якнайшвидшого відновлення стратегічно важливих галузей економіки зумовили розміщення в Україні одного з найбільших в СРСР контингентів трудових ресурсів бранців війни й інтернованих. Порівняння різних джерел дозволяє припустити, що на кінець 1945 р. у галузях господарства Української РСР використовувалося понад 400 000 військовополонених та інтернованих. Важливою особливістю сфери цього сегменту трудових ресурсів на території республіки у 1943-1945 рр. стала найбільша в СРСР географічно-галузева концентрація їх трудового фонду.

У 1943-1945 рр. провідними галузями господарства України, де особливо активно використовувалася праця бранців, стали: вугледобування та чорна металургія, де було зайнято від 30 до 40 % трудового фонду. Відчутним було залучення полонених до праці на відбудові підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової

металургії. Широке застосування ці трудові ресурси отримали на відбудові комунального господарства міст, урядових і громадських споруд, житла. Застосовувалися вони й на відновленні транспортної інфраструктури, передусім залізниць, автошляхів, морських портів тощо.

Аналіз джерельної бази засвідчує, що проблема ефективності використання робочих рук військовополонених та інтернованих і продуктивності їх праці на українському ґрунті характеризувалася відчутною динамікою вже на завершальному етапі Другої світової війни. Якщо для періоду 1943 – початку 1945 рр. частим було нехтування трудовими їх ресурсами, а продуктивність праці залишалася дуже низькою, то у середині – другій половині 1945 р. ситуація поступово вирівнюється і середній показник ефективності праці почав наближатися до рівня самоокупності витрат на їх утримання.

Навесні-влітку 1945 р. трудові спецконтингенти в Українській РСР поповнилися новою категорією – примусово мобілізованими та депортованими громадянами з країн Південної та Центральної Європи – переважно етнічними німцями. Їх трудове використання мало відчутні територіально-галузеві особливості. Близько 80 % усіх іноземців, які були вивезені до СРСР зі статусом „інтернованих-мобілізованих” та „інтернованих-заарештованих” осіб, розмістили на Сході та Півдні УРСР і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією суттєвою особливістю сфери трудового використання „інтернованих” була низька ефективність праці та швидке зменшення трудового фонду за рахунок смертності, репатріації непрацездатних і хворих. Ці процеси набули поширення у другій половині 1945 р. На кінець 1945 р. серед основних показників у сфері працевикористання військовополонених й інтернованих цивільних іноземців в Українській РСР були: підвищення удільної ваги трудового фонду в загальній кількості контингенту, покращення фізичного стану, зменшення захворюваності та смертності, покращення показників виводу трудових контингентів на роботи госпорганів, підвищення продуктивності праці бранців до і вище рівня їх самоокупності, покриття витрат на утримання виробничих таборів, зменшення чисельності табірної обслуги із числа непрацездатних тощо.

РОЗДІЛ 4

ЗАЛУЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ДО ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УРСР

4.1. Нормативне регулювання, організація і розподіл трудових ресурсів військовополонених та інтернованих в Україні у 1946-1950 рр.

Проблема використання військовополонених із новою силою актуалізувалася після закінчення війни. Капітуляції Німеччини та Японії принесли нові сотні тисяч полонених. Нагромаджений значний досвід трудового використання бранців, в тому числі й негативний, став основою для чергового перегляду нормативної бази в цьому питанні. 29 вересня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ № 0249 запроваджується “Положення про трудове використання військовополонених” [142, с. 250]. Цей документ виявився найгрунтовнішим у справі трудового використання бранців, починаючи з 1941 р. “Положення...” складалося з трьох розділів, що кожен по собі становив окремий інструктивний документ. Це – “Інструкція з трудового використання військовополонених”, “Інструкція про роботу виробничо-планових відділів таборів НКВС для військовополонених”, “Інструкція про взаємостосунки між табором і госпорганом на контрагентських договірних роботах”. Особливо цікавими в контексті дослідження є перший та третій розділи. Вже з загальних положень “Інструкції з трудового використання військовополонених” видно, що влада намагалася нормативно закріпити за бранцями обов’язок працювати (“Праця для всіх військовополонених рядового та молодшого начальницького складу обов’язкова”). Будь-яка відмова від роботи чи недбале ставлення до праці розглядалося як порушення дисципліни. Важливими чинниками цієї частини розділу були вказівки, що “військовополонений зобов’язаний своєю працею відшкодувати вартість свого утримання”, тоді як “адміністрація табору зобов’язана домагатися максимально продуктивного трудового використання контингенту та забезпечити відшкодування державі витрат на утримання табору [134, с. 627]. Наразі

основоположними принципами використання праці бранців війни керівництво НКВС вважало її обов'язковість, загальність і самоокупність. “Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р. стало першим нормативним документом, що юридично встановлював обов'язковий характер їх праці [277, с. 410].

Перший розділ документу визначав порядок розподілу бранців на роботах, а також режим їх робочого часу. Більшість положень не зазнали суттєвих змін порівняно з раніше ухваленими. Так, зберігалися пункти про обов'язковий 21-денний карантин, розподіл бранців на три категорії працездатності, 8-годинний робочий день тощо. Нововведенням було лише скорочення тривалості робочого часу для полонених третьої категорії працездатності до 4-6 годин [134, с. 628-629]. Включення цих і подібних ним інших гуманних норм, судячи з усього було наслідком ухвалення згаданих вище директив № 155 та 147 – спрямованих на усунення негативних наслідків від використання на роботах хворих і ослаблених.

Третій розділ “Положення...” встановлював обов'язки господарських органів і таборів у процесі використання праці полонених. Зокрема, адміністрації підприємств мали транспортувати контингент на роботи (якщо відстань до місця їх проведення перевищувала 5 км), забезпечити “необхідним фронтом і місцем робіт”, створити “нормальні” умови для їх виконання, а також забезпечити працюючих бранців питною водою, місцем для обігріву (у зимовий час), необхідним спецодягом та інструментом. До того ж, військовополонені, які працювали на шкідливих роботах, за рахунок господарського органу мали постачатися додатковим харчуванням. У розділі нормувалися питання техніки безпеки на виробництві. У цій царині обов'язки табірної підрозділу полягали у забороні праці бранців на об'єктах, де не забезпечувалося дотримання вимог техніки безпеки, в наданні можливості проведення відповідного інструктажу серед військовополонених у неробочий час, реагуванні на порушення правил техніки безпеки та випадки виробничого травматизму. Адміністрація таборів отримувала право знімати військовополонених із тих об'єктів, де систематично порушувалися зазначені вимоги [142, с. 253].

У “Положенні про трудове використання військовополонених” враховувалися також заходи заохочення добре працюючих та покарання для тих, хто не виконував виробничих норм. Грошове утримання полоненим (у розмірі до 200 крб.) виплачувалося лише в разі виконання та перевиконання ними планових завдань. В якості заохочувальних заходів практикувалося: “а) розміщення в кращих бараках; б) першочергова видача постільної білизни ; в) першочергова видача одягу та взуття; г) першочерговий продаж предметів особистого вжитку, продуктів, тютюну тощо”. Заходами покарання, зафіксованими в “Положенні...”, стали: залишення на надурочні роботи (до 2 годин), оголошення усної догани, арешт з утриманням на гауптвахті (до 20 діб), “суворий арешт” (до 10 діб карцеру), переведення в штрафне відділення з особливо тяжким режимом роботи (до 3 місяців), позбавлення права листування (до 2 місяців), позбавлення права користуватися заробленими грошима (до 2 місяців), військовий трибунал – для тих, хто систематично ухилявся від праці та не виконував норм [134, с. 630-631; 312, с. 344]. Запровадження системи заохочень і покарань поставило існування військовополонених в цілковиту залежність від ефективності їх праці. “Положення про трудове використання військовополонених” на наступні роки стало основним відомчим нормативним актом, який регулював сферу трудового використання військовополонених та інтернованих.

У контекст загального характеру праці військовополонених вкладається і директива НКВС СРСР № 41 “Про залучення до праці військовополонених офіцерів німецької національності Вермахту, які мають військове звання від молодшого лейтенанта до капітана включно”, підписана С. Кругловим 19 лютого 1946 р. [93, прим. 12, арк. 1] Підставою для її появи став наказ Л. Берії № 0268 від 2 листопада 1945 р. “Про позбавлення права носіння знаків розрізнення військовополонених німецької армії”. Всупереч положенням Женевської конвенції наказ виявився втіленням концепції про зрівняння в правах всіх полонених незалежно від їх військових звань. Справжньою причиною появи директиви № 41 був дедалі зростаючий дефіцит трудових ресурсів. Після закінчення військових дій потік полонених припинився, а нових надходжень не передбачалося. Разом з тим обсяги

відбудовчих робіт вимагали великих контингентів трудових ресурсів. У цих умовах дозволити військовополоненим-офіцерам не працювати (як це передбачалося “Положенням про військовополонених” від 1 липня 1941 р.) для влади було недозволеною розкішшю [275, с. 78-79]. Директива передбачала залучення офіцерів до праці на рівних умовах із рядовими. При цьому пропонувалося використовувати контингент, по можливості, на роботах за фахом і окремими бригадами. За працюючими офіцерами зберігався встановлений наказом НКВС СРСР № 00540 – 1945 р. офіцерський пайок [93, прим. 12, арк. 1]. Поява цієї директиви стала логічним і закономірним явищем. З її ухваленням система примусового трудового використання військовополонених набирала завершеного та цілісного вигляду.

З метою раціональної організації трудового використання військовополонених й інтернованих, на початку 1946 р. керівництво ГУПВІ упорядкувало, надрукувало та розіслало всім підлеглим інстанціям спеціальний кодифікований збірник нормативних документів з питань трудового використання цих контингентів. У черговій вказівці (від 6 лютого 1946 р.) начальник ГУПВІ М. Кривенко писав, що: “Метою видання збірника є систематизація матеріалів з трудового використання та їх кодифікація для кращого орієнтування табірних працівників і, передусім, виробничого апарату” [312, с. 337]. Офіційно ця підбірка мала назву – “Збірник наказів і директив НКВС СРСР з трудового використання військовополонених у таборах НКВС”.

Як і в період війни, у 1946-1947 рр., продовжували з’являтися нормативні акти підготовлені ГУПВІ та тими міністерствами і відомствами, на чийх підприємствах використовувалися полонені. Поява цих документів, на наш погляд, свідчила, що у сфері використання бранців було далеко не все гаразд. Цікавою є “Інструкція по трудовому використанню військовополонених на підприємствах Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР”. затверджена начальником ГУПВІ та заступником міністра вугільної промисловості західних районів СРСР Поченковим 10 лютого 1947 р. [58, арк. 60-63] Її зміст стосувався регулювання праці військовополонених на шахтах України. Вже в загальних положеннях інструкція вимагала забезпечити “...вивід на роботу не менше 70 % списочного складу

військовополонених...”. На начальників таборів та їх відділень покладалася відповідальність за виконання полоненими норм виробітку, а керівники підприємств мали відповідати за забезпечення працюючих бранців “...якісним інструментом, одягом і спецвзуттям..., а також за технічне керівництво та організацію праці на виробництві”. Для тих, які , працюючи на підземних роботах, перевиконували норми “Інструкція...” вимагала покращити житлові та побутові умови - розміщувати їх в кімнатах, обладнаних меблями, видавати постільну білизну, тощо [58, арк. 60-61]. Згідно “Інструкції...”, організація праці контингенту ґрунтувалася на суворій дисципліні , технічний нагляд на ділянках робіт, які обслуговували бранці, покладалася на майстрів, начальників та механіків ділянок з складу самих же полонених. Осіб 1 та 2 категорій працездатності вимагалася використовувати виключно на підземних роботах. На вугільних копальнях запроваджувалася посада начальника зміни шахти з числа військовополонених. Суворо регламентувався і виведення на роботу та порядок організації бригад [58, арк. 61-62]. В інструкції в черговий раз було врегульовано порядок заохочення та покарання “спецконтингенту”. Всі ці заходи, як і раніше, ставилися у цілковиту залежність від виконання виробничих норм. Діапазон заохочень був обмежений і включав додаткове харчування та можливість купувати товари широкого вжитку у табірній торгівельній мережі. Що стосується покарань “погано працюючих” – тут список був більшим. Інструкція передбачала оголошення доган, надурочні роботи (до 1 години), призначення на тяжчі роботи, переведення в гірші гуртожитки, видачу в останню чергу необхідного у побуті майна, арешт з утриманням на гауптвахті у неробочий час (до 15 діб), а також переведення керівників із числа військовополонених на рядові посади. За “симулювання” та “саботаж на роботі” винних чекав військовий трибунал [58, арк. 63].

Як показала практика та досвід трудового використання військовополонених та інтернованих, реальність часто була далекою від задекларованих у директивних документах норм, а тому розпорядження про покращення та активізацію їх працевикористання продовжували з’являтися до кінця репатріації. Одним із таких відомчих нормативних приписів стало розпорядження № 267 від 29 квітня 1949 р.

„Про заходи щодо підвищення трудового використання військовополонених у весняно-літній період 1949 р.” [111, прим. 121, арк. 1-2]. Посилаючись на рішення уряду (Постанову РМ СРСР № 751-287сс від 19 лютого 1949 р.), один з керівників МВС вимагав кардинально покращити ситуацію. Для цього передбачалося виведення у травні-жовтні 1949 р. на роботи не менше 85-87 % військовополонених. Осіб 3-ї групи працездатності вимагалось використовувати на роботах середньої важкості, знизивши норми виробітку до 50 % та встановивши восьмигодинний робочий день. Загальна кількість бранців на табірних роботах не мала перевищувати 6-7 %. Адміністрації мали викоринити прості робочої сили, домогтися максимального зниження травматизму, проводити комплекс оздоровчих заходів, раціонально використовувати трудовий фонд, а також досягти повної рентабельності таборів і зростання нагромаджень зароблених коштів [111, прим. 121, арк. 1-2]. Як видно з документів про виконання поточних планів роботи УПВІ МВС Української РСР, це розпорядження стало основним документом з організації трудового використання військовополонених у 1949 р. [72, арк. 13, 26, 35].

З метою покращення ефективності трудового використання військовополонених, робочі руки яких застосовувалися різними господарськими органами УРСР, напередодні 1946 р. НКВС СРСР розпочав масштабну реорганізацію таборів військовополонених. 31 грудня заступник наркома В. Чернишов підписав наказ № 001560 “Про організаційні зміни у складі таборів НКВС для військовополонених на території Української РСР” [87, прим. 56]. Метою акції стало “... покращення організаційної структури таборів... та приведення їхньої лімітної чисельності у відповідність фактичній наявності військовополонених...” [87, прим. 56, арк. 1]. У результаті на початок 1946 р. в Україні знаходилося 23 стаціонарних табори з загальним лімітом контингенту понад 250 000 осіб і 4 режимні установи, що підпорядковувалися ГУШОСДОРУ, бранці яких працювали на реконструкції та будівництві автомобільних доріг (42 000 військовополонених). Розподіл трудового контингенту по регіонах, основних галузях, наркоматах і господарських відомствах, підтверджував сталі пріоритети радянського керівництва у сфері економіки відбудовчого періоду.

Як і в 1944-1945 рр., найбільші контингенти трудових ресурсів полонених планувалося сконцентрувати на промисловому Сході та Півдні України й у великих індустріальних центрах [Див.: Додаток Ж]. Левова частка робочих рук зосереджувалася у вугільній промисловості та чорній металургії. На відбудову копалень і добування вугілля в Донбасі прибуло понад 73 000 бранців. Ще 1000 військовополонених планували працевлаштувати на добуванні вугілля у Криворізькому басейні. Потреби підприємств чорної металургії мали обслуговувати 17000 бранців. Понад 31 000 мешканців табірних бараків було розподілено на відбудові залізничних колій, паровозоремонтних заводів, станційного обладнання НКШС СРСР. Відновлювати зруйновані електростанції та будувати нові, а також працювати на підприємствах Наркомату електропромисловості мали понад 13000 чоловік. Чималий контингент – понад 20 000 осіб – передавали для „працевлаштування” на відбудові житла, комунального господарства, урядових і адміністративних споруд, підприємств „Житлоцивільбуду” УРСР. На машинобудівних заводах і підприємствах важкої промисловості уряд у 1946 р. збирався використовувати працю понад 22 000 бранців. Ще майже 20 000 з них закріплювалися за підприємствами хімічної промисловості, на фабриках і заводах відомств легкої та харчової промисловості. На ці робочі руки розраховували також суднобудівники та портові працівники (понад 8000 осіб), підприємства Наркомалюмінійпрому (2000 осіб), наркоматів боєприпасів (понад 4000), мінометного озброєння (близько 2000), оборони (понад 4000 осіб), державної безпеки (близько 700), а також НКВС (близько 3000 осіб). У лісовій промисловості та на лісорозробках мали працювати понад 3800, а на підприємствах целюлозно-паперової – 2000 осіб. Ще 6500 полонених виділялося урядом для добування щебеню і бутового каменю на кар’єрах ГУШОСДОРу НКВС СРСР. На будівництво військових і цивільних аеродромів спрямували 3000 військовополонених, а 800 – виділили для упорядкування Ботанічного саду АН УРСР у Києві [87, прим. 56; 280, с. 206-367]. Це далеко не повний перелік усіх галузей і підприємств, що у 1946 р. мали отримати ліміти робочої сили з військовополонених [Див.: Додаток Ж].

На практиці далеко не всі господарські органи одержали замовлені трудові фонди. Їх бракувало не лише традиційно дискримінованим у цьому плані комунальній сфері, легкій та харчовій промисловості тощо, а й стратегічно важливим галузям – машинобудівній, вугільній та важкій промисловості, чорній металургії та ін. Документи УПВІ, господарських інстанцій та уряду УРСР рясніють подібними фактами. Так, навесні 1946 р. 150 бранців були зняті з робіт по відбудові заводів кислототривких і керамічних матеріалів у м. Слов'янську Донецької області, й лише втручання ГУПВІ МВС СРСР дозволило їх повернути [3, арк. 5-7]. Влітку-восени 1946 р. безуспішно намагалося збільшити кількість полонених на своїх об'єктах (до 3000 осіб) керівництво тресту „Азовстальбуд” [3, арк. 15-16]. Станом на 15 травня 1946 р. з передбачених урядовим рішенням 1000 бранців у табірному відділенні, що обслуговувало будівництво автоскладального заводу Львова, знаходилося лише 400 військовополонених [47, арк. 26].

Про причини напруженості з розподілом трудових ресурсів у 1946 р. красномовно свідчить листування уряду і господарських органів на місцях. Характерною є відповідь заступника Голови Ради Міністрів УРСР І. Сеніна управляючому трестом „Українвугілля” Квасову на його звернення про виділення полонених. „У зв'язку з відсутністю вільних контингентів військовополонених і заборонаю МВС СРСР знімати бранців з інших об'єктів будівництва, – зазначав він 6 грудня 1946 р., – задовольнити Ваше прохання про виділення 100 військовополонених є неможливим.” [5, арк. 69]. „Трест „Азовстальбуд” у телеграмі на ім'я тов. Хрущова просить збільшити на 2000 осіб кількість військовополонених., – писав у довідці керівництву ЦК КП(б)У інструктор Відділу будівництва та будівельних матеріалів, – ...Останнім часом контингент військовополонених значно скоротився не лише по Україні, а й в цілому по СРСР, а відтак збільшити їх кількість у тресті „Азовстальбуд” неможливо” [5, арк. 15].

Ще однією типовою причиною зняття військовополонених з робіт на господарських об'єктах було систематичне невиконання їх керівництвом договірних зобов'язань щодо утримання, забезпечення і належної організації трудове використання. Один із подібних випадків стався у м. Слов'янську (Донецька

область), де 19 серпня 1946 р. органи ГУПВІ відмовились направляти на роботи по відбудові місцевого содового заводу половину виділеного раніше контингенту, мотивуючи це невиконанням трестом „Словаянськхіммісцевпромбуд” договору про використання військовополонених. Лише завдяки втручанню ЦК КП(б)У, 23 серпня 1946 р. попередню кількість працюючого спецконтингенту на підприємстві відновили [47, арк. 92-93].

29 листопада 1946 р. з'явився наказ МВС СРСР № 001048 „Про організаційні зміни у складі таборів МВС для військовополонених на території Української РСР і встановлення їм лімітної чисельності”. Документ вносив чергові корективи в розподіл військовополонених, а відтак і в організацію їх працевикористання. Загальна тенденція до зменшення трудового фонду таборів вимагала від ГУПВІ в черговий раз перерозподілити контингенти, ліквідувавши потенційно нерентабельні установи.

Розподіл трудового фонду по основних галузях господарства УРСР виглядав наступним чином. На донбаських копальнях й інших підприємствах Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР працювало близько 45 000 бранців. Просте порівняння статистичних даних показує, що кількість трудового фонду у цій галузі за кілька місяців скоротилася майже на третину. За даними ГУПВІ, станом на 1 серпня 1946 р. на шахтах і заводах МВПЗР СРСР працювало 68 613 військовополонених) [134, с. 670]. На підприємствах чорної металургії Півдня і Сходу України планувалося задіяти близько 14000 бранців, у хімічній промисловості – близько 7000. Для відбудови житлового фонду міст ГУПВІ виділялося близько 10000 полонених. На відновлення і будівництво залізничних колій українських залізниць, станційного обладнання спрямовувався трудовий фонд понад 17 000 чоловік. На будівництво підприємств паливної промисловості – понад 14 000 військовополонених, важкої індустрії – 15 000. Відбудовувати зруйновані електростанції, підприємства електропромисловості та будувати нові планувалося за участю 10 000 полонених. На підприємствах харчової промисловості республіки (в основному це були цукрові заводи) – працевлаштовували близько 6 000 осіб із числа контингенту, у важкому машинобудуванні – 5000 осіб. Окремим

підприємствам, підпорядкованим Міністерству легкої промисловості, виділили лише 2650 бранців. Робочі руки полонених використовували також у сільськогосподарському машинобудуванні, на будівництві військових і військово-морських об'єктів, об'єктів МВС і МДБ, підприємств місцевої паливної промисловості та промисловості будівельних матеріалів. Учорашні вояки будували літовища і порти, працювали в целюлозно-паперовій промисловості та в лісопереробній галузі [91, прим. 46]. Станом на 1 січня 1947 р. мережа стаціонарних таборів для полонених в УРСР складалася з 24 установ, у складі 224 табірних відділень, загальним лімітом контингенту 240850 осіб [280, с.370]. На 10 серпня 1947 р. у 23 таборах утримувалося 176 653 військовополонених, із них: осіб 1-ї та 2-ї груп працездатності – 124 754; 3-ї групи працездатності – 26 882; в оздоровчих командах, інвалідів, хронічно хворих і непрацюючих офіцерів – 25017 осіб. На контрагентських договірних роботах підприємств і організацій використовувалося 131 252 бранця, що становило 86,5 % трудового фонду таборів і 74,3 % їх контингенту [59, арк. 206-207], [Див.: Додаток 3]. Розподіл трудового фонду по підприємствам і будовам УРСР [Див.: Додаток И], засвідчує очевидні галузеві-ресурсні та регіональні особливості трудового використання військовополонених у повоєнний період. Найбільша кількість трудового фонду концентрувалася у центрально-східному регіоні України – на підприємствах вугільної, важкої промисловості, чорної металургії та паливної промисловості. Загалом у цих галузях було задіяно до 40 % всіх працездатних із таборів України. Розвинена мережа автомобільного, залізничного, річкового, морського сполучення та транзитне навантаження на українські залізниці в ході виконання повоєнних репатріаційних, репараційних та інших програм визначили ще одну особливість галузево-ресурсного використання бранців. Понад 25 % трудового контингенту працювали на відновленні та будівництві автомобільної і залізничної інфраструктури, морських портів та аеродромів [59, арк. 208]. Величезні руйнування, заподіяні війною комунальному та житловому господарству міст і сіл, визначили ще одну пріоритетну галузь – цивільне житлове будівництво та відновлення комунальної інфраструктури. Найбільші контингенти полонених, що працювали у цій сфері,

розміщувалися у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, деяких інших великих містах і промислових центрах [59, арк. 210].

Влітку-восени 1947 р. радянський уряд у черговий раз перерозподілив наявні трудові ресурси. Йдеться про рішення передати значні контингенти бранців для використання на підприємствах вугільної, важкої та паливно-енергетичної галузей. Організаційні механізми такого кроку ілюструють документи особливого сектору ЦК КП(б)У. Наприклад, 7 липня 1947 р. заступник міністра внутрішніх справ УРСР Лобуренко надіслав до ЦК КП(б)У список господарських об'єктів республіки, з яких військовополонені мали бути перевезені на відбудову шахт Донбасу та Лисичанського хімкомбінату. Всього з десяти таборів (№№ 62, 110, 136, 149, 159, 177, 217, 232, 242 та 275) вилучалося на ці потреби 8000 чоловік [56, арк. 167-170].

10 вересня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову, котра передбачала масштабні зміни в структурі розподілу трудових ресурсів військовополонених в УРСР [96, прим. 50, 65]. Виконуючи урядове рішення ГУПВІ МВС до кінця 1947 р. утворило в Донбасі чотири нові табори (№№ 471-474) і сконцентрувало в Україні на копальнях і підприємствах Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР, Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, Міністерства чорної металургії та Міністерства електростанцій близько 80 000 полонених [96, прим. 87].

1948-1950 рр. в історії системи радянського військового полону в УРСР позначені масовою репатріацією мешканців табірних бараків, ліквідацією таборів та відділень. Незважаючи на це, табірна мережа ГУПВІ МВС як і раніше, мала забезпечувати широкомасштабне та ефективне трудове використання контингенту, що залишався. Проводячи хоча й масову, проте все ж вибіркиму репатріацію, ГУПВІ намагалося одночасно, якомога з більшою користю розпорядитися наявними трудовими ресурсами. На 1 січня 1948 р. мережа режимних стаціонарних виробничих установ для військовополонених в Українській РСР охоплювала 26 таборів у складі 266-ти відділень із загальною чисельністю контингенту 201500 осіб [71, арк. 1]. При цьому, через репатріацію, трудовий фонд військовополонених перманентно скорочувався.

За даними УПВІ МВС УРСР на 1 квітня 1948 р. в 25 стаціонарних таборах знаходилося 187455 бранців. Трудовий фонд становив 159650 осіб. Понад третина з них, – а це 65000 осіб, – працювала на вугільних шахтах Донбасу, 26200 – на будівництві підприємств важкої промисловості, 6600 – будували нафто- і газогони, енергетичної галузі. На будівництві шосейних доріг використовували 10000 полонених [71, арк. 3-4]. Решта бранців, числом від 5000 до 2000 осіб, працювали на об'єктах міністерств чорної металургії, шляхів сполучення, електростанцій, хімічної промисловості, сільськогосподарського і важкого машинобудування, відновлювали житловий фонд міст і портове господарство, трудилися на будівництві військових і військово-морських об'єктів, та об'єктів Міністерства внутрішніх справ [Див.: Додаток К].

Станом на 1 липня 1948 р., у 22 існуючих в Україні таборах, утримувалося 158429 бранців. Як і раніше, цей трудовий фонд використовувався переважно на об'єктах загальносоюзного значення та на відбудові комунального господарства. Зокрема 50000 бранців працювали у вугільних копальнях, 14000 – були залучені для будівництва підприємств важкої індустрії сходу і півдня України, 14100 – будували автомобільні шляхи, 6700 – працювали у важкому машинобудуванні, а 6400 – на підприємствах Міністерства чорної металургії СРСР. У хімічній промисловості та сільськогосподарському машинобудуванні було зайнято відповідно 4000 та 3500 полонених. Міністерство будівництва військових і військово-морських підприємств використовувало на своїх об'єктах в Україні 3350 бранців, Міністерство електростанцій – 3000 осіб, а на залізниці – 1900. Ще 2500 полонених продовжували використовуватись на відбудові житла і комунального господарства (Міністерство житлово-цивільного будівництва УРСР). У паливній промисловості республіки було задіяно 2700, а на об'єктах тресту „Головмашбуд” – 2200 осіб. Міністерство внутрішніх справ продовжувало залучати близько 6000 військовополонених. Решта табірною трудовою фонду були розподілені між іншими міністерствами та відомствами дрібними групами (не більше 1000 осіб) [71, арк. 67] [Див.: Додаток К].

На початок 1949 р. на території Української РСР діяло 16 стаціонарних таборів (3 із них – № 401, 414 та 424 – підпорядковувалися безпосередньо МВС СРСР) у складі 197 табірних відділень із загальним лімітом 149630 осіб [280, с. 371]. За даними статистичної звітності УПВІ МВС УРСР станом на 10 жовтня 1948 р. реальна кількість полонених у таборах становила 147170, що майже збігалось з лімітною наповненістю останніх [71, арк. 89]. Рік пройшов під знаком масової репатріації основної частини контингентів таборів військовополонених і робочих батальйонів інтернованих. Окрім репатріації, основними завданнями УПВІ МВС УРСР на 1949 р. визначалися: покращення ефективності трудового використання військовополонених й інтернованих, оздоровлення контингенту та зміцнення його фізичного стану, посилення режиму та охорони мешканців табірних бараків у зв'язку з репатріацією й формування режимних таборів [72, арк. 1-5, 16-18]. Станом на 1 січня 1950 р. на території республіки продовжували функціонувати 10 стаціонарних таборів (№№ 62, 100, 110, 144, 159, 280, 401, 414, 424, 460) у складі 67 табірних відділень із лімітом понад 56000 осіб. Їх бранці працювали у вугільній, металургійній, важкій, хімічній промисловості, в машинобудуванні, відбудовували зруйноване господарство міст, прокладали шосейні дороги [70].

Після 1950 р. з формально-юридичного боку, військовополонених у Радянському Союзі вже не було, а залишалися лише засуджені військові злочинці з числа колишніх бранців. У доповідній, надісланій Й. Сталіну 24 грудня 1950 р., йшлося про 19457 таких осіб. 17936 із них були працездатними, а тому їх передбачалося активно використовувати в якості робочої сили. Зокрема, підприємствам міністерства вугільної промисловості (більша частина яких була розміщена в Донбасі) передали 4706 колишніх полонених, працю котрих використовували переважно на будівництві. На розгляд Й. Сталіна виносилися пропозиції щодо зміни умов утримання засуджених, які були новою категорією в переліку в'язнів радянського ГУТАБУ, оскільки дія існуючих правових положень про статус військового полону на них більше не розповсюджувалася. Міністерства внутрішніх та закордонних справ СРСР радили утримувати колишніх полонених та інтернованих окремо від засуджених радянських громадян, встановити єдину для

них норму харчування (незалежно від колишніх військових звань), активно експлуатувати їхню працю, сплачуючи за виконання норми (однакової з вільнонайманими робітниками) на 35 % менше. Грошові суми, що утворювалися як результат зниження тарифних ставок, мали відійти у прибуток держави. Натомість із заниженого понад третину заробітку більша частина вираховувалася на відшкодування вартості харчування, одягу та забезпечення побутових умов. І вже зовсім цинічно виглядало відрахування “податку на прибутки” із заробітку засуджених. Після всіх цих відрахувань “на руки” бранець мав отримати не більше 250 карбованців. Щоправда, надіслані Й. Сталіну пропозиції містили і соціальні пункти. Серед них збереження колишніх норм харчування для хворих і непрацездатних із категорії засуджених військовополонених, гарантовані й безоплатні харчі та одяг для них [142, с. 533-534].

Намагаючись продуктивніше використати працю засуджених полонених табору № 144, МВС СРСР у липні 1951 р. передислокував його табірне управління з селища Брянка до Краснопілля-Глибокого Ворошиловградської області. Частина його в'язнів (900 осіб) працювали на будівництві місцевої вугільної копальні. У селищі Верхнє-Дуванне Краснодонського району було облаштоване табірне відділення, 900 засуджених військовополонених якого працювали на спорудженні центральної вуглезбагачувальної фабрики [115, прим. 11; 129, прим. 20]. У липні 1952 р. табірне управління № 144 поповнилося відділенням № 4, переданим з міркувань господарської доцільності зі складу табору № 182, дислокованого в Ростовській області РРФСР. 500 його в'язнів працювали на будівництві Гундерівської центральної вуглезбагачувальної фабрики тресту “Ворошиловградшахтобуд” [117, прим. 64; 130, прим. 37]. На початок 1953 р. у таборах на території УРСР майже не залишилося військовополонених й інтернованих, а ті що утримувалися – переважно чекали репатріації. Відтак про їх планове трудове використання більше не йшлося.

Важливим трудовим контингентом ГУПВІ у повоєнні роки залишалися інтерновані цивільні іноземці. У перші повоєнні місяці кількість робочих батальйонів „інтернованих і мобілізованих осіб”, дислокованих в Українській РСР,

продовжувала зростати, проте восени 1945 р. стан цих трудових ресурсів погіршився. Безконтрольна трудова експлуатація за відсутності задовільного харчування, медичного обслуговування, елементарних побутових умов поступово призвела до різкого скорочення числа працездатних. Ослаблених, немічних, невиліковно хворих та інвалідів почали репатріювати на батьківщину. В результаті чисельність контингентів ОРБ стрімко скорочувалась. Водночас потреба в майже безоплатній робочій силі залишалася стабільно високою, а відтак виникла потреба потурбуватися про підвищення ефективності трудової експлуатації інтернованих, які ще залишалися у їх табірних зонах.

За офіційною статистикою УПВІ НКВС УРСР станом на 1 березня 1946 р. на території дев'яти східних, південних і центральних областей знаходилося 129 ОРБ у яких утримувалося 97869 осіб. Як і раніше, найбільший контингент інтернованих (48603 особи, у 63-х ОРБ) розміщувався у Сталінській області та був задіяний на підприємствах чорної та кольорової металургії, хімічної, важкої промисловості, вугільних копальнях. На об'єктах чорної металургії, хімічних підприємствах і вугільних шахтах Ворошиловградщини працювали інтерновані 28 робочих батальйонів (25635 осіб). У 28 ОРБ Дніпропетровщини утримувалося 18776 інтернованих. Їхня праця використовувалася на місцевому залізничному виробництві та на металургійних комбінатах. На долю контингентів чотирьох робочих батальйонів Харківської області випали військові і хімічні заводи. Інтерновані двох ОРБ Запоріжжя використовувалися на будівництві алюмінієвого комбінату та об'єктах тресту „Запоріжбуд”, а з двох батальйонів Вінницької та Одеської областей працювали на відновленні й будівництві залізничного господарства. Контингенти двох ОРБ Полтавщини й Кіровоградщини були зайняті на місцевих цукрових заводах [131; 85-187; 90]. Середня чисельність контингентів ОРБ упродовж року їх функціонування скоротилась. Якщо в першій половині 1945 р. вона була близькою до розрахункової – 800-1200 осіб, то вже навесні 1946 р. середньостатистична чисельність батальйону становила 758 чоловік, причому в окремих із них залишалось не більше 200-300 осіб. Наприклад, у робочих батальйонах №№ 1951, 1204 та 2071 налічувалося відповідно 225, 219 та 354 особи.

Тут простежується закономірна для ресурсно-кадрової політики тенденція. ОРБ інтернованих малої чисельності зазвичай знаходилися в непромислових регіонах, тоді як середньостатистична чисельність робочих батальйонів Дніпропетровської, Запорізької та Харківської областей була значно більшою. Навесні 1946 р. вона становила 668 інтернованих на один ОРБ. Стосовно кам'яновугільного регіону Донбасу, то тут середня чисельність контингенту окремих батальйонів була ще вищою – 812 осіб [67, арк. 129].

Тенденція до скорочення кількості ОРБ та зменшення чисельності їхніх контингентів залишалася сталою й надалі. Динаміку процесу на території УРСР ілюструють щомісячні доповідні ВВІ УМВС областей. Наприклад, станом на 1 жовтня 1946 р. у Ворошиловградській області залишалася 25 ОРБ загальною чисельністю контингенту 20817 осіб (12797 чоловіків і 8020 жінок). Лише протягом вересня 1946 р. чисельність інтернованих області скоротилася на 2446 осіб. Із них 2286 непрацездатних репатріювали на батьківщину, 10 – передано до таборів для військовополонених, а 151 – помер [66, арк. 15].

У результаті організаційних кроків станом на 1 січня 1947 р. в Україні функціонувало 127 ОРБ. Із них на території Сталінської області – 72, Ворошиловградської – 23, Дніпропетровської – 24, Запорізької – 2, Харківської – 4, Кіровоградської – 1. Регіонально-галузеві показники співвідношення розподілу трудового фонду інтернованих залишалися сталими. Як і раніше, це були вугільна промисловість, чорна металургія, важке машинобудування, хімічна і цукрова промисловості тощо [85-87; 90; 91; 1].

Кількість батальйонів, чисельність їхніх контингентів продовжували зменшуватись. Це було викликано як об'єктивними (репатріація, переміщення на інші виробничі об'єкти), так і суб'єктивними причинами (втрата працездатності трудового контингенту тощо). У результаті на 1 січня 1948 р. в Україні функціонувало 75 ОРБ. Із них на території Сталінської області – 46, Ворошиловградської – 12, Дніпропетровської – 14, Запорізької – 2, та Харківської – 1 [280, с. 397]. Як і раніше, найбільший контингент інтернованих розміщувався у Сталінській області, де використовувався на вугільних копальнях, підприємствах

чорної металургії, хімічної і важкої промисловості. Інтерновані продовжували працювати на хімічних підприємствах і вугільних шахтах Ворошиловградщини. Праця контингентів ОРБ Дніпропетровщини використовувалася на місцевому залізорудному виробництві та на металургійних комбінатах, а також у військовій промисловості. На долю контингенту єдиного робочого батальйону Харківської області випало працювати на заводі „Промшахтбуд” Міністерства важкої промисловості СРСР. Інтерновані двох ОРБ Запоріжжя, як і раніше, використовувалися на будівництві алюмінієвого комбінату та об'єктах тресту „Запоріжбуд” [85-87; 90; 91; 95; 96].

Як і у випадку з таборами для полонених, наслідком скорочення трудових контингентів інтернованих стало розформування робочих батальйонів. Протягом 1948 р. на території України МВС ліквідувало понад 20 ОРБ: у Ворошиловградській області – 2, Сталінській – 12, Дніпропетровській – 6 та Запорізькій – 1 [100, прим. 13, 30; 101, прим. 9, 15, 49, 59, 60; 102, прим. 2, 17, 69]. Щоправда, їх трудовий фонд дещо поповнився за рахунок надходжень інтернованих із інших регіонів СРСР. На початок 1949 р. в Українській РСР продовжувало діяти 54 робочих батальйони загальною чисельністю близько 27000 осіб [312, с. 447].

1949-й виявився останнім роком існування установ примусового утримання і працевикористання інтернованих на території Української РСР. Ситуація змінилася після того, як 12 серпня 1949 р. узгоджений текст нової Женевської конвенції було підписано СРСР [139, т. 3, с. 206]. Цього ж місяця в республіканському МВС отримали наказ про проведення репатріації інтернованих [72, арк. 31]. Основна їх маса мала бути репатрійована вже у жовтні, а решта – до кінця 1949 р. Так, з 15 жовтня по 26 грудня 1949 р., І. Серовим було підписано 10 наказів про ліквідацію робочих батальйонів інтернованих. На підставі цих нормативних рішень МВС СРСР в Україні було ліквідовано 41 ОРБ. Із них: 26 – у Сталінській області, 6 – на території Ворошиловградської, 7 – на Дніпропетровщині та по одному батальйону у Запоріжжі та Харкові [106, прим. 77, 82, 86, 91, 95, 103, 107, 111, 115, 116]. Таким чином, мережа ОРБ припинила своє існування.

Отже, регіонами переважного застосування робочих рук військовополонених та інтернованих були центр, схід і південь республіки. Саме тут концентрувався промислово-виробничий потенціал, що через своє стратегічне значення для держави та працездатність технології цілком прогнозовано став тією сферою, куди чи не найактивніше залучалися трудові ресурси „спецконтингентів”. Стабільно найбільший контингент (близько третини всього трудового фонду бранців) вже звично використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Порівняно великі групи полонених працювали на відбудові та будівництві підприємств важкої промисловості, прокладали автомобільні шляхи тощо. Робочі батальйони інтернованих розміщувалися у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а їхні контингенти працювали у вугільній, металургійній, хімічній промисловості та в промисловому будівництві.

4.2. Трудове використання військовополонених та інтернованих на території Української РСР у повоєнний період

Практика трудової експлуатації військовополонених та інтернованих на території УРСР у 1946 – на початку 1950-х рр. засвідчує як спільні риси, притаманні всій системі працевикористання цих „спецконтингентів” у повоєнному СРСР, так і особливості, характерні для України. Ключовим у цьому контексті є питання про ефективність трудового використання полонених в економіці республіки перших повоєнних років. Особливо важливий показник – це співвідношення чисельності трудового фонду (тобто, працюючих) до загальної кількості контингенту режимних установ, закріплених за конкретними підприємствами. У силу різних причин реальна кількість полонених, які виводилися на роботи, часто-густо значно відставала від планової. Наприклад, станом на 1 січня 1946 р. з 4000 полонених табірної відділення № 2 дніпропетровського табору № 315 (залучених на будівництві автомобільного заводу), трудовий фонд становив лише 25 %. У березні 1946 р. в це відділення з львівського табору № 275 доправили ще 2000 бранців. Проте, через високу захворюваність і смертність, до листопада 1946 р. у табірному відділенні № 2 залишалось 4400 військовополонених [47, арк. 3-4; 60, арк. 57-58]. Із 700 військовополонених, які мали працювати на відбудові харківської групи заводів Міністерства шляхів сполучення, місцевим стаціонарним табором № 149 у серпні 1946 р. виводилося лише ... 90 осіб. [47, арк. 78]. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 2097 від 29 грудня 1945 р. Чистяківському шахтоуправлінню тресту „Сталінмісцевугілля” виділялося 1000 полонених (табірне відділення № 23 табору № 280). Фактично ж, на кінець літа 1946 р. з 691 особи контингенту працювало лише 185 бранців [87, прим. 56, арк. 4; 5, арк. 66].

Незважаючи на численні недоліки, більшість таборів та їхніх відділень у 1946 р. забезпечували доволі нормальний рівень виводу контингенту на роботи. Наприклад, станом на 1 травня 1946 р. із 718 осіб табірної відділення № 2

бердичівського табору № 110 на місцевих заводах, об'єктах міськкомунгоспу, електростанції, в майстернях, на автобазі та в підсобному господарстві працювало 517 бранців, що становило понад 70 % від загальної кількості контингенту [47, арк. 33].

Серед численних проблем, що впливали на ефективність використання праці полонених, слід вказати на їх нецільове використання, відволікання на другорядні роботи, незадовільну організацію праці, незабезпеченість інструментом і обладнанням тощо. „...На відновленні заводів № 444 та № 445 (суднобудівних – Авт.) військовополонені працюють непродуктивно”, – зазначалось у постанові Миколаївського обкому КП(б)У від 9 червня 1946 р. – „Військовополонені працюють на відновленні багатьох об'єктів. В силу такої розпорошеності та відсутності належного технічного керівництва організація праці бранців знаходиться на низькому рівні. Частими стають випадки використання військовополонених на другорядних роботах, виконання ними ремонтних роботи в місті, вантажних та аварійних робіт на підприємствах. До цього часу велика кількість полонених залучаються на внутрішні потреби таборів і використовуються непродуктивно. Кількість бранців у оздоровчих командах із місяця в місяць зростає...” [47, арк. 43]. Подібні негаразди з організацією праці бранців спостерігалися влітку 1946 р. і на об'єктах будівництва Дніпропетровського автомобільного заводу. У листі на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач писав: „...Щоденними є масові простої військовополонених, що викликані відсутністю ... будівельних матеріалів, інструментів, поганою роботою транспорту та частими збоями в електропостачанні. Адміністративно-технічний персонал „Автобуду” не надає потрібної уваги правильній організації праці військовополонених. Організовані бригади не закріплені за об'єктами робіт і перекидаються з однієї роботи на іншу... Спеціалісти з контингенту часто використовуються на чорних роботах...” [47, арк. 60].

Зимовий період 1946-1947 рр. виявився особливо проблемним з точки зору ефективності трудового використання полонених. Далися взнаки не лише погодні

умови, а й негаразди з продовольчим забезпеченням, викликані неврожаєм 1946 р. Передусім страждали бранці, які працювали на підприємствах чорної металургії, у важкій та вугільній промисловості, на будівництві – найбільш енергозатратних і працеемких галузях. Так, комісія УПВІ МВС УРСР, яка у січні 1947 р. здійснювала перевірку табірної відділення № 10 табору № 280, встановила: „... продуктивність праці бранців надзвичайно низька. Державний план вугледобування у грудні 1946 та січні 1947 р. не виконано. ...Норми виробітку наваловідбійників виконані: у листопаді на 68 %, у грудні на 61 %, а за 20 днів січня – на 68,2 %. ...Незадовільний стан з організацією харчування військовополонених призвів до фізичного виснаження контингенту. На 20 січня 1947 р. нетрудовий фонд становив 26,7 % [126, арк. 11-14]. У спільному наказі міністра внутрішніх справ УРСР і начальника комбінату „Сталінвугілля” МВПЗР СРСР (№ 05/3с від 24 січня 1947 р.) підкреслювалося, що серед бранців працюючих на шахтах „Анна”, „Вікторія”, „№ 14-14 БІС” тресту „Зуєвантрацит”, а також на шахті „Лідиївка” тресту „Рутченковвугілля” вихід на роботу не перевищує 62 % табірних контингентів. Мали місце невинуватені простой робочої сили. Так, по табірному відділенню № 9 у жовтні-грудні 1946 р. і за 20 днів січня 1947 р. наваловідбійники простояли 861 людино-день. Тривалість простоїв по табірному відділенню № 10 лише у грудні сягала 1204 людино-години. На шахті № 2/7 „Лідиївка” 21 січня 1947 р. через псування підйомника на шахтному дворі нагромадилося 97 вагонеток з породою. На шахтах „Анна”, „Вікторія” та „№ 14-БІС”, тресту „Зуєвантрацит”, що обслуговувалися трудовим контингентом із табірної відділення № 10 табору № 280, протягом четвертого кварталу (жовтень-грудень) 1946 р. сталося 270 випадків простоїв з втратою 1742 людино-днів робочого часу. Лише за 20 днів січня 1947 р. на цих підприємствах сталося 69 подібних випадків і було втрачено 483 людино-дні [126, арк. 20-21]. На шахтах комбінату „Артемвугілля”, що обслуговувалися відділенням № 4 табору № 242, щоденний вихід трудового контингенту на роботу в січні 1947 р. не перевищував 61 % [126, арк. 51-52]. Здійсненою у січні 1947 р. перевіркою працевикористання військовополонених стаціонарного табору № 144 (м. Ворошиловград) на копальнях вугільного комбінату

„Ворошиловградвугілля” (трести „Кадіїввугілля” та „Кіроввугілля”) встановлено, що вивід бранців на роботу в середньому складає 65,5 % загальної чисельності контингенту. В результаті план вугледобування за січень 1947 р. виконано лише на 86,4 %, а державі були недодані 12 292 тони очікуваного вугілля. При цьому організація праці полонених на підземних роботах залишала бажати кращого. Так, на шахті № 4/5 тресту „Первомайськвугілля” на дільниці № 4 при довжині забою 10 метрів працювало 20 військовополонених-шахтарів [126, арк. 125-126].

Не відзначалося ефективністю і трудове використання бранців у складі окремих робочих батальйонів Міністерства збройних сил СРСР. Лише один характерний факт. 30 грудня 1946 р. оперуповноважений ОРБ № 465 (м. Кременчук, Полтавської обл.) доповідав в УПВІ МВС УРСР: „Трудове використання військовополонених на основних господарських роботах незадовільне. Виконання виробничої програми за грудень становить 45-50 %... Н об'єктах робіт з офіцерів батальйону жоден не присутній, вивід контингенту на роботи проводиться формально, без обліку і контролю... З госпорганом немає узгодженості в роботі...” [66, арк. 93-93зв].

Незважаючи на всі проблеми, загальні показники ефективності трудового використання військовополонених протягом 1946 р. і надалі зростали як по Українській РСР так і по СРСР загалом. Доповідаючи керівництву держави про трудове використання бранців, міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов 6 вересня 1946 р. наголошував: „...Значно покращилось трудове використання військовополонених, зокрема забезпечення фронту робіт інструментом, використання полонених за фахом, керівництво їх працею. Все це дало значне підвищення прибутків, і починаючи з травня цього року (1946 – Авт.) табори перейшли на самоокупність...” Наведена міністром статистика промовисто свідчила на користь цієї тези. Так, якщо в першому кварталі 1946 р. загальна вартість утримання таборів оцінювалась в 1 млрд. 56 млн. крб., а заробили бранці лише 877 млн. крб., то в другому кварталі, при вартості утримання таборів у 1 млрд. 124 млн. крб., загальний заробіток сягнув 1 млрд. 156 млн. крб. [134, с. 669-670]. Таким чином, вперше за роки полону табори не лише змогли покрити витрати на їх

утримання, але й стали прибутковими установами. Разом з тим, наведені вище факти свідчать, що, незважаючи на загальні позитивні тенденції, трудове використання бранців окремих таборів на території УРСР було далеким від бажаного.

Про те, якою була практика працевикористання військовополонених численними господарськими інстанціями у 1947 р., свідчать документи ГУПВІ МВС, партійних і державних органів. На тлі загалом зростаючого рівня продуктивності їх праці, табірні адміністрації продовжували порушувати угоди про виділення робочої сили підприємствам і установам. У свою чергу, господарські органи далеко не завжди створювали належні умови на виробництві й відновлювальних роботах. Незабезпеченість полонених житлом, незадовільні умови харчування, побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки – далеко не повний перелік негараздів, що впливали як на стан трудових ресурсів бранців так і на продуктивність праці. Наведемо лише кілька подібних документальних свідчень.

Доповідаючи в ЦК КП(б)У про використання військовополонених на одеському заводі сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої Революції, очільник республіканського УПВІ Б. Шумський підкреслював: „...Ліміт виводу військовополонених встановлено 450 осіб. У другій половині лютого середній щоденний вихід склав 445 осіб, а в першій декаді березня – 400 осіб... Зниження виведення військовополонених пояснюється виключно ослабленням фізичного стану контингенту, що використовується на важких роботах... Трудове використання військовополонених на цих об'єктах... неприпустимо погане. Через незадовільну організацію праці, погану підготовку робочих місць, незабезпеченість якісним інструментом..., часті перебої в постачанні металом, коксом ... військовополонені простоюють, в результаті... у першій декаді березня, близько 50 % працюючих не виконали норм” [59, арк. 25]. Начальник Львівської залізниці Крайовий, 26 серпня 1947 р. у листі до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича писав: „...Табори військовополонених грубо ігнорують підписані угоди і не забезпечують виведення 50 % полонених на відновлювальні роботи..., тоді як наявний контингент використовується на менш значних роботах міських організацій і установ...

Закріплена за договором для вузла (залізничного – Авт.) Тернопіль кількість військовополонених 600 осіб, за наявності у таборі понад 700 осіб, на роботи УБВР виводиться лише 85-90 осіб. Решта контингенту понад 500 осіб використовується на 15 об'єктах МВС, МДБ й інших організацій...” У результаті, план щогорічних будівельно-відновлювальних робіт на Львівській залізниці поточно виконувався лише на 45 %, а головною причиною невиконання керівник залізниці називав – „незабезпеченість необхідною кількістю робочої сили” [62, арк. 8-9]. У серпні 1947 р. директор київського заводу „Керамік” В. Попов у листі до ЦК КП(б)У повідомляв, що замість виділених рішенням Ради Міністрів УРСР 350 військовополонених на будівельно-монтажних роботах працюють ... 32-35 осіб. Винуватцем цього керівник підприємства називав МВС, що вперто ігнорувало рішення уряду республіки [61, арк. 158-159]. Досить часто й саме ГУПВІ МВС не витримувало встановлених навіть союзним урядом термінів і власних графіків доправлення робочої сили бранців на підприємства. Так, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР № 2627 від 21 липня 1947 р. на будівництва підприємств важкої промисловості в УРСР (у серпні 1947 р.) мали виділити 15220 полонених. Проте станом на 10 вересня надійшло лише 1320 [61, арк. 36].

До всього, табірне керівництво продовжувало порушувати прямі вказівки ГУПВІ в справі відбору трудових ресурсів. Цікавим з цього приводу є наказ міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова № 0596 від 30 вересня 1947 р. “Про незадовільний стан військовополонених направлених на підприємства вугільної промисловості табором МВС № 299”. Тут йшлося про те, що всупереч наказам та директивам центрального керівництва в табір № 242, дислокований у Сталінській області, прибув контингент ослаблених та хворих військовополонених з табору № 299 у Сімферополі. Так, із 966 осіб фізично ослаблених виявилось - 155, хворих на дистрофію – 138, а хворих з іншим діагнозом – 2 особи [142, с. 433-434]. Відтак понад 30% прибулих виявилися непрацездатними. У жовтні 1947 р. адміністрація табору № 145 (м. Курськ, РРФСР), порушуючи наказ МВС СРСР про направлення у вугільну промисловість Донбасу лише працездатних, доправила до табору № 280 (м. Сталіно) 600 військовополонених, з яких 394 виявилися непрацездатними [98,

прим. 34, арк. 1]. Загрозлива ситуація з працевикористанням бранців склалася на об'єктах будівництва автозаводу у Дніпропетровську, що обслуговувались табірним відділенням № 2 табору № 315. Станом на 1 квітня 1947 р. тут налічувалося 4038 полонених, з яких лише 2630 осіб були працездатними (1-ша і 2-га категорії). До того ж, трудове використання цих контингентів було організоване вкрай незадовільно: наряди-завдання перед початком робіт не видавалися, через відсутність будівельних матеріалів, інструменту, погану роботу транспорту та часті перебої в електропостачанні мали місце щоденні масові простої бранців. Бригади полонених не були закріплені за конкретними об'єктами і часто перекидалися з однієї роботи на іншу. Військовополонені-фахівці зазвичай використовувались на некваліфікованих роботах. Результатом такої організації праці виявилось масове невиконання виробничих норм. У лютому 1947 р. з 1800 полонених-відрядників норми виробітку не виконали 1669 осіб, тобто 81,4 % [60, арк. 57-58].

У контексті наведених типових фактів напрошуються кілька очевидних висновків. По-перше, в умовах припинення надходження нових контингентів військовополонених наявні у таборах працездатні бранці ставали важливим чинником стабілізації виробничих показників підприємств. Відтак, між останніми розгорнулось справжнє суперництво за наявні трудові ресурси. По-друге, поступове але невпинне перетворення ресурсу військовополонених на дефіцит все частіше спонукало керівництво МВС УРСР, УПВІ, табірні адміністрації ігнорувати ресурсно-виробничі потреби підприємств республіканського підпорядкування на користь союзних міністерств і відомств. Умови ж утримання і харчування полонених подекуди продовжували залишатися незадовільними, що призводило до втрати ними працездатності. Табірне керівництво на місцях не дуже зважало на директивні вказівки центру щодо покращення умов утримання та харчування контингенту і продовжувало, не дивлячись на заборону, направляти на тяжкі роботи фізично ослаблених полонених.

Все ж, незважаючи на доволі поширену негативну практику працевикористання бранців війни, загальні тенденції показували досить позитивну динаміку зростання чисельності трудового фонду в загальному контингенті таборів і

підвищення продуктивності праці. Одним із характерних прикладів є організація праці військовополонених на об'єктах військово-морського і житлового будівництва та будівництва підприємств важкої індустрії Одеси, що обслуговувалися стаціонарним табором № 159. Так, навесні 1947 р. середні показники виходу контингенту на роботу по об'єктам тресту „Військоморбуд” (УВБР №№ 102, 164, 165) становили 75 %, а продуктивність праці – 105 %. Військовополонені, які працювали на одеських об'єктах Міністерства будівництва підприємств важкої індустрії, мали середній показник виходу на роботу 69,9 %, а виробничі норми виконували на 120 %. Одеський ОБМТ № 319 домігся середньорічних показників виходу на роботу 73 %, а продуктивності праці – 110 % [59, арк. 1-10].

У 1947 р. покращились показники ефективності працевикористання бранців на вугільних копальнях Донбасу. Так, якщо у грудні 1946 р. виробничі норми виконували лише 18 % полонених, які працювали на шахтах комбінату „Донбасантрацит”, то у березні 1947 р. цей показник виріс до 66 %. При цьому, більшість бригад військовополонених змінні завдання перевиконували [58, арк. 85]. В результаті, у лютому 1947 р. план вуглевидобування на шахтах комбінату „Донбасантрацит” (що обслуговувалися трудовим контингентом із таборів №№ 125, 144 та 256 Ворошиловградської області) було перевиконано на 101 % – замість 155402 т вугілля, на-гора підняли 157623 т. Наступного місяця ці показники зросли до 183554 т (102,8 % плану) [58, арк. 94]. Загалом же за 1947 р. фактичний середній показник виходу полонених на роботу по всіх таборах УПВІ УРСР становив 65,6 %. При цьому середня сума денного виробітку на одного працюючого оцінювалась у 18 крб. [127, арк. 1-2].

Куди гірше склалися справи з трудовим використанням бранців на копальнях комбінату „Ворошиловградвугілля”. 28 квітня 1947 р. заступник начальника обласного ВВІ УМВС доповідав у ЦК КП(б)У про цілу низку недоліків у їх трудовому використанні, серед яких основними перелічувалися такі: формальна розстановка робочої сили, використання провідних фахівців не за фахом, відсутність „жетонної системи” на шахтах, незадовільна підготовка робочих місць, недостатнє забезпечення інструментами, відсутність пайової відрядної системи в оплаті праці

забійників і наваловідбійників, низький рівень техніки безпеки тощо [246, с. 132-134]. Протягом травня-червня становище з працевикористанням трудових контингентів на копальнях № 22, 43, 100 і „Давидівська” комбінату „Ворошиловградвугілля” значно покращилося. За 15 днів червня 1947 р. план вугледобування бригади полонених виконали на 100,6 % [58, арк. 121-122].

Поступово покращувалось і трудове використання інтернованих. Доволі показовим є приклад ОРБ № 1224, контингент якого працював на відбудові шахт Ворошиловградської області. На початку 1947 р. у батальйоні склалися тяжкі умови утримання та використання спецконтингенту, через що рішенням ГУПВІ МВС СРСР 400 інтернованих були вивезені в Сталінську область, а саму установу передбачалося ліквідувати. Зважаючи на прохання Міністерства будівництва паливних підприємств СРСР, розформування батальйону було призупинене, а господарське відомство взяло на себе обов'язок створити нормальні умови утримання і трудового використання інтернованих. МВС Української РСР чисельність трудового контингенту батальйону довело до 1186 осіб. Проте, керівництво тресту „Ворошиловградшахтвідновлення”, на об'єктах якого працювали інтерновані, продовжувало не виконувати взяті зобов'язання. Контингент не забезпечили спецодягом, взуттям, натільною білизною. Трудове використання залишалось незадовільним: робочі місця не готувалися, інженерно-технічний персонал працею інтернованих не керував, наряди на роботи вчасно не оформлялися. Контингент часто перекидали з одного об'єкту на інший та використовували не за спеціальністю. Результатом такого ставлення стало виконання ними виробничих норм лише на 45-50 % і нижче [58, арк. 129-130 зв]. По тому як питання про остаточне закріплення ОРБ № 1224 за об'єктами тресту „Ворошиловградшахтвідновлення” було вирішене, інтернованих забезпечили спецодягом і білизною та сконцентрували на кількох пускових шахтах регіону – № 4/2-БІС „Ірміно” і № 3/3-БІС тресту „Кадіїввугілля”, а також на будівництві житла для працівників цього тресту. Майже одразу ж значно покращилась організація праці, а середній щоденний виробіток одного інтернованого зріс до 18-20 крб., тоді як у травні 1947 р. він становив 12 крб. 10 коп. [58, арк. 127-128].

У повоєнний період розширилась сфера використання полонених на роботах за спеціальністю. Табірна адміністрація та керівництво УПВІ постійно намагалися слідкувати за тим, щоб військовополонені-спеціалісти, особливо дефіцитних професій, використовувалися господарськими інстанціями лише за фахом. В акті обстеження шахт Ворошиловградської області, що обслуговувалися трудовим контингентом табору № 256 (датованому 21 березня 1947 р.), читаємо: „5. Використання наваловідбійників і забійників не за фахом: по шахті № 42 таких випадків немає, по шахті № 3 у лютому місяці частина наваловідбійників не була використана по своїй кваліфікації через недостатній фронт робіт...” [58, арк. 89]. Намаганню господарників і ГУПВІ використовувати фаховий потенціал бранців таборів сприяла й доволі висока технологічність виробництва, що відбудовувалось і налагоджувалось в УРСР. Таке виробництво дуже часто монтувалося на обладнанні вивезеному з території Німеччини в рахунок репарацій. Вітчизняних фахівців, знайомих з подібним устаткуванням, бракувало, а відтак господарники намагалися залучити до цієї роботи фахівців із військовополонених. У 1946-1949 рр. на комбінатах „Запоріжсталь” і маріупольській „Азовсталі” працювало 400 робітників-бранців, очолюваних техніком Принцем, котрі монтували на цих підприємствах обладнання вивезених з Німеччини прокатних станів [62, арк. 166].

Підвищенню продуктивності праці, серед іншого, сприяло налагодження фахової підготовки кваліфікованих кадрів шахтарських спеціальностей із полонених. Зокрема, у 1946-1947 рр. такі курси функціонували і на шахтах комбінату „Донбасантрацит”. Так, при табірному відділенні № 4 (шахти №№ 34 і 64) протягом лютого-березня 1947 р. було підготовлено 60 кваліфікованих фахівців із військовополонених: 21 наваловідбійник, 12 кріпильників-прохідників, 21 бутчик, 2 органщика та 4 бурильники [58, арк. 102].

Активна позиція громадськості західних країн, участь Радянського Союзу в підписанні нової Женевської конвенції і триваюча репатріація військовополонених, спричинили відносну лібералізацію в режимі трудового використання останніх. Архівні документи УПВІ МВС Української РСР за 1948 р. підтверджують стійкість подібних тенденцій. Так, у доповідній записці за 1-й квартал 1948 р., адресованій

заступнику начальника ГУПВІ МВС СРСР А. Кобулову, читаємо: „Більшість військовополонених, задіяних на великих промислових об’єктах, працюють у контакті з радянськими робітниками. Ділянки, де працюють бранці, не огорожені. Численні виробничі операції виконуються військовополоненими та радянськими робітниками разом. Фізична охорона військовополонених здійснюється по периметру всього об’єкту, на якому працюють як військовополонені так і вільнонаймані робітники...” [71, арк. 4]. На окремих підприємствах створювалися виробничі лінії, вугільні лави, цехи, що обслуговувалися виключно військовополоненими. Практика показала прямий позитивний ефект від такої організації праці бранців – зростання її продуктивності. „З метою кращого використання військовополонених та посилення їх охорони, – читаємо в доповідній записці УПВІ МВС, датованій 30 квітня 1948 р., на заводі сільськогосподарського машинобудування „Серп і Молот” (табір № 149, м. Харків – Авт.) силами військовополонених повністю обслуговуються два виробничих цехи. В результаті цього обидва цехи перевиконують виробничі плани, спілкування з радянськими робітниками виключене, втеч бранців немає” [71, арк. 5]. В іншому документі, датованому 6 серпня 1948 р., йдеться про успішний досвід табору № 315 (м. Дніпропетровськ) у будівництві житла для робітників місцевого автозаводу силами виключно військовополонених-штрафників під посиленою охороною [71, арк. 68]. Доповідна записка УПВІ МВС Української РСР за третій квартал 1948 р. повідомляє про досвід табірної управління № 62 (м. Київ). Тут військовополонені використовувалися на роботах в ізольованих зонах, розташованих на території будівельних майданчиків. Зокрема, саме таким чином було організоване працевикористання бранців табірної відділення № 9 на будівництві однієї з столичних середніх шкіл [71, арк. 92]. Навесні 1949 р. 1069 військовополонених 4-го відділення київського табору № 62 працювали на 17 господарських об’єктах. Лише на двох із них були обладнані спеціальні охоронні зони, а на решті підприємств бранці працювали дрібними групами (по 15-50 осіб) без належної охорони. Контингент особливо-режимного відділення № 6 цього ж табору виводився на об’єкти деревообробного комбінату, де військовополонені працювали разом з

цивільними громадянами. Такі ж особливості мала організація використання бранців табірної відділення № 2, 820 з яких виводились на будівництво київського шовкопрядильного комбінату, де працювали разом із радянськими громадянами [73, арк. 138]. Випадки „ліберального” ставлення до військовополонених, режиму їх утримання і трудового використання спостерігаємо і в 1950 р. Так, полонені табору № 159 (м. Одеса) використовувалися на роботах дрібними групами, без охорони, причому частина з них працювала у нічну зміну. Не дивлячись на заборону УПВІ, окремі контингенти бранців використовувалися на закритих (так званих „літерних”) об’єктах – №№ 552 і 668 [128, арк. 195]. Подібна практика отримала офіційне засудження керівництва МВС та ГУПВІ, а у відомчих наказах республіканського міністерства ці випадки кваліфікувалися як „елементи притуплення пильності та політична безпечність” [128, арк. 195].

Для сфери трудової експлуатації полонених із таборів Української РСР у 1948-1949 рр. характерним було поступове підвищення ефективності працевикористання, що знайшло вияв у зростанні не лише продуктивності їх праці, а й співвідношення чисельності трудового фонду до загальної кількості контингенту режимних установ, зменшенні дебіторської заборгованості господарських органів і зростанні фінансових накопичень таборів. Підсумовуючи в наказі (№ 0028 від 10 лютого 1949 р.) результати трудового використання військовополонених із таборів УПВІ УРСР протягом 1948 р., Т. Строкач підкреслював: „...Дебіторська заборгованість за надану робочу силу з числа військовополонених знизилась із 21 млн. 485 тис. крб. до 7 млн. 52 тис. крб. Табори для військовополонених виведення контингенту на роботи господарських органів збільшили проти попереднього року на 8,1 % і довели до 73,7 % від загальної кількості військовополонених. Денний виробіток на одного працюючого полоненого склав 20 крб. 26 коп. проти передбачених планом 19 крб. 17 коп. Грошові накопичення таборів за 1948 р. зросли на 28 млн. 997 тис. крб. при плані лише 16 210 тис. крб. [127, прим. 15, арк. 1-2]. Таким чином, по окремих показниках ефективність трудового використання табірних контингентів УПВІ МВС УРСР перевищила план більш як на третину.

Із довідки про підсумки роботи УПВІ МВС УРСР за третій квартал 1949 р. видно, що трудове використання військовополонених у цей період значно покращилось. Порівняно з попереднім періодом трудовий фонд бранців зріс на 0,7 % і досяг 95,5 % контингенту. Вихід на об'єкти робіт склав 85,2 % тоді як у другому кварталі 1949 р. цей показник становив 83,5 % від загальної кількості бранців у таборах. При цьому середній щоденний заробіток на одного військовополоненого дорівнював 24 крб. 67 коп., а середньомісячний заробіток – 552 карбованці. Ці ж показники у другому кварталі поточного року становили – 22 крб. 83 коп. та 481 карбованець відповідно при плановій вартості утримання одного бранця – 456 крб. Незважаючи на те, що протягом липня-вересня 1949 р. з таборів на території республіки було репатрійовано 25 000 військовополонених, їх фінансові накопичення за цей період зросли на 31, 3 млн. крб. [72, арк. 43-43зв].

Загальні показники ефективності трудового використання полонених у січні-вересні обговорювались на нараді офіцерського складу УПВІ МВС Української РСР 8 жовтня 1949 р. Виступаючи підкреслювали „в цілому непогані результати працевикористання” з цей період. Зокрема, середній показник виходу на роботу становив 83 % табірною загалу, а сума валового виробітку за вісім місяців – 346 млн. 54 тис. крб., замість планової дев'ятимісячної у 232 млн. 426 тис. Характерно, що середній показник виконання планових завдань склав при цьому 107 %. Цілком закономірно зростала й сума фінансових накопичень таборів. За планом дев'яти місяців 1949 р. вона мала скласти 80 млн. 397 тис. крб., тоді як в реальності табори працею бранців заробили 97 млн. 479 тис. крб. Найкращих показників рентабельності та працевикористання досягнули (виконавши при цьому за вісім місяців річний план валового виробітку) адміністрації п'яти таборів (№№ 100, 144, 149, 242, 471). Зокрема, по виробничому режимному табору № 144 (м. Кадіївка) вихід трудового фонду на об'єкти робіт за січень-вересень 1949 р. сягнув 90,2 %, а фінансові накопичення – 28,7 млн. крб. У запорізькому таборі № 100 на роботу в середньому виходило 89,1 % контингенту цієї установи, а накопичення склали куди скромнішу суму – 9 млн. крб. У таборі № 242 (м. Горлівка) ці показники становили відповідно – 90,5 % та 20 млн. крб. У

макіївському таборі № 471 працювали в середньому 81 % контингенту, а накопичення зросли на 9,2 млн. крб. Харківський табір № 149 протягом січня-вересня 1949 р. забезпечував середньодобовий вихід на роботу 83,4 % військовополонених та фінансові накопичення у 6,5 млн. крб. Ще чотири виробничих табори для військовополонених (№№ 159, 256, 280, 315), виконавши план дев'яти місяців, досягли порогу рентабельності. Середні показники виводу трудового фонду на роботи тут становив 85,7-87,8 %, а фінансові накопичення – від 4 до 8,8 млн. крб. Бранці трьох ГУШОСДОРівських таборів (№№ 401, 414, 424), а також таборів № 110 (м. Коростень) і № 62 (м. Київ) систематично не виконували виробничих норм, а як наслідок, ці установи досягали лише 60 % рентабельності. Для підвищення її рівня пропонувалося ліквідувати табірні відділення з невеликою кількістю контингенту (130-200 осіб). Цих бранців мали перевести до інших рентабельних табірних підрозділів [72, арк. 34-36]. Торкаючись причин такої низької ефективності трудового використання полонених, слід мати на увазі їх загалом об'єктивний характер. Так, праця на будівництві автомобільних доріг, що їх прокладали бранців таборів ГУШОСДОРу, мала сезонний характер. Активно проявляючись навесні та влітку, з настанням осінньо-зимової пори виробнича активність на цих об'єктах завмирала. Що стосується київського табору № 62, то у 1947-1950 рр. цей об'єкт був перетворений ГУПВІ на фільтраційно-транзитний табір, де утримувалися почасти репатріанти, а почасти затримані від репатріації військовополонені та інтерновані. Трудове використання перших було малоефективним через нетривалість їх транзитного перебування в таборі. Водночас, затриманих від репатріації військових злочинців і політично небезпечних для влади осіб (із міркувань недопущення втеч) виводили на господарські роботи поза зону таборів заборонялося.

Важливе значення для ефективності трудового використання військовополонених та інтернованих мала охорона праці і техніка безпеки на виробництві. Практика працевикористання цих контингентів у повоєнний період засвідчувала, що незважаючи на вжиті МВС і ГУПВІ директивні й адміністративні заходи, порушення вимог техніки безпеки, а як наслідок – виробничий травматизм і

смертельні випадки, не були винятком. Виражає статистика травматизму на підприємствах вугільної промисловості Донбасу. Так, лише протягом жовтня-грудня 1946 р. на вугільних копальнях комбінату „Ворошиловградвугілля”, що обслуговувалися полоненими з табору № 144, сталося 3293 травматичні випадки, а втрати робочого часу при цьому налічували 14123 людино-дні. Найбільш проблемними тут виявилися табірні відділення №№ 1 і 6, де лише за грудень сталося 320 випадків виробничого травматизму зі втратою 1108 людино-годин робочого часу [126, арк. 127]. Масового характеру виробничий травматизм набув і на інших копальнях регіону. Так, на шахтах „Пугачівка” та „Комсомол”, тресту „Дзержинськвугілля”, що обслуговувалися бранцями з табірної відділення № 4 табору № 242, упродовж жовтня-грудня 1946 р. сталося 219 травматичних випадків із втратою 587 людино-днів, а лише за 25 днів січня 1947 р. ці показники становили – 72 випадки та 294 людино-години [126, арк. 52]. Причинами такого значного виробничого травматизму були некомплектність, застарілість і зношеність обладнання шахт, нехтування правилами безпеки на виробництві самими військовополоненими, а також відсутність нагляду за їх дотриманням з боку адміністрації шахт. „...Нагляд за дотриманням правил техніки безпеки здійснюється слабо, що призводить до великої кількості забоїв військовополонених...” – йшлося у довідці інструктора відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У Ємельянова „Про недоліки в організації праці військовополонених на шахтах комбінату „Донбасантрацит”, датованій 26 квітня 1947 р. [58, арк. 85]. 10 квітня 1947 р. заступник начальника ВВІ УМВС Ворошиловградської області Мазанкін доповідав очільнику УПВІ УРСР Б. Шумському про те, що лише у березні 1947 р. на шахтах №№ 23, 42, 36, 6, 64 та „Імені ВЛКСМ” тресту „Свердловвугілля”, а також на шахті № 3/4 тресту „Боковоантрацит” сталося 442 травматичних випадки, де потерпілими виявилися військовополонені. Із них: 249 мали легкі наслідки, 133 – середньої тяжкості та 62 – важких. При цьому основними причинами підвищеного травматизму називалися: захаращеність шахтних проходів, вентиляційних штреків, порушення стандартів кріплення породи, несправність засобів індивідуального

користування шахтарів, відсутність трапів, поручнів на них, погане освітлення відкатних штреків тощо [58, арк. 87].

24 травня 1950 р., доповідаючи про результати трудового використання військовополонених за весь період полону, міністр внутрішніх справ С. Круглов підкреслював, що на початок 1946 р. для роботи в економіці було направлено 1 млн. 800 тис. військовополонених, із них: на будівництво (в т.ч. автодорожнє та залізничне) – 645532 особи (35,2 %); у паливно-енергетичну промисловість – 410793 бранців (22,4 %); в оборонну промисловість та для Міністерства збройних сил СРСР – 319098 осіб (17,4 %); на виробництво будівельних матеріалів (включно з лісовою промисловістю) – 247576 осіб (13,5 %); у металургійну та машинобудівну промисловість – 143044 особи, або 7,8 %; в інші галузі промисловості та сільське господарство – 67822 полонених (3,7 %). За період з 1943 до січня 1950 р. військовополонені відпрацювали 1 077 564 200 людино-днів, виконавши при цьому робіт та виготовивши продукції на суму близько 50 млрд. крб. За цей час бранці заробили 16 723 528 крб., що були повернуті на покриття витрат утримання останніх. У 1949 р. до 90 % усіх полонених-відрядників виконували та перевиконували встановлені норми виробітку. При цьому середній відсоток виконання норми становив 131 %, а середній щоденний заробіток одного працюючого військовополоненого – 21 крб. 78 коп. [234, с. 916-917].

В Українській РСР ці показники в основному зберігали сталість тенденцій, хоча й відрізнялися певним, залежним від місцевої специфіки, галузево-ресурсним перерозподілом трудового контингенту.

Так, у другій половині 1945 – на початок 1946 р. (у період апогею розвитку системи військового полону та трудового використання бранців в УРСР) кількість направлених на роботи різних галузей господарства військовополонених доходила до 320 000 осіб. До цього контингенту слід додати кілька десятків тисяч бранців, які утримувалися в ОРБ Міністерства збройних сил СРСР, а також близько 150 000 інтернованих громадян із країн Центральної і Південної Європи. За нашими підрахунками загальна чисельність трудового контингенту військовополонених та інтернованих, з 1944 до 1953 рр. залученого до праці на господарських об'єктах,

підприємствах, в установах і організаціях Української РСР, становила близько 500 000 осіб. Це становило приблизно четверту частину всіх спецконтингентів названих категорій в СРСР. Найбільший трудовий фонд бранців та інтернованих (у різний період – до 40 % контингентів таборів і ОРБ) був „працевлаштований” у паливно-енергетичній галузі, зокрема у вугільній промисловості. Далі йшли: будівництво (в т.ч. автодорожнє та залізничне); металургійна та машинобудівна промисловість, оборонна промисловість, виробництво будівельних матеріалів і лісова промисловість тощо. Що стосується продуктивності праці військовополонених, то середній показник виконання планових завдань на кінець 1949 р. по таборам УПВІ Української РСР становив 107 %, а середній денний заробіток на одного працюючого – 24 крб. 67 коп. Значно нижчий, у порівнянні з загальносоюзним, відсоток виконання плану при вищій середній заробітній платі, пояснюється, передусім, важким характером, складністю та працеємкістю робіт у вугільній промисловості, чорній та кольоровій металургії, на будівництві.

Отже, спостерігається поступове зростання ефективності працевикористання трудових ресурсів військовополонених та інтернованих у повоєнній Україні. Важливим чинником цього стало посилення вимог до організації праці і техніки безпеки на виробництві та використання полонених на роботах за спеціальністю.

* * *

Оцінюючи в цілому основні напрями нормативного регулювання, організації, розподілу та особливостей трудового використання військовополонених й інтернованих на території Української РСР у повоєнний період, слід виокремити кілька важливих обставин. Найактивніша нормотворча робота органів ГУПВІ МВС щодо використання робочої сили військовополонених припадає на 1945-1947 рр. Тоді з'являються накази, положення директиви, що закріплюють принципово нове ставлення радянського уряду до праці бранців. Головною причиною таких змін, на наш погляд, став перехід економіки до мирного будівництва і пріоритет відновлення зруйнованої війною соціально-економічної сфери господарства країни, що

потребувало значних контингентів дешевшої робочої сили, зокрема військовополонених та інтернованих.

Ключове місце у повоєнній нормативній базі посідає “Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р., котре остаточно закріпило обов’язковий характер праці бранців війни і стало основним документом, який регулював ці питання надалі. Аналіз цього та інших нормативних актів, ухвалених приблизно в той же час, дозволяє стверджувати, що у другій половині 1945 – на початку 1946 р. в Радянському Союзі завершується формування системи примусової праці військовополонених й інтернованих. Надалі ця система зазнавала окремих структурних та режимних змін, певним чином удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – обов’язкове, виключне та примусове у своїй основі використання наявних трудових ресурсів.

Порівняння кількісно-галузевих показників розміщення та організації трудового використання військовополонених й інтернованих на території УРСР у 1946-1949 р. засвідчує низку особливостей і пріоритетів, що склалися у цій сфері. Регіонами переважного застосування робочих рук військовополонених та інтернованих були центр, схід і південь республіки. Саме тут концентрувався промислово-виробничий потенціал, що через своє стратегічне значення для держави та працездатність технології цілком прогнозовано став тією сферою, куди чи не найактивніше залучалися трудові ресурси „спецконтингентів”. Стабільно найбільший контингент (близько третини всього трудового фонду бранців) вже звично використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Порівняно великі групи полонених працювали на відбудові та будівництві підприємств важкої промисловості, прокладали автомобільні шляхи тощо. Робочі батальйони інтернованих розміщувалися у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а їхні контингенти працювали у вугільній, металургійній, хімічній промисловості та в промисловому будівництві.

Що стосується Правобережжя і західних регіонів республіки, то на цих територіях розміщувалася порівняно невелика кількість військовополонених, що

використовувалися для відбудови і розвитку транспортної інфраструктури, на добуванні корисних копалин, у лісопереробній промисловості тощо. Такий розподіл трудового фонду полонених визначався не лише регіонально-галузевою структурою економіки Правобережжя і Західної України, що мала переважно аграрний характер, а й важливим транзитним значенням цього регіону.

Вивчення практики трудової експлуатації військовополонених та інтернованих на території Української РСР у 1946-1950 рр. засвідчує як спільні риси, притаманні всій системі працевикористання цих „спецконтингентів” у повоєнному СРСР, так і суттєві особливості, характерні для регіону України. Ключовим тут є питання про ефективність трудового використання полонених. Серед основних показників, що визначили зміст цього поняття у повоєнний період слід відмітити: рівень співвідношення чисельності трудового фонду (тобто, працюючих бранців) до загальної кількості контингенту таборів і ОРБ, закріплених за конкретними підприємствами; рівень виконання планових норм виробітку, середньодобові та середньомісячні значення заробітної плати бранців, фінансові накопичення таборів тощо.

До типових проблем, що впливали як на стан трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, так і на ефективність використання їхньої праці, слід віднести такі: незабезпеченість трудових контингентів житлом, незадовільні умови харчування, побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки, нецільове використання трудових ресурсів, відволікання на незначні другорядні роботи, незадовільна організацію праці, незабезпеченість працюючих спецодягом, інструментом і обладнанням. У повоєнний період, на тлі загалом зростаючого рівня продуктивності праці бранців табірні адміністрації продовжували порушувати угоди про виділення робочої сили підприємствам і установам. У свою чергу, господарські органи далеко не завжди створювали належні умови праці. До всього, табірне керівництво продовжувало порушувати прямі вказівки ГУПВІ щодо відбору трудових ресурсів. Зазначимо, що у 1946-1949 рр. керівництво МВС СРСР, ГУПВІ, міністерств і відомств, що використовували працю бранців та інтернованих, здійснили низку організаційних і

адміністративних заходів, спрямованих на виправлення численних недоліків у їхньому працевикористанні.

У повоєнний період в умовах припинення надходження нових контингентів працездатні бранці стали важливим чинником стабілізації виробничих показників підприємств. Відтак, між останніми розгорнулось справжнє суперництво за трудові ресурси військовополонених та інтернованих. Поступове але невпинне перетворення трудового ресурсу полонених на дефіцит все частіше спонукало керівництво МВС УРСР, УПВІ, табірні адміністрації ігнорувати ресурсно-виробничі потреби підприємств республіканського підпорядкування на користь союзних міністерств і відомств. Умови ж утримання і харчування військовополонених подекуди продовжували залишатися важкими, що призводило до втрати ними працездатності. Табірна адміністрація на місцях не дуже зважала на директивні вказівки центру щодо покращення умов утримання та харчування в'язнів і продовжувало, не дивлячись на заборону, направляти на тяжкі роботи фізично ослаблених полонених. Аналіз документальної бази свідчить, що в силу різних причин реальна кількість полонених, які виводилися на роботи, часто значно відставала від планової. Важливе значення для ефективності трудового використання контингенту мала охорона праці і техніка безпеки на виробництві. Практика їх працевикористання у повоєнний період засвідчувала, що незважаючи на вживані МВС і ГУПВІ директивні й адміністративні заходи, порушення вимог техніки безпеки, а як наслідок – виробничий травматизм і смертельні випадки, були нерідкістю, що суттєво впливало на продуктивність праці, знижуючи її.

Незважаючи на всі проблеми, загальні показники ефективності трудового використання військовополонених протягом 1946-1949 рр. зростали. Загальні тенденції показували досить позитивну динаміку збільшення чисельності трудового фонду серед контингентів таборів, а також підвищення продуктивності праці військовополонених. У повоєнний період спостерігалось поступове зростання частки трудового фонду у загальному контингенті режимних установ. Якщо у 1946 р. цей показник по різних таборах варіювався у межах 45-70 %, то на кінець 1949 р. становив у середньому вже близько 83 % табірною загалу.

У 1946-1950 рр. чіткі тенденції до зростання спостерігалися й у виконання полоненими та інтернованими планових виробничих завдань. Якщо на початку цього періоду середні показники виконання норми варіювалися у межах 60-80 %, то під кінець 1949 р. вони зросли по таборах УПВІ МВС УРСР вже 107 %. Наслідком зростання продуктивності праці бранців стали рентабельність таборів, підвищення середньої заробітної плати військовополонених та інтернованих. Підвищення ефективності працевикористання виразилось також у зменшенні дебіторської заборгованості господарських органів і зростанні фінансових накопичень таборів.

Порівняльний аналіз статистики експлуатації праці військовополонених у повоєнному СРСР засвідчує, що вартість робіт, виконаних військовополоненими у 1946-1947 рр., перевищувала половину суми, отриманої від трудового використання бранців за весь період полону. Ця тенденція є справедливою і для оцінки масштабів та ефективності трудового використання контингентів української ланки системи таборів для військовополонених. У 1947-1950 р. масштаби трудового використання бранців зменшилися, проте його ефективність зросла.

Поступове зростання ефективності працевикористання трудових ресурсів військовополонених та інтернованих у повоєнній Україні пояснюється не лише покращенням матеріально-побутових умов їх утримання, харчування, медичного обслуговування, заходами матеріального заохочення добре працюючих. Не менш важливим чинником стало посилення вимог до організації праці і техніки безпеки на виробництві. У повоєнний період розширилась сфера використання полонених на роботах за спеціальністю. Табірна адміністрація та керівництво УПВІ постійно намагалися стежити за тим, щоб військовополонені-спеціалісти, особливо дефіцитних професій, використовувалися господарськими інстанціями лише за фахом. Підвищенню продуктивності праці військовополонених та інтернованих, серед іншого, сприяло налагодження їх фахової підготовки через мережу спеціальних курсів.

Для сфери трудового використання контингентів у повоєнний період доволі характерними є тенденції певної „лібералізації”. На наш погляд, подібні явища були спричинені не лише зацікавленістю урядів західних країн долею своїх бранців у

радянських таборах і активною позицією тамтешньої громадськості у цьому питанні, а й участю Радянського Союзу в підписанні нової Женевської конвенції, триваючим процесом репатріації військовополонених. Широких масштабів набуло розконвоювання бранців, використання їх на роботах дрібними групами і разом із цивільним населенням тощо.

ВИСНОВКИ

Серед малодосліджених проблем вітчизняної історії періоду Другої світової війни і повоєнного часу одне з чільних місць належить темі організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих. Представлена дисертаційна версія засвідчує всю її складність, багатогранність і полягає у комплексному й системному аналізі організації утримання, забезпечення і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в Україні у 1939-1953 рр. Отримані головні наукові результати зводяться до наступних положень:

1. Здобувачкою здійснено аналіз історіографії проблеми утримання, забезпечення і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в системі радянського військового полону періоду Другої світової війни та повоєнного часу. У вивченні теми виділено два періоди. Перший охоплює початок 40-х – середину 80-х рр. ХХ століття. Для нього є характерним зв'язок наукових досліджень з ідеологічним протистоянням епохи холодної війни, а також однобічність і обмеженість джерельної бази, що її репрезентували переважно спогади колишніх військовополонених та матеріали періодики. Як наслідок, до другої половини 80-х рр. ХХ століття історія військовополонених у Радянському Союзі фактично не розроблялася. Поодинокі ж праці, що з'являлися, мали відверто замовний характер і були знаряддям ідеологічної пропаганди. Встановлено, що зарубіжні, передусім західні історики війни, тему становища військовополонених Німеччини її союзників у СРСР намагалися вивчати комплексно. Проте вразливою стороною їх цих праць була обмеженість архівної бази.

Звернення до теми іноземних військовополонених та інтернованих в СРСР особливо активізувалося протягом другого періоду розвитку її історіографії – у 90-х рр. ХХ – на початку нинішнього століття. Наразі зроблено суттєві кроки у студіюванні розглядуваної проблеми періоду Другої світової та Великої Вітчизняної

війни в Україні в цілому та вивчення її організаційно-структурних аспектів. Не дивлячись на те, що в літературі з'явилися нові оцінки, а ідеологічні кліше часів “холодної війни” поступилися місцем зваженому аналізу, все ж більшість вітчизняних сторінок такого складного і суперечливого явища як радянський військовий полон на території України в роки війни, поки-що залишаються недостатньо вивченими. Це повною мірою стосується і теми утримання та трудового використання іноземних бранців в Українській РСР.

Аналіз джерельної бази дозволив зробити висновок про досить повну забезпеченість дисертаційної теми вітчизняними архівними джерелами. В опрацьованих фондах центральних державних архівів України сконцентрований документальний масив, що охоплює практично всі сторони та напрями діяльності органів військового полону УРСР і дозволяє комплексно вивчити проблему організації утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих в Українській РСР зазначеного хронологічного періоду.

Не зважаючи на широке коло історичної літератури, присвяченої долі бранців Другої світової війни в радянському полоні, та систематизовану і достатню архівну базу, не існує спеціальної наукової праці, присвяченої вивченню аспектів організації утримання та працевикористання бранців війни на території України у 1939-1953 рр., а відтак цей напрям дослідження є перспективним.

2. Комплексний і структурний аналіз нормативної бази та практики організації табірної системи, охорони, матеріально-побутового, харчового і медико-санітарного забезпечення іноземних військовополонених Другої світової війни дозволяє стверджувати, що радянське керівництво не ставило перед собою завдання фізичного знищення утримуваних, як це практично здійснювалося у нацистських таборах для радянських військовополонених. Протягом усього дванадцятирічного періоду існування мережі установ військового полону на території УРСР головними завданнями системи залишалися ізоляція військовополонених, їх ефективна політико-ідеологічна „обробка” та інтенсивне трудове використання. Відтак, ключовою умовою виконання цієї програми вважалося саме збереження життя і здоров'я бранців.

В силу централізованого характеру відомства, котре опікувалося долею бранців війни в СРСР, про якусь виразну „українську специфіку” в загальних, політичних питаннях військового полону говорити не доводиться. Її можна виокремлювати хіба-що на етапі реалізації рішень центральних органів влади та їх конкретного втілення на місцях.

Незважаючи на відмову приєднатися до міжнародних конвенцій з питань військового полону, радянське керівництво, принаймні у основних компонентах відомчої нормативної бази, намагалося враховувати їх ключові приписи стосовно царині охорони, режиму утримання, забезпечення і лікування військовополонених. При цьому не обійшлося без традиційного для тоталітарної політичної влади, перенесення засад існуючої пенітенціарної системи і на військовополонених та інтернованих.

Загальною тенденцією початкового періоду Великої Вітчизняної війни було зменшення норм матеріально-побутового та харчового забезпечення полонених у таборах, погіршення їх медичного обслуговування. Відтак, рівень захворювань, а як наслідок і смертності, у 1941-1943 рр. був дуже високим. Відновлення у кінці 1943 р. табірної мережі для військовополонених на визволених територіях УРСР припало на зміни у ставленні радянського керівництва до іноземних бранців. Відтепер їх почали розглядати як потенційно важливий трудовий резерв, відповідно намагаючись налагоджувати задовільний табірний побут, харчування, боротися із захворюваністю та смертністю.

Наголошено й на специфіці, що нею вирізнялась територія Української РСР у справі розміщення, утримання і забезпечення військовополонених та інтернованих. Величезні руйнування створювали проблеми з організацією та облаштуванням таборів, забезпеченням бранців найнеобхіднішим. Водночас, масштабність відбудовчих робіт визначила щільність розміщення значних спеціальних контингентів, передусім на промисловому Сході і Півдні України. Повоєнна розруха, тотальний дефіцит, низький рівень життя абсолютної більшості населення України воєнних і перших повоєнних років, каталізували „суб’єктивний чинник” і в середовищі військового полону. Крадіжки, нецільове використання коштів,

продуктів і матеріальних цінностей набрали у системі установ ГУПВІ масового характеру.

Аналіз відповідної статистики свідчить про особливості „української” ланки табірної мережі для військовополонених та інтернованих і в режимі їх охорони. Показники кількості втеч військовополонених та інтернованих взагалі, і вдалих втеч зокрема, були одними з найвищих у СРСР. На наш погляд, основною причиною цього є географічний чинник. Кордони УРСР на заході були водночас і західним кордоном Радянського Союзу, а відтак близькість сподіваної волі викликала спокусу втечі куди частіше ніж у таборах східних районів країни.

Основною метою створеної у 1941-1945 рр. нормативної бази режиму утримання і охорони військовополонених та інтернованих, залишалася їх ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам. Відомчі інструкції, директиви та накази НКВС (МВС) регламентували правила внутрішнього розпорядку установ утримання, обов'язки і права їх контингенту, перепускний режим, організацію та функції бригад сприяння з числа місцевих мешканців, порядок накладання дисциплінарних стягнень, утримання бранців у таборах особливого режиму, розконвоювання останніх тощо. У повоєнний період важливими чинниками забезпечення табірної мережі стали: воєнізація внутрішньої організації контингентів військовополонених, допоміжні команди із числа бранців, технології їх політичної та етнічної фільтрації. При цьому слід зауважити, що організація охорони та режим, створений для інтернованих, мало чим відрізняв їх від полонених. Документально доведено, що відомчі нормативні положення щодо організації режиму утримання і охорони бранців війни далеко не завжди чітко втілювалися у табірне життя, а натомість допускалися численні порушення та зловживання. Результатом останніх, зазвичай, були втечі контингенту.

В роки війни та повоєнний період силові структури, відповідальні за утримання військовополонених та інтернованих, створили повноцінну нормативну базу, що регламентувала їх матеріально-побутове постачання. Проте практика функціонування таборів далеко не завжди відповідала не лише нормам міжнародного права, а й вимогам відомчих нормативних приписів. В умовах

повоєнної розрухи, тотального дефіциту будівельних матеріалів, обладнання, відсутності найнеобхіднішого, звичними й системними стали порушення та злочини у цій царині. Гострі проблеми з забезпеченням військовополонених та інтернованих одягом (спецодягом), взуттям, постільною і натільною білизною, спостерігалися й у повоєнний період. До всього, радянський уряд запровадив в установах військового полону систему, що нею якість матеріально-побутового постачання було поставлено в залежність від виконання бранцями виробничих норм. Нерідко це призводило до зростання захворюваності і смертності в таборах.

У повоєнні роки нормування та реальне матеріально-побутове забезпечення контингенту поліпшувалося, чому об'єктивно сприяло загальне покращення умов життя населення, відновлення та будівництво інфраструктури, закладів комунальної сфери, житла, об'єктів соціально-побутового призначення тощо.

Встановлені в 1939-1941 рр. норми харчування полонених у середньому були вищими за чинні для радянських в'язнів ГУТАБу. При цьому, з метою стимулювання виробничої активності працюючих полонених, влада вперше випробувала принцип диференційованого продовольчого постачання. У період Великої Вітчизняної війни нормування продовольчого постачання військовополонених позначалося нестабільністю, спричиненою, передусім, складністю ситуації на фронті та в тилу, дефіцитом основних продуктів харчування, суб'єктивними чинниками. У 1941-1942 рр. норми харчування було зменшено до мінімуму, що не покривав навіть мінімальних фізіологічних потреб організму. Починаючи з 1943 р., харчовий пайок повільно зростає. Упродовж 1941-1945 рр. у практику радянського військового полону увійшов принцип диференціації норм харчування. Рівень калорійності харчів для окремих категорій бранців був поставлений у залежність не лише від військового звання, стану здоров'я і самого факту праці полоненого, а й від характеру виконуваної роботи, рівня її трудомісткості, зрештою – від політичної та ідеологічної „благонадійності” кожного конкретного з них. На нашу думку, подібна система харчового постачання бранців походила на елементарний шантаж голодом і не мала нічого спільного з міжнародним гуманітарним правом. Вважаємо, що подібна практика була покликана

матеріалізувати два важливих взаємопов'язаних завдання в роботі з військовополоненими – фізичне збереження мешканців табірних бараків та їх ефективне трудове використання. Документи свідчать, що з осені 1943 р. подібні принципи знайшли втілення і в продовольчому забезпеченні контингентів режимних установ, що облаштовувалися на визволеній від окупантів території УРСР. Фізіологічна недостатність продовольчого пайка, розкрадання продуктів, інші зловживання призводили до зростання захворюваності та смертності контингенту. Вивчення документальної бази засвідчує актуальність цих тенденцій не лише для періоду війни, але у повоєнні роки. Типовою причиною смертності серед бранців упродовж всього періоду існування мережі режимних установ для військовополонених на території Української РСР залишалася аліментарна дистрофія.

Загальною тенденцією повоєнного періоду стало номінальне підвищення рівня калорійності харчування військовополонених, що не завжди гарантувало реальне покращення їх життя. Майже у всіх таборах України спостерігалися порушення технології приготування їжі та встановлених норм котлового постачання, крадіжки харчів, безконтрольність їх розподілу. Особливо відчутними стали продовольчі труднощі, а в окремих регіонах і голод, спричинені посухою та неврожаєм 1946 р. Саме восени 1946 – навесні 1947 р. документи фіксують чергове зростання рівня смертності в таборах. У 1947-1953 рр. продовольче забезпечення вдалося нормалізувати. Норми харчування зросли, було вдосконалено диференційоване харчове постачання, зменшився рівень зловживань і розкрадання у цій сфері. Такі заходи у поєднанні з загальним покращенням умов утримання в таборах, вплинули на зменшення показника смертності до мінімуму та покращення коефіцієнтів трудового використання бранців.

У царині медико-санітарного забезпечення та лікування військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) щільно співпрацював з органами охорони здоров'я. Очевидно головною причиною цього став високий рівень захворюваності, що спостерігався в режимних установах у роки війни та повоєнний період. Наразі медико-санітарне забезпечення поряд із продовольчим постачанням бранців

перебували серед головних напрямів діяльності радянських органів військового полону.

Налагоджуючи у 1939-1941 рр. нову для себе справу медико-санітарного обслуговування полонених, НКВС СРСР використав досвід ГУТАБу. Основними установами, що забезпечували цей напрям, були санітарні відділення таборів і табірні лазарети. Відносно невелика чисельність бранців військового полону у 1939-1941 рр. мирні умови та вжиті заходи забезпечили задовільне медичне обслуговування польських військовополонених у таборах на території України, а випадки смертності були поодинокими.

Початок Великої Вітчизняної війни показав неефективність існуючої системи медико-санітарного забезпечення. З часу ж надходження масових партій бранців до таборів ця система виявилася взагалі неспроможною вирішувати завдання збереження життя та здоров'я військовополонених. Смертність серед них у 1941-1943 рр. сягнула загрозливих масштабів. Відтак, радянський уряд розширив мережу лікувально-оздоровчих установ за рахунок організації спеціальних лікувальних установ – „спецшпиталів”. Проте кількість цих установ, організованих на території Української РСР, їх забезпеченість медичним персоналом, обладнанням і медикаментами, а відтак і якість лікування, не відповідали ні дійсним потребам ні відомчим нормативам. Особливо загрозливих масштабів захворюваність і смертність серед контингентів таборів досягла взимку-навесні 1944-1945 рр.

Наголошуємо, що у повоєнний період ефективність медико-санітарного забезпечення військовополонених та інтернованих поступово зростає. Цьому сприяло загальне покращення соціально-економічного становища в ході відбудовчих робіт, покращення побутових умов у шпиталях і лазаретах, постачання лікувальних установ медикаментами та обладнанням, продумана та виважена кадрова політика, спрямована на залучення медичних фахівців із військовополонених.

3. На початок Великої Вітчизняної війни Радянський Союз, маючи величезний досвід експлуатації праці мільйонів “ворогів народу”, фактично не мав його у трудовому використанні військовополонених. Трудові ресурси колишніх польських

військовослужбовців використовувалися обмежено на будівництві транспортної інфраструктури і в чорній металургії. Відзначаючи особливості, характерні для сфери їх трудового використання в Українській РСР у 1939-1941 рр. підкреслимо, що нормативна база, котра б враховувала специфіку працевикористання осіб зі статусом військовополонених, була практично відсутня. Віднісши їх до відомчої компетенції НКВС, радянський уряд апріорі створював передумови, коли господарські інстанції звично ототожнювали цей контингент із цивільними в'язнями. Через організаційні проблеми початкового періоду військового полону і відсутність досвіду роботи з бранцями війни, в основу їх трудового використання були покладені досвід і технології ГУТАБу НКВС. Полонені для радянських господарників, звиклих до масового використання підневільної праці в'язнів, виявилися новим, захищеним міжнародними конвенціями, контингентом, для якого мали розроблятися окремі, специфічні умови та правила працевикористання.

4. Період з липня 1941 р. по вересень 1945 р. характеризувався становленням системи трудового використання військовополонених у СРСР. У цей час їхня праця, хоча і розглядалася як важлива складова режиму утримання (поряд з ізоляцією бранців та збереженням їх як робочої сили), проте, не вважалася абсолютним обов'язком. Як наслідок у нормативних актах НКВС питання трудового використання полонених не деталізувалися, а за цілими їх контингентами, зокрема офіцерами, було визнано право працювати лише за бажанням.

Наразі протягом 1941-1943 рр. з боку органів УПВІ НКВС спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання полонених. На наш погляд, причинами цього були незначна кількість бранців, що не дозволяла сподіватися на реалізацію за рахунок їх трудового використання скільки-небудь значних військово-економічних програм, і ставка радянського уряду на власні, досить значні, трудові ресурси. Не виключено, що певне значення мало також намагання створити видимість дотримання положень Женевської конвенції, оскільки цей документ забороняв використовувати працю бранців у військовій промисловості, на оборонних і небезпечних для життя роботах.

У період Великої Вітчизняної війни були визначені й принципи використання праці військовополонених – її примусовий загальний характер, максимальна самоокупність, воєнізація праці. Аналіз директивних документів з питань трудового використання військовополонених дозволяє стверджувати, що з 1941 до 1945 р. відбувалося становлення цілої системи їх примусового працевикористання, де ключове місце посіли тиллові виробничі табори.

Хоча зовні використання утримуваних контингентів опосередковувалося заробітною платою, побутовим, харчовим і медичним обслуговуванням, нормованим режимом праці та відпочинку тощо, все ж як примусове, воно набувало характеру експлуатації, адже в саму основу системи роботи з полоненими було покладено не загальновізані принципи Женевської конвенції, а досвід і методи ГУТАБу НКВС.

5. Початок інтенсивного працевикористання полонених на території УРСР припадає на кінець 1943 – початок 1944 рр. Величезні руйнування й необхідність відновлення стратегічно важливих галузей господарства зумовили розміщення в республіці одного з найбільших в СРСР контингентів трудових ресурсів бранців війни. Порівняння даних різних джерел дозволяє припустити, що на кінець 1945 р. у різних галузях економіки Української РСР використовувалося понад 400 000 військовополонених та інтернованих. Важливою особливістю сфери їх трудового використання у 1943-1945 рр. стала найбільша в СРСР регіонально-галузева концентрація цього трудового фонду.

У 1943-1945 рр. галузями, де особливо активно використовувалася праця бранців, були вугледобування та чорна металургія. На цих підприємствах задіяли від 30 до 40 % наявного трудового фонду. Відчутним було залучення полонених на відбудові підприємств хімічної промисловості, машинобудування, електроенергетики, харчової промисловості та кольорової металургії. Широке застосування трудові ресурси отримали на відбудові комунального господарства міст, урядових і громадських споруд, житла. Застосовувалися вони й на відновленні транспортної інфраструктури, передусім залізниць, автошляхів, морських портів тощо.

Проблема ефективності використання робочих рук військовополонених на українському ґрунті характеризується активною динамікою вже на завершальному етапі Великої Вітчизняної і Другої світової воєн. Якщо для періоду 1943 – початку 1945 рр. спостерігалось нехтування трудовими ресурсами бранців, а продуктивність їх праці дуже низькою, то у середині – другій половині 1945 р. ситуація поступово вирівнюється і пересічний показник продуктивності праці військовополоненого почав наближатися до рівня самоокупності витрат на його утримання.

Певні територіально-галузеві особливості в контексті УРСР мало і трудове використання інтернованих. Близько 80 % усіх іноземців, які були вивезені до СРСР зі статусом „інтернованих-мобілізованих” та „інтернованих-заарештованих”, розмістили на Сході та Півдні УРСР і використовували як робочу силу на підприємствах вугільної та металургійної промисловості. Ще однією суттєвою особливістю сфери трудового використання інтернованих на завершальному етапі війни була вкрай низька ефективність праці останніх та стрімке зменшення трудового фонду внаслідок смертності, репатріації непрацездатних і хворих на батьківщину.

Наразі встановлено, що на кінець 1945 р. основними тенденціями у сфері працевикористання військовополонених та інтернованих в Українській РСР стали зростання чисельності трудового фонду в загальній кількості контингенту таборів, поліпшення фізичного стану, зменшення захворюваності та смертності бранців, покращення показників їх виходу на роботи, підвищення продуктивності праці до і вище рівня їх самоокупності, покриття витрат на утримання контингенту виробничих таборів, зменшення чисельності табірної обслуги із числа непрацездатних тощо.

6. Найактивніша нормотворча робота органів ГУПВІ МВС щодо використання робочої сили військовополонених припадає на повоєнний період. Тоді з'являються накази, положення директиви, що закріплюють принципово нове ставлення радянського уряду до праці бранців – вона стає обов'язковою для кожного військовополоненого. На нашу думку, головною причиною таких змін став перехід країни до мирного будівництва і пріоритети відновлення зруйнованої війною

економіки. Останнє потребувало значних контингентів якомога дешевшої робочої сили. Аналіз відомчих нормативних актів НКВС (МВС) дозволяє стверджувати, що саме у другій половині 1945 – на початку 1946 р. в Радянському Союзі завершується формування системи примусової праці полонених й інтернованих. Надалі ця система зазнавала окремих структурних та режимних змін, певним чином удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – це обов’язкове, виключне та примусове у своїй основі використання наявних трудових ресурсів.

Основними регіонами пріоритетного застосування робочих рук військовополонених та інтернованих були Центр, Схід і Південь республіки. Саме тут концентрувався промислово-виробничий потенціал, що через своє стратегічне значення для держави та працемісткість технології став сферою їх найактивнішого залучення. Стабільно найбільший контингент (близько третини всього трудового фонду бранців) вже звично використовувався на вугільних копальнях Сталінської та Ворошиловградської областей. Порівняно великі групи полонених працювали на відбудові та будівництві підприємств важкої промисловості, прокладали автомобільні шляхи тощо. Робочі батальйони інтернованих розміщувалися у Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях, а їхні контингенти працювали у вугільній, металургійній, хімічній промисловості та в промисловому будівництві. На Правобережжі та в західних регіонах республіки було розміщено порівняно невелику кількість військовополонених, що використовувалися в транспортній інфраструктурі та на видобутку корисних копалин, у лісопереробній промисловості тощо. Такий розподіл трудового фонду визначався не лише регіонально-галузевою структурою економіки Правобережжя і Західної України, що мала переважно аграрний характер, а й важливим транзитним значенням цього регіону.

7. Вивчення практики трудової експлуатації контингентів на території Української РСР у 1946-1953 рр. засвідчує, що серед ключових показників її ефективності у повоєнний період були: рівень співвідношення чисельності трудового фонду (тобто, працюючих бранців) до загальної кількості контингенту таборів і ОРБ, закріплених за конкретними підприємствами; рівень виконання

планових норм виробітку, середньодобові та середньомісячні значення заробітної плати бранців, фінансові накопичення таборів тощо.

Типовими проблемами, що впливали на стан трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, ефективність використання їхньої праці, у повоєнний період залишалися: незабезпеченість трудових житлом, незадовільні умови харчування, побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки, нецільове використання фахівців, відволікання на незначні другорядні роботи, незадовільну організацію праці, незабезпеченість робіт спецодягом, інструментом і обладнанням тощо.

Упродовж 1946-1953 рр. на тлі загалом зростаючого рівня продуктивності праці бранців, табірні адміністрації порушували вказівки ГУПВІ щодо відбору трудових ресурсів, угоди про виділення робочої сили, а господарські органи далеко не завжди створювали належні умови праці. Водночас керівництво МВС СРСР, ГУПВІ, міністерств і відомств, що використовували працю бранців та інтернованих, здійснили низку результативних організаційних і адміністративних заходів, спрямованих на виправлення численних недоліків.

У повоєнний період, в умовах припинення надходження нових контингентів, працездатні бранці стали важливим чинником стабілізації виробничих показників підприємств а, між останніми розгорнулось справжнє суперництво за цей трудовий фонд. Поступове перетворення трудового ресурсу військовополонених на дефіцит все частіше спонукало керівництво МВС УРСР, УПВІ, табірні адміністрації ігнорувати ресурсно-виробничі потреби підприємств республіканського підпорядкування на користь союзних відомств. На місцях далеко не завжди зважали на директивні вказівки щодо покращення умов утримання, медичного обслуговування та харчування бранців. Подекуди вони залишалися тяжкими, що призводило до втрати контингентом працездатності. Аналіз документів свідчить, що в силу різних причин реальна кількість військовополонених, які виводилися на роботи, часто значно відставала від планової. Важливе значення для ефективності трудового використання військовополонених та інтернованих мала охорона праці і техніка безпеки на виробництві. Практика працевикористання цих контингентів у

повоєнний період засвідчувала, що незважаючи на вживані директивні й адміністративні заходи, порушення вимог техніки безпеки, виробничий травматизм і смертельні випадки, не були рідкістю і суттєво знижували продуктивність праці.

Незважаючи на всі проблеми, загальні показники ефективності трудового використання військовополонених протягом 1946-1953 рр. значно покращилися. Загальні тенденції показували позитивну динаміку зростання чисельності трудового фонду та підвищення продуктивності праці. Зростання ефективності працевикористання бранців пояснюється не лише покращенням матеріально-побутових умов їх утримання, харчування, медичного обслуговування, матеріальним заохоченням передовиків. Не менш важливим було посилення вимог до організації праці і техніки безпеки на виробництві. По війні розширилась і сфера використання військовополонених та інтернованих на роботах за спеціальністю. Підвищенню продуктивності їх праці, серед іншого, сприяло налагодження фахової підготовки через мережу спеціальних курсів. У повоєнний період характерною була тенденція певної „лібералізації” організації праці бранців. Широких масштабів набуло розконвоювання, використання на роботах дрібними групами, разом із цивільним населенням.

Військовополонені та інтерновані, розміщені на території Української РСР, склали значний і важливий контингент трудових ресурсів, що досить ефективно використовувався на відновленні зруйнованого війною господарства. Його загальна чисельність з 1944 по 1953 рр. становила близько 500 000, що становило приблизно четверту частину загалу цих спецконтингентів у СРСР. Характеризуючи їхній внесок у повоєнну відбудову як суттєвий, наголошуємо, що головний тягар відбудовчого періоду лягав на плечі радянських громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України) м. Київ

Ф. Р-2. – Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР

Оп. 7. – (1936-1949 рр.). – Т. 2.

1.1. Листування з Раднаркомом СРСР, наркоматами та центральними установами СРСР та УРСР (30 липня 1944 р. – 25 листопада 1944 р.). – Спр. 839. – 74 арк.

1.2. Матеріали по відбудові Хрещатика (25 лютого 1944 р. – 21 грудня 1944 р.). – Спр. 1133. – Арк. 36-37.

1.3. Матеріали з питань організованого набору робітників для потреб окремих галузей народного господарства Української РСР та про використання військовополонених для роботи на окремих об'єктах / листи, довідки тощо (8 березня 1946 р. – 3 грудня 1946 р.). – Спр. 3105. – 20 арк.

1.4. Довідки про природний рух населення за першу половину 1946 року по УРСР, про використання військовополонених на роботах у промисловості (1946р.). – Спр. 3126. – Арк. 102.

1.5. Матеріали по окремих питаннях роботи Міністерства внутрішніх справ УРСР (15 травня – 16 грудня 1946 р.). – Спр. 3486. – 69 арк.

1.6. Матеріали по окремих питаннях роботи МВС УРСР (9 січня – 25 жовтня 1947 р.). – Спр. 4673. – 66 арк.

Ф. КМФ-8. – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських установ, армійських груп та їх підрозділів

Оп. 1.

1.7. Становище німецьких військовополонених в Радянському Союзі. Копія у витягах. (Б.д.). – Спр. 77. – Арк. 23-54.

Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України) м. Київ

Ф. 1. – Центральний Комітет Комуністичної партії України

Оп. 16.

1.8. Довідка секретарю ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку про використання військовополонених (14 листопада 1944 р.). – Спр. 27. – Арк. 243-244.

Оп. 23, ч. 1. – Особливий сектор (таємна частина)

1.9. Довідки, листи та телеграми за підписом т.т. Сталіна, Молотова про відновлення і роботу шахт Донбасу (4 квітня 1943 р. – 31 грудня 1943 р.). – Спр. 613. – 155 арк.

1.10. Витяг з постанови бюро Сталінського обкому КП(б)У. Довідка про вивезення та завантаження вугілля, використання військовополонених та інтернованих у вугільній і металургійній промисловості (30 листопада 1943 р. – 1947 р.). – Спр. 619. – 8 арк.

1.11. Спецповідомлення НКДБ і НКВС УРСР про політичні настрої української інтелігенції, антирадянські прояви та інше (16 січня 1943 р. – 25 листопада 1943 р.). – Спр. 685. – 207 арк.

1.12. Лист на ім'я т. Сталіна, інформації, повідомлення про реагування трудящих Києва у зв'язку з конвоюванням через місто військовополонених німців (16 серпня 1944 р. – 17 серпня 1944 р.). – Спр. 940. – 34 арк.

1.13. Лист на ім'я тов. Сталіна про використання військовополонених на роботах по відновленню заводів (9-15 листопада 1944 р.). – Спр. 980. – 9 арк.

1.14. Постанова РНК УРСР, бюро обкомів КП(б)У і листування з питань розміщення і використання на роботі військовополонених (6 травня 1944 р. – 11 жовтня 1944 р.). – Спр. 981. – 11 арк.

1.15. Доповідна записка та довідки про стан і розміщення таборів військовополонених (26 лютого 1944 р. – 19 вересня 1944 р.). – Спр. 982. – 13 арк.

1.16. Доповідна записка, проект постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) по відновленню промисловості сільськогосподарського машинобудування (30 листопада 1944 р.). – Спр. 1102. – 58 арк.

1.17. Звіти, доповідні записки, довідки і листування про стан і відновлення підприємств важкої промисловості (2 листопада 1944 р. – 29 грудня 1944 р.). – Спр. 1104. – 295 арк.

1.18. Спеціальне повідомлення “Про скарги молоді мобілізованої на будівництво промислових об’єктів Артемівського району Сталінської області” (24 листопада 1944 р.). – Спр. 1391. – 2 арк.

1.19. Довідки, інформації про політичні настрої громадян СРСР, репатрійованих із Німеччини і населення Української РСР (28 липня 1945 р. – 21 листопада 1945 р.). – Спр. 1477. – 70 арк.

1.20. Окрема тека. Постанова бюро Житомирського обкому КП(б)У з питання утворення комісії для забезпечення прийому мобілізованих німців та їх розміщення (10 лютого 1945 р.). – Спр. 1829. – 1 арк.

1.21. Довідки і листування з питань трудового використання військовополонених, інтернованих і мобілізованих німців у вугільній промисловості (15 лютого 1945 р. – 10 грудня 1945 р.). – Спр. 1830. – 77 арк.

1.22. Окрема тека. Протокол закритого засідання Дніпродзержинського міського комітету КП(б)У про використання військовополонених на будівельно-відновлювальних роботах Азотно-тукового заводу (1 березня 1945 р.). – Спр. 1832. – 2 арк.

1.23. Проекти постанов Державного Комітету Оборони СРСР, листи на ім’я тов. Сталіна, Молотова, Малюнкova з питань відновлення і розвитку народного господарства, боротьби з залишками банд українсько-німецьких націоналістів та інше (6 липня 1945 р. – 20 грудня 1945 р.). – Спр. 1848. – 431 арк.

1.24. Доповідні записки, телеграми секретарів ЦК КП(б)У на ім'я тов. Сталіна та т.т. Молотова, Берії, Маленкова про відновлення народного господарства України (28 червня 1945 р.). – Спр. 1850. – 260 арк.

1.25. Накази Народного комісара чорної металургії СРСР, звіти, довідки, відомості і листування про відновлення і роботу підприємств металургійної промисловості (5 січня 1945 р. – 12 квітня 1945 р.). – Спр. 1922. – 169 арк.

1.26. Наказ Наркома чорної металургії СРСР, зведення, відомості і листування про виконання планів капіталовкладень, стан і роботу підприємств металургійної промисловості (березень 1945 р. – 28 липня 1945 р.). – Спр. 1925. – 220 арк.

1.27. Накази Наркома чорної металургії СРСР, звіти, довідки, відомості і листування про відновлення і роботу підприємств металургійної промисловості (квітень 1945 р. – 19 червня 1945 р.). – Спр. 1926. – 229 арк.

1.28. Накази Народного комісара чорної металургії СРСР, довідки і листування про роботу підприємств металургійної промисловості (23 червня 1945 р. – 29 серпня 1945 р.). – Спр. 1927. – 145 арк.

1.29. Накази Народного комісара чорної металургії СРСР, витяги з протоколів засідання бюро обкомів КП(б)У, звіти, довідки, відомості про відновлення і роботу підприємств металургійної промисловості на Україні (15 серпня 1945 р. – 28 грудня 1945 р.). – Спр. 1928. – 219 арк.

1.30. Накази Народного комісара чорної металургії СРСР, звіти, довідки, відомості про стан і роботу підприємств металургійної промисловості (28 вересня 1945 р. – 11 грудня 1945 р.). – Спр. 1929. – 183 арк.

1.31. Наказ Народного комісара чорної металургії СРСР, звіти, довідки та листування з ЦК КП(б)У про роботу підприємств металургійної промисловості (10 листопада 1945 р. – 30 грудня 1945 р.). – Спр. 1930. – 123 арк.

1.32. Звіти, інформації, довідки та інші матеріали про роботу підприємств металургійної промисловості (6 січня 1945 р. – 15 грудня 1945 р.). – Спр. 1932. – 192 арк.

1.33. Звіт про роботу парторганізації заводу імені Дзержинського за 1945 р. (1945 р.). – Спр. 1937. – 43 арк.

1.34. Звіт про роботу парторганізації металургійного заводу імені К. Лібкнехта за 1945 р. (1945 р.). – Спр. 1938. – 32 арк.

1.35. Накази Народного комісара вугільної промисловості СРСР, постанови облвиконкомів та обкомів КП(б)У, звіти і листування про стан вугільної промисловості (4 травня 1945 р. – 29 травня 1945 р.). – Спр. 2032. – 174 арк.

1.36. Наказ Народного комісара вугільної промисловості СРСР, звіти, відомості про відновлення і роботу вугільної промисловості Сталінської, Ворошиловградської та інших областей (12 квітня 1945 р. – 30 грудня 1945 р.). – Спр. 2033.– 160 арк.

1.37. Постанови облвиконкомів та обкомів КП(б)У, доповідні записки, довідки, телеграми про відновлення і роботу підприємств вугільної промисловості (4 квітня 1945 р. – 29 серпня 1945 р.). – Спр. 2034. – 137 арк.

1.38. Доповідні записки, довідки, відомості і листування з ЦК КП(б)У з питань заготівлі та завою палива, стану і роботи вугільної промисловості (4 січня 1945 р. – 30 березня 1945 р.). – Спр. 2036. – 215 арк.

1.39. Доповідні записки, довідки, телеграми з питань шефства областей України над вугільними шахтами Донбасу, стану і роботи підприємств вугільної промисловості (14 серпня 1945 р. – 29 вересня 1945 р.). – Спр. 2037. – 87 арк.

1.40. Доповідні записки, довідки, телеграми і листування з ЦК КП(б)У про відновлення і роботу підприємств вугільної промисловості (2 жовтня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.). – Спр. 2038. – 176 арк.

1.41. Довідки, листування про відновлення і роботу підприємств вугільної промисловості України (2 серпня 1945 р. – 11 грудня 1945 р.). – Спр. 2039. – 18 арк.

1.42. Пояснювальна записка до річного звіту про роботу комбінату “Артемвугілля” за 1945 р. (25 березня 1946 р.). – Спр. 2052. – 223 арк.

1.43. Постанови виконкомів облард депутатів трудящих, доповідні записки, довідки та листування про стан і відновлення житлового та комунального господарства Української РСР (5 квітня 1945 р. – 30 листопада 1945 р.). – Спр. 2192. – 211 арк.

1.44. Постанови бюро обкомів КП(б)У, довідки, інформації і листування про відновлення житлово-комунального фонду , будівництво житлових будинків в колгоспах та культурно-побутових споруд на селі (7 червня 1945 р. – 4 грудня 1945 р.). – Спр. 2193. – 172 арк.

1.45. Телеграми, листування про укомплектування органів МДБ і МВС УРСР (6 січня 1945 р. – 6 грудня 1945 р.). – Спр. 2427. – 127 арк.

1.46. Довідки про незаконні дії працівників УПВІ НКВС і НКДБ УРСР та роботу Ковельської залізниці (23 травня 1945 р. – 21 грудня 1945 р.). – Спр. 2445. – 27 арк.

1.47. Довідки, листування про стан і побутові умови в таборах військовополонених (12 січня 1946 р. – 28 грудня 1946 р.). – Спр. 3063. – 102 арк.

1.48. Довідки, листування про відновлення службових і житлових приміщень військових частин Київського військового округу (2 січня 1946 р. – 16 грудня 1946 р.). – Спр. 3091. – 36 арк.

1.49. Проект постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У, довідки, інформації і листування про стан і роботу підприємств металургійної промисловості (7 січня 1946 р. – 3 липня 1946 р.). – Спр. 3115. – 189 арк.

1.50. Звіти, довідки, зведення і листування про стан і роботу підприємств металургійної промисловості (11 січня 1946 р. – 24 травня 1946 р.). – Спр. 3116. – 170 арк.

1.51. Звіти і відомості про роботу підприємств металургійної промисловості (15 січня 1946 р. – 27 грудня 1946 р.). – Спр. 3117. – 171 арк.

1.52. Звіти, зведення, відомості про роботу підприємств металургійної промисловості (23 січня 1946 р. – 27 грудня 1946 р.). – Спр. 3118. – 132 арк.

1.53. Звіти, довідки, відомості і листування про роботу підприємств металургійної промисловості (25 березня 1946 р. – 18 жовтня 1946 р.). – Спр. 3119. – 240 арк.

1.54. Звіти, довідки, відомості і листування про стан і роботу підприємств металургійної промисловості (15 червня 1946 р. – 21 грудня 1946 р.). – Спр. 3120. – 288 арк.

1.55. Листи за підписом тов. Кагановича надіслані на адресу Ради Міністрів СРСР, міністерств та інших загальносоюзних організацій з питань промисловості, транспорту і сільського господарства (11 травня 1947 р. – 19 травня 1947 р.). – Спр. 4034. – 83 арк.

1.56.– Довідки, списки, листи про закріплення військовополонених за підприємствами союзних і республіканських міністерств в Українській РСР (7 липня 1947 р.). – Спр. 4587. Арк. 164-172.

1.57. Проект листа тов. Сталіну Й.В., доповідні записки, довідки, відомості міністерства хімічної промисловості, голови Держплану УРСР, заступників секретарів і завідуючих галузевими промисловими відділами ЦК КП(б)У, секретарю ЦК КП(б)У тов. Кагановичу Л.М. про будівництво, відновлення і роботу промислових підприємств, будівництво газопроводу Дашава-Київ (9 квітня 1947 р. – 4 травня 1947 р.). – Спр. 4589. – 335 арк.

1.58. Лист М.С. Хрущова товаришу Сталіну Й.В., телеграми секретарів ЦК КП(б)У, т.т. Кагановича Л.М., Коротченка Д.С. обкомам КП(б)У, доповідні записки бригад ЦК КП(б)У, секретарів Ворошиловградського, Закарпатського, Кіровоградського, Сталінського, Станіславського обкомів КП(б)У з питань забезпечення обладнанням і робочою силою, організації праці та заробітної плати, стану роботи підприємств вугільної промисловості / є довідки, оригінали підписів т.т. Кагановича Л.М. і Хрущова М.С. (9 січня 1947 р. – 23 грудня 1947 р.). – Спр. 4621. – 493 арк.

1.59. Постанови Бюро партійних комітетів про закріплення військовополонених за промисловими об'єктами Довідки, листи, доповідні записки,

накази керівників підприємств про використання військовополонених на об'єктах і будовах УРСР (15 лютого – 6 листопада 1947 р.). – Спр. 4716. – 382 арк.

1.60. Доповідні записки про катастрофічне становище 4-го табірної відділення Управління табору № 136 МВС СРСР, про стан укомплектування таборів при “Запоріжбуді”, дніпропетровському автозаводі спецконтингентом, довідки про виведення військовополонених на будівництва “Південьавтобуду”, “Запорожбуду”, “Дніпропетровськпромбуду”, “Військпромбуду”, заводу ім. Фрунзе (31 березня 1947 р. – 1 січня 1948 р.) – Спр. 4717. – Арк. 54-55,

Оп. 30.

1.61. Доповідні записки, телеграми, листи з питань організованого набору і виділення робочої сили для підприємств і будов УРСР (липень-серпень 1947 р.). – Спр. 668. – 197 арк.

1.62. Листування з обкомами КП(б)У з питань оргнабору робочої сили в промисловість. Виділення спеціалістів (26 серпня – 20 жовтня 1947 р.) – Спр. 669. – 166 арк.

Державний архів Міністерства внутрішніх справ України

(ДА МВС України) м. Київ

Ф. 5. – Управління у справах військовополонених і інтернованих НКВС (МВС) Української РСР

Оп. 1.

1.63. Т. 1. (7 жовтня 1950 р. – 29 вересня 1961 р.). – Спр. фонду. – 305 арк.

1.64. Т. 2. (10 жовтня 1963 р. – 29 вересня 1967 р.). – Спр. фонду. – 123 арк.

Оп. 2. – Справи постійного зберігання

1.65. Матеріали перевірки викривлених методів ведення агентурно-слідчої роботи в Із'яславському ФПП таборі для військовополонених № 22 НКВС (жовтень 1944 р.). – Спр. 140. – 41 арк.

1.66. Контрольно-спостережна справа №17-46 про агентурно-оперативну роботу по учасникам звірств та листуванням з ОПВІ УМВС областей (1 січня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – Спр. 183. – 111 арк.

1.67. Доповідні записки про агентурно-оперативну роботу серед військовополонених за 1946 рік (30 березня 1946 р. – 29 серпня 1946 р.). – Спр. 199. – 157 арк.

1.68. Контрольно-спостережна справа №14 листування з таборами по директиві МВС СРСР № 285. Списки головних військових злочинців. Т. 2 (12 квітня 1947 р. – 30 квітня 1947 р.). – Спр. 202. – 244 арк.

1.69. Контрольно-спостережна справа № 29 по розшуку агентури ворога по орієнтуваннях ГУПВІ та територіальних органів. Том 2. (5 березня 1947 р. – 31 грудня 1947 р.). – Спр. 219. – 419 арк.

1.70. Доповідні записки до Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР за 1947 р. Т. 1. (30 липня – 30 грудня 1947 р.). – Спр. 237. – 338 арк.

1.71. Доповідні записки за 1948 рік (з квітня 1948 р. – 30 листопада 1948 р.). – Спр. 299. – 107 арк.

1.72. Плани роботи УПВІ МВС Української РСР (3 січня 1949 р. – 31 грудня 1949 р.). – Спр. 313. – 51 арк.

1.73. Листування з табором № 62 МВС (1 січня 1949 р. – з листопада 1949 р.). – Спр. 317. – 456 арк.

1.74. Документи по організації і стану кладовищ військовополонених та інтернованих, власноручні свідчення військовополоненого Шлатцер за 1945 р., акти на померлих за 1947 р. (3 серпня 1950 р. – 1 листопада 1951 р.). – Спр. 363. – 191 арк.

1.75. Листування по встановленню колишніх військовополонених та іншим питанням колишніх таборів ВВІ МВС УРСР і з питань облаштування кладовищ померлих військовополонених (4 лютого 1955 р. – 2 січня 1956 р.). – Спр. 377. – 202 арк.

Ф. 7. – Відділ слідчих ізоляторів і в'язниць**Оп.1.** – Справи постійного зберігання

1.76. Список померлих військовополонених та інтернованих, похованих на кладовищі сел. Пушкіна, м. Запоріжжя (1960 р.). – Спр. 715. – 113 арк.

1.77. Матеріали з питань обліку та утримання кладовищ колишніх військовополонених та інтернованих громадян. Київська область (1946 – 1950 рр.). – Спр. 741. – 39 арк.

Ф. 45. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР**Оп.1.** – Справи постійного зберігання

1.78. Накази НКВС СРСР за 1939 р. з № 00935 по № 001299 (13 серпня – 27 жовтня 1939 р.). – Спр. 50. – 259 арк.

1.79. Накази НКВС СРСР за 1939 рік з № 0295 по № 0443 (13 вересня 1939 р. – 31 грудня 1939 р.). – Спр. 54. – 196 арк.

1.80. Накази НКВС СРСР за 1940 рік з № 0014 по № 00787 (4 січня 1940 р. – 1 липня 1940 р.). – Спр. 73. – 184 арк.

1.81. Накази НКВС СРСР за 1943 р. з № 0033 по № 001854 (8 січня 1943 р. – 28 грудня 1943 р.). – Спр. 110. – 92 прим.

1.82. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 006 по № 00890 (18 січня 1944 р. – 27 липня 1944 р.). – Спр. 121. – 119 прим.

1.83. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 00908 по № 001530 (29 липня 1944 р. – 30 грудня 1944 р.). – Спр. 123. – 123 прим.

1.84. Накази НКВС СРСР за 1944 р. з № 01 по № 0300 (2 січня – 20 грудня 1944 р.). – Спр. 124. – 57 прим.

1.85. Накази НКВС СРСР за 1945 р. з № 005 по № 00699 (5 січня 1945 р. – 15 червня 1945 р.). – Спр. 135. – 131 прим.

1.86. Накази НКВС СРСР за 1945 р. з № 00706/0268 по № 001099 (18 червня 1945 р. – 27 вересня 1945 р.). – Спр. 137. – 80 прим.

1.87. Накази НКВС СРСР за 1945 рік з № 001105 по № 001560 (27 вересня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.). – Спр. 138. – 56 прим.

1.88. Накази НКВС СРСР за 1945 рік з № 02 по №0315 (9 січня 1945 р. – 27 грудня 1945 р.) – Спр. 139. – 74 прим.

1.89. Директиви НКВС СРСР за 1945 рік з № 4/18/4с/20с по №257 (17 січня 1945 р. – 31 грудня 1945 р.). – Спр. 144. – 111 прим.

1.90. Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 002/001 по № 00701 (3 січня 1946 р. – 19 липня 1946 р.). – Спр. 152. – 111 прим.

1.91. Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 00706 по № 001228 (19 липня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – Спр. 154. – 61 прим.

1.92. Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 06 по № 448 (12 січня 1946 р. – 28 грудня 1946 р.) – Спр. 156. – 108 прим.

1.93. Директиви МВС СРСР за 1946 рік з № 1 по № 183 (3 січня 1946 р. – 17 липня 1946 р.). – Спр. 160. – 62 прим.

1.94. Директиви МВС СРСР за 1946 рік з № 187 по № 304 (22 липня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – Спр. 162. – 36 прим.

1.95. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 004 по № 00643 (2 січня 1947 р. – 20 червня 1947 р.). – Спр. 168. – 102 прим.

1.96. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 00654 по № 001317 (24 червня 1946 р. – 31 грудня 1947 р.). – Спр. 170. – 107 прим.

1.97. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 03 по № 0198 (2 січня 1947 р. - 4 квітня 1947 р.). – Спр. 171. – 66 прим.

1.98. Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 0555 по № 0794 (12 вересня 1947 р. – 31 грудня 1947 р.). – Спр. 174. – 78 прим.

1.99. Розпорядження МВС СРСР за 1947 рік з № 396 по № 853 (24 червня 1947 р. – 19 грудня 1947 р.). – Спр. 182. – 117 прим.

1.100. Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 005 по № 00479 (з січня 1948 р. – 30 квітня 1948 р.). – Спр. 190. – 75 прим.

1.101. Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 00508 по № 00991 (10 травня 1948 р. – 18 серпня 1948 р.). – Спр. 192. – 77 прим.

1.102. Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 001003 по № 001516 (19 серпня 1948 р. – 31 грудня 1948 р.). – Спр. 193. – 93 прим.

1.103. Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 0410 по № 0795 (7 липня 1948 р. – 23 грудня 1948р.). – Спр. 196. –100 прим.

1.104. Директиви МВС СРСР за 1948 рік з № 1 по № 44/4-1740 (3 січня 1948 р. – 6 листопада 1948 р.). – Спр. 202. – 58 прим.

1.105. Вказівки МВС СРСР за 1948 р. з № 4 по № 398, а також № 10 і № 26 (5 січня – 7 липня 1948 р.). – Спр. 204. – 110 прим.

1.106. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 00604 по № 001144 (21 червня 1949 р. – 31 грудня 1949 р.). – Спр. 215. – 120 прим.

1.107. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 02 по № 0300 (5 січня 1949 р. – 16 травня 1949 р.). – Спр. 216. –87 прим.

1.108. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 0302 по № 0550 (12 травня 1949 р. – 6 серпня 1949 р.). – Спр. 218. – 61 прим.

1.109. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 0552 по № 0750 (8 серпня 1949 р. – 1 листопада 1949 р.). – Спр. 219. – 58 прим.

1.110. Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 0754 по № 0927 (2 листопада 1949 р. – 31 грудня 1949 р.). – Спр. 220. – 57 прим.

1.111. Розпорядження МВС СРСР за 1949 рік з № 1/2277/42 по № 350 (5 січня 1949 р. – 4 червня 1949 р.). – Спр. 226. – 160 прим.

1.112. Накази МВС СРСР за 1950 рік з № 00309 по № 00733. – Т. 3. (11 травня 1950 р. – 29 грудня 1950 р.). – Спр. 237. – 83 прим.

1.113. Накази МВС СРСР за 1950 рік з № 01 по № 0292. – Т. 1. (2 січня 1950 р. – 3 травня 1950 р.). – Спр. 238. – 84 прим.

1.114. Накази МВС СРСР за 1951 рік з № 001 по № 00390. – Т. 1. (2 січня 1951 р. – 22 червня 1951 р.). – Спр. 254. – 68 прим.

1.115. Накази МВС СРСР за 1951 рік з № 00402 по № 00932 (23 червня 1951 р. – 29 грудня 1951 р.). – Спр. 256. – 76 прим.

1.116. Накази МВС СРСР за 1951 рік з № 04 по № 0347 (4 січня 1951 р. – 22 травня 1951 р.). – Спр. 257. – 92 прим.

1.117. Накази МВС СРСР за 1952 рік з № 002 по № 00948 (2 січня 1952 р. – 23 грудня 1952 р.). – Спр. 277. – 110 прим.

Ф. 46. – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС УРСР

Оп.1. – Справи постійного зберігання

1.118. Цілком таємні накази НКВС УРСР з № 0012 по № 00226 (9 жовтня 1943 р. – 31 грудня 1945 р.) – Спр. 64а. – 101 арк.

1.119. Директиви НКВС УРСР за 1943 р. з № 212/сн по № 65 (20 березня 1943 р. – 31 грудня 1943 р.). – Спр. 67. – 130 арк.

1.120. Накази НКВС УРСР за 1944 р. з № 02 по № 0109 (8 січня 1944 р. – 31 грудня 1944 р.). – Спр. 73. – 81 прим.

1.121. Директиви, вказівки НКВС УРСР за 1944 р. з № 1 по № 140 (4 січня 1944 р. – 31 грудня 1944 р.). – Спр. 74. – 215 арк.

1.122. Накази НКВС – МВС УРСР за 1946 рік з № 01 по № 0135 (4 січня 1946 р. – 29 грудня 1946 р.). – Спр. 93. – 87 прим.

1.123. Накази НКВС – МВС УРСР за 1946 рік з № 2 по № 209. – Т. 1. (3 січня 1946 р. – 5 червня 1946 р.). – Спр. 94. – 174 прим.

1.124. Накази МВС УРСР за 1946 рік з № 210 по № 410 (15 червня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – Спр. 95. – 173 прим.

1.125. Директиви НКВС – МВС УРСР за 1946 рік з № 2 по № 218 (3 січня 1946 р. – 31 грудня 1946 р.). – Спр. 96. – 393 арк.

1.126. Накази МВС УРСР за 1947 рік з № 01 по № 099 (10 січня 1947 р. – 17 липня 1947 р.). – Спр. 105. – 337 арк.

1.127. Накази МВС УРСР за 1948 рік з № 001 по № 00210. – Т. 1. (4 січня 1949 р. – 9 серпня 1949 р.). – Спр. 135. – 106 прим.

1.128. Накази МВС УРСР за 1950 рік з № 01 по № 0100 (5 січня 1950 р. – 9 травня 1950 р.). – Спр. 151. – 399 арк.

1.129. Цілком таємні накази МВС УРСР за 1951 рік з № 0061 по № 0089 (30 травня 1951 р. – 2 серпня 1951 р.). – Спр. 163. – 29 прим.

1.130. Накази МВС УРСР за 1952 рік з № 0051 по № 0089. – Т. 2. (7 травня 1952 р. – 4 жовтня 1952 р.). – Спр. 180. – 37 прим.

Ф. 83. – Фонд облікових документів НКВС, МОГП, МВС УРСР

Оп. 1. – Справи постійного зберігання

1.131. Журнал дислокації таборів, спецшпиталів для військовополонених і робочих батальйонів інтернованих колишнього УПВ МВС УРСР за 1943-1951 роки (5 жовтня 1959 р. – 14 жовтня 1959 р.). – Спр. 228. – 54 арк.

Державний архів Служби безпеки України

(ДА СБ України, м. Київ)

Ф. 16. – Фонд документів секретного та несекретного діловодства КДБ СРСР

Оп. 32. – 1951 р.

1.132. Телефонограма наркома внутрішніх справ СРСР Берії на адресу заступника наркома внутрішніх справ СРСР Меркулова та наркома внутрішніх справ УРСР Серова „Про табори військовополонених колишньої Польської армії” (3 жовтня 1939 р.). – Спр. 33. – Арк.. 97-99.

1.133. Директива Наркома внутрішніх справ СРСР Берії начальнику будівництва дороги Новоград-Волинський-Львів та заступнику Наркома внутрішніх справ УРСР Горлинському про укомплектування табору військовополонених для будівництва дороги Новоград-Волинський-Львів (4 жовтня 1939 р.). – Спр. 42. – Арк. 57-58.

2. Опубліковані документи

2.134. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / Сост. М.М.Загорулько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загорулько. – М.: Логос, 2000. – 1120 с.

2.135. Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М.: Юридическая литература, 1954. – С.69-129.

2.136. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1997. – 420 с.

2.137. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // Международное право в избранных документах . – М.: Юридическая литература, 1957. – Т. 3. – С. 41-46.

2.138. Международные отношения и внешняя политика СРСР. Сборник документов (1871-1957 гг.). – М.: Юридическая литература, 1957. – 430 с.

2.139. Международное право в избранных документах / Сост. Л.А. Моджорян, В.К. Собакин / Отв. ред. В.Н. Дурденевский. В 3-х т. – М.: Юридическая литература, 1957. –Т. 1. – 307 с.; Т.2. – 319 с.; Т.3. – 415 с.

2.140. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов: В 2 т. / Под ред. К.П. Горшенина, Р.А. Руденко, И.Т. Никитченко. – М.: Юридическая литература, 1954. – Т. 1. – 516 с.

2.141. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. Збірка документів / Упор. В. Левикін (Серія “Архівні та

бібліографічні джерела української історичної думки” – Вип. 6.; Серія “Некрополістика в Україні” – Вип. 2 (7)). – К.: Український НДІ архівної справи та документознавства, Український центр біографічної некрополістики, 2002. – 101 с.

2.142. Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1996. – 560 с.

2.143. Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941-1955 гг. Т. 24 (13-2) / Под общ. ред. В.А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1999. – 504 с.

2.144. Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941-1945 гг.: Сб. документов и материалов. Кн. 2. Т. 24 (13 – 3) / Авт.-сост. В.Н. Варганов и др. – М.: ТЕРРА – Кн. клуб, 2002. – 510 с.

2.145. Сводка о наличии военнопленных и интернированных, содержащихся в лагере НКВД на 23 июля 1940 г. // Военно-исторический журнал. – 1990. - № 6. – С. 53.

2.146. Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 188 с.

2.147. Справка о военнопленных поляках, содержащихся в лагерях НКВД в 1939-1941 гг. // Военно-исторический журнал. – 1990. - № 6. – С. 52.

2.148. Convention between the United States of America and other powers, relating to prisoners of war. Signed at Geneva, July 27, 1929; ratification advised by the Senate, January 7, 1982; ratified by the President, January 16, 1982, ratification of the United States of America deposited with the Government of Switzerland, February 4, 1982; proclaimed, August 4, 1932. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/geneva02.htm>

3. Мемуарні джерела

3. 149. Герлах Х. В сибирских лагерях, Воспоминания немецкого пленного. 1945-1946 гг./Пер. с англ. Н.В. Гасановой. – М.: ЗАО “Центрполиграф”, 2006. – 238 с.

3.150. Запп Ф. Сталинградский пленник. – СПб: Петербург-XXI век, 1998. – 285 с.

3.151. Курц В. Спогади про радянський полон // Військово-історичний альманах. – 2005. – Ч. 1 (10). – С. 37-56; Ч. 2 (11). – С. 83-109.

3.152. Плева Н. В русском плену: воспоминания //Россия и современный мир. – 2000. - № 3. – С. 167-185.

3.153. Фредерт Х. Приключения в русском плену // Нева. – 1992. - № 9. – С. 264-275.

3.154. Хенс В., Пересвет А. По другую сторону войны. – М.: ЗАО “Интерэксперт” – 384 с.

4. Монографії і статті

4.155. Багликова М.С., Добров П.В. Трудовое использование немецких военнопленных в Украине // Вісник Донецького університету. Серія “Б”: Гуманітарні науки. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 2001. – Вип. 1. – С. 215-224.

4.156. Багликова М.С., Добров П.В. К вопросу о трудоустройстве немецких военнопленных, мобилизованных и интернированных на шахтах Донбасса // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДОННУ, 2001. - № 4 (8). – С. 123-128.

4.157. Багликова М.С. Условия содержания немецких военнопленных в лагерях НКВД-МВД на территории Донбасса (1943-1949 гг.) // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДОННУ, 2002. - № 2 (10). – С. 142-150.

4.158. Багликова М.С. Организация питания военнопленных в лагерях НКВД-МВД, дислоцированных на территории Донбасса в 1943-1954 гг. // Історичні і

політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДОННУ, 2002. – № 3-4 (11-12). – С. 150-159.

4.159. Багликова М.С., Добров П.В. К вопросу о медицинском обслуживании немецких военнопленных в 1943-1949 гг. (на материалах Украины) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. – Донецьк, 2002. – Кн. 9. – С. 109-116.

4.160. Багликова М.С. К вопросу о нормативно-правовой базе, регулирующей условия содержания немецких военнопленных в лагерях НКВД-МВД 1941-1954 гг. // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДОННУ, 2003. – № 2 (14). – С. 146-153.

4.161. Базаров О.Д. “Сибирское интернирование”: японские военнопленные в Бурятии (1945-1948): Монография. – Улан-Удэ: Вост.-Сиб. гос. акад. культуры и искусств, 1997. – 92 с.

4.162. Барковский А., Карпов В. Сибирь восходящего солнца // Сын Отечества. – 1993. – № 35.

4.163. Безбородова И.В. Военнопленные второй мировой войны. Генералы вермахта в плену: Монография. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 1998. – 208 с.

4.164. Безбородова И.В. Иностранцы военнопленные и интернированные в СССР: из истории деятельности Управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР в послевоенный период (1945-1951 гг.). // Отечественная история. 1997. – № 5. – С. 165-173.

4.165. Безбородова И.В. Дела персонального учета иностранных военнопленных как источник по истории деятельности управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР. // Вестник архивиста. – 1997. – № 1 (37).

4.166. Биспен И.И. Организация лечебно-эвакуационного обеспечения раненных и больных военнопленных // Труды военно-медицинского музея. Т. 5: Медицинское обеспечение Висло-Одерской наступательной операции 1945 г. – Ленинград., 1956.

4.167. Бобрёнев В., Рязанцев В. Варсонофьевские призраки или как испытывались яды для тайных убийств НКВД // Родина. – 1995. - № 11. – С. 52-57.

4.168. Безыменский Л.А. История одной «Истории» // Новое время. – 1976. - № 5. – С. 12-13.

4.169. Бондаренко Е.Ю. “Школы коммунизма” для японских военнопленных: Об идеологической обработке в советских лагерях // Россия и АТР. – 1993. – № 1. – С. 133-140.

4.170. Бондаренко Е.Ю. Долгое возвращение из плена. (К истории репатриации японских военнопленных из СССР) // Проблемы Дальнего Востока. – 1994. – № 4. – С. 102-107.

4.171. Бондаренко Е.Ю. Японские военнопленные на Дальнем Востоке России в послевоенные годы. – Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1997. – 68 с.

4.172. Бондаренко Е.Ю. Японские военнопленные в российских лагерях // Социально-экономические и политические процессы в странах Азиатско-Тихоокеанского региона / Сб. статей. – Владивосток: Из-во Дальневост. ун-та, 1997. – С. 40-42.

4.173. Бондаренко Е.Ю. Иностранцы военнопленные на Дальнем Востоке России (1914-1956): Монография / Бондаренко Е.Ю.; Ред. Кузнецов А.М. – Владивосток.: Изд-во Дальневост. ун-та, 2002. – 224 с.

4.174. Бондаренко Е. Военнопленные // Россия и АТР. – 2003. – № 4. – С. 52-61.

4.175. Бояндин И.Т. Санитарно-эпидемиологическое обеспечение репатриированных и военнопленных // Военно-медицинский журнал. – 1946. - № 3. – С. 44-47.

4.176. Бланк А.С. Национальный комитет “Свободная Германия” – центр антифашистской борьбы немецких патриотов. 1943-1945: Монография. – Вологда, 1963. – 93 с.

4.177. Бланк А., Левель Б. Наша цель – Свободная Германия. – М.: Мысль, 1969. – 293 с.

4.178. Будко А.А., Грибовская Г.А. Медицинское обслуживание военнопленных в период Сталинградской наступательной операции // Военно-медицинский журнал. – 2003. - № 2. – С. 67-71.

4.179. Букин С.С. Немецкие военнопленные на советских предприятиях // ЭКО. – 1999. - № 1. – С. 132-142.

4.180. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120-126.

4.181. Буцко О.В. Начало Великой Отечественной войны и первые немецкие военнопленные // Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей / НАН України: Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 108-111.

4.182. Буцко О.В. Продовольственное обеспечение немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 168-172.

4.183. Буцко Е.В. В идеологическом “котле”: настроения немецких военнопленных в советских лагерях (1941-1945 гг.) // Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 118-128.

4.184. Бюньон Ф. Международный Комитет Красного Креста и Советский Союз (1917-1991): Пер. с фр. / Бюньон Ф. – 2-е испр. и доп. изд. – М.: Междунар. Ком. Красного Креста, 2000. – 96 с.

4.185. Военные преступления: Это надо знать всем: Пер. с англ. / Ред. Р. Гутмэн, Д. Рифф. – М.: Текст, 2001. – 487 с.

4.186. Войтенко М.Ф., Грибовская Г.А. Гуманизм советской военной медицины.// Военно-медицинский журнал. – 1985. – № 5. – С. 68-71.

4.187. Во имя живых Помнить о погибших. Совместный интернациональный проект по выяснению судеб советских и немецких военнопленных и

интернированных / Под ред. Н. Хаазе, А. Харитонов, К-Д. Мюллера. – Дрезден: Типостудия Шумахер Геблер, 2003. – 180 с.

4.188. Всеволодов В.А. Срок хранения – постоянно! Краткая история лагеря военнопленных и интернированных УПВИ НКВД-МВД СССР № 27. (1942-1950): Монография. – Красногорск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 2003. – 272 с.

4.189. Галицкий В.П. Венгерские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10. – С. 44-54.

4.190. Галицкий В.П. Вражеские военнопленные в СССР (1941-1945) // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 9. – С. 39-46.

4.191. Галицкий В.П. Японские военнопленные в СССР: правда и домыслы // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 66-78.

4.192. Галицкий В.П. Архивы о лагерях японских военнопленных в СССР // Проблемы Дальнего Востока. 1990. – № 6. – С. 32-40.

4.193. Галицкий В.П. Японские военнопленные и интернированные в СССР // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 26-38.

4.194. Галицкий В.П. Там, в Бекетовке, под Сталинградом // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 2. – С. 18-22.

4.195. Галицкий В.П. Финские военнопленные в лагерях НКВД: (1939-1953 гг.): Монография / Под ред. В.С. Ещенко. – М.: Грааль; Церера, 1997. – 246 с.

4.196. Гассер Х.-П. Международное гуманитарное право: Введение: Пер. с англ. / Гассер Х.-П. 2-е, испр. изд. – М.: Междунар. Ком. Красного Креста, 1999. – 128 с.

4.197. Гинцберг Л.И. Борьба немецких патриотов против фашизма 1939-1945. / Отв. ред. Д.М. Проэктор: АН СССР, Отд-е истории. – М.:Наука, 1987. – 334 с.

4.198. Григорьев А.Н. Медицинская служба в Сталинградской битве // Военно-медицинский журнал. – 1968. – № 1. – С. 19-24;

4.199. Гуркин В.В., Круглов А.И. Кровавая расплата агрессора. Потери фашистской германии и ее союзников на советско-германском фронте превышают 10 миллионов человек // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3. – С.29-36.

4.200. Жданов Н. Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени (Доклад, читанный 16 января 1928 г. на заседании секции междунар. права Общества деятелей сов. права // Международное право. – 1928. – № 2-3. – С. 31-49.

4.201. Зоря Ю.Н. Нюрнбергский бумеранг // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 47-49.

4.202. Ерин М.Е., Баранова Н.В. Немцы в советском плену (По архивным материалам Ярославской области) // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С.133-142.

4.203. Еланцева О.П. Лагеря японских военнопленных на строительстве железной дороги Комсомольск – Советская гавань // Социально-экономические и политические процессы в странах Азиатско-Тихоокеанского региона / Сб. статей. – Владивосток: Изд-во Далневост. ун-та, 1997. – С. 42-44.

4.204. Елисеева Н.Е. “Ответственность за смертность... возложить на начальников конвоев” // Военно-исторический журнал. – 2000. – № 4. – С. 71-77.

4.205. Елпатьевский А.В. Военнопленные и интернированные испанцы в СССР // Международный исторический журнал. – 2002. – № 18. – www.history_machaon.ru/all/number_17/analiti_4/elpatievski

4.206. Епифанов А.Е. Сталинградский плен 1942-1945 (Немецкие военнопленные в СССР). – М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1999. – 350 с.

4.207. Итоги Второй мировой войны: Выводы побежденных / К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др. / Пер. с нем. Л.К. Камоловой. – СПб.: Полигон, 1999.

4.208. Иваницкий Г.М. К истории немецких военнопленных во второй мировой войне // Информационный бюллетень. – М.: Институт военной истории МО СССР, 1977. – С. 26-35.

4.209. Карель П., Беддекер Г. Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939-1945 гг. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.

4.210. Карнер С. В архипелаге ГУПВИ. Военный плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956 / Пер. с нем. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитарного ун-та, 2002. – 303 с.

4.211. Карпов В., Ларченков В. Последний поход Квантунской армии // Гипотеза. – 1993. – № 9-10.

4.212. Карпов В. Искуплением чужих грехов закончился для 500 000 японских солдат разгром Квантунской армии // Красная звезда. – 1995. – 2 сентября.

4.213. Карпов В. Битва, яка не завершилася миром // Народна армія. – 1995. – 18, 22 серпня.

4.214. Карпов В. Пленники Сталина. Сибирское интернирование японской армии. 1945 – 1956 гг. – К. – Львов: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 326 с.

4.215. Карпов В. Бранці Сталіна. Сибірське інтернування японської армії (яп. мовою): Пер. з рос. Рьодзі Нагасе. – Хоккайдо: Вид-во “Хоккайдо Сімбун”, 2001. – 373 с.

4.216. Карпов В. Політична індокриніяція японських солдатів і офіцерів у радянському полоні (1945-1949 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 67-79.

4.217. Карпов В. Інтернування японської армії Збройними Силами СРСР в серпні 1945 року // Збірник наукових праць гуманітарного факультету Національної академії оборони України. – 2004. – № 2 (39). – С. 22-28.

4.218. Карпов В. Репатріація японських військовополонених з СРСР в Японію (1946-1956 рр.) // Вісник історії. Збірник наукових статей Київської політехніки. – К., 2004. – Вип. 20. – 237 с.

4.220. Карпов В. Політична обробка японських військовополонених в таборах та їх опір радянській системі цінностей (1945-1949 рр.) // Наукові записки: Зб. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2004. – Вип. LVI (56). – С. 214-221.

4.221. Катасонова Е.Л. Японские военнопленные в СССР: большая игра великих держав: Монография / Ред. Федоров А.В. – М.: Ин-т востоковедения РАН – “Крафт+”, 2003. – 432 с.

4.222. Колеров М. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945-1950) // Отечественные записки. – 2003. - № 3.

4.223. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках: Монографія – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 128 с.

4.224. Коначов В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СССР: Монография. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1991. – 55 с.

4.225. Коначов В.Б., Подольский В.М., Терещук А.В. Неизвестные страницы истории: Немецкие военнопленные в СССР: Монография. – М.: Рарог, 1991. – 60 с.

4.226. Коначов В.Б. Как лечили военнопленных // Резонанс. – 1990. – № 19. – С. 14-16.

4.227. Коначов В.Б., Терещук А.В. Узники войны. (К истории иностранных военнопленных в России и СССР) // Новый часовой. – 1994. – № 1. – С. 30-37.

4.228. Коначов В.Б., Терещук А.В. Долгий путь на родину.(Репатриация немецких военнопленных из СССР) // Новый часовой. – 1994. – № 2. – С. 53-75.

4.229. Коначов В. К вопросу о численности немецких военнопленных в СССР // Вопросы истории. – 1994. – № 11. – С. 187-189.

4.230. Коначов В.Б., Терещук А.В. Под влиянием побеждающего народа: германские военнопленные в СССР (1941-1945 гг.) // Народ и война. – Спб., 1995. – С. 282-304.

4.231. Коначов В., Дзюба О. Фельдмаршал снова сдается // Эхо планеты. – 1995. – № 17. – С. 25-28.

4.232. Коначов В.Б., Судаков В.В. Эхо минувшей войны: Из истории Вологод. обл. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1994. – 92 с.

4.233. Коначов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / Послесл. В.Н. Вартанова. – Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.

4.234. Коначов В.Б. Преемники Сталина и проблема немецких военнопленных // Отечественная история. – 1998. – № 5. – С. 167-174.

4.235. Коначов В.Б. Судебное преследование немецких военнопленных в СССР. Внешнеполитический аспект проблемы: Монография – М.: Ин-т военной истории МО РФ, 1998. – 168 с.

4.236. Коначов В. Б., Богатырь В.А. Зона милосердия // Военно-исторический журнал. – 1999. - № 3. – С. 93-96.

4.237. Коначов В.Б., Терещук А.В. “...Будут немедленно преданы суду военного трибунала...” (Из истории интернирования гражданского населения Австрии, Болгарии, Венгрии, Германии, Румынии, Чехословакии и Югославии в 1944-1945 гг.) // Русское прошлое. – 1994. – № 5. – С. 317-337.

4.238. Коначов В.Б., Кузьминых А.Л. Немецкие военнопленные в СССР: историография, библиография, справочно-понятийный аппарат / Акад. военно-ист. наук. Север. отд-е Центра воен. истории. – Вологда: Вологодский ин-т развития образования, 2002. – 232 с.

4.239. Коначов В.Б., Кузьминых А.Л. Финские военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере (1939-1955). Очерки и документы. Вологда: Изд-во Института развития образования, 2002. – 160 с.

4.240. Конасов В.Б., Кузьминых А.Л. Польские военнопленные в Грязовецком лагере НКВД (1939-1941 гг.). Исторический очерк, документы и материалы. – Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2002. – 88 с.

4.241. Кузьмина М.А. Плен: Японские военнопленные в Хабаровском крае: Монография. – Комсомольськ-на-Амуре: Изд-во Комсомольского-на-Амуре гос. пед. ин-та, 1996. – 156 с.

4.242. Кузьминых А.Л. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939-1949 гг.): Монография. – Вологда: ВИПЭ Минюста России, 2004. – 393 с.

4.243. Кузнецов С.И. Японцы в Сибирском плену (1945-1956): Монография. – Иркутск: Изд-во Иркутского гос. ун - та, 1997. – 261 с.

4.244. Кузнецов С.И. Сколько японцев похоронено в СССР // “Версия”. Региональный ежемесячник. – Иркутск, 1991 – № 1.

4.245. Кузнецов С.И. Проблема военнопленных в российско-японских отношениях после Второй мировой войны: Учеб. пособие. – Иркутск: Изд-во Иркутского гос. ун-та, 1994. – 191 с.

4.246. Кузнецов С.И. Россия глазами японских интернированных (1945-1956 гг.) // Окно в Японию. Е-mail бюллетень Общества “Россия – Япония”. – 2003. – № 8, 9, 10, 11.

4.247. Кнышевский П.Н. Государственный Комитет Обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 53-65.

4.248. Левин Д.Б. Об уголовной ответственности военнопленных // Вопросы уголовного права. Сб. 1. – М., 1944. – С. 85-94.

4.249. Левикин В.В. Про процес репатріації німецьких військовополонених з СРСР у 1945-1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 190-199.

4.250. Левикин В.В. Перебування німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Історіографія питання // Сторінки воєнної історії України: Зб.

наук. статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 114-124.

4.251. Лидов И.П. Из воспоминаний врача о Сталинградской битве // Военно-медицинский журнал. – 1968. – № 1. – С. 74-78.

4.252. Лобода М.К. Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України 1943-1950 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип.. 10. – Ч. 2. – С. 346-359.

4.253. Марасанов Р.А., Мельничук А.Н. Медицинское обеспечение раненных и больных немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. – 1981. – № 5. – С. 19-22.

4.254. Марков К.А. Участие немецких военнопленных и интернированных в восстановлении народного хозяйства Днепропетровской области в первые послевоенные годы // Вопросы германской истории: украино-немецкие связи в новейшее время. – Днепропетровск, 1995. – С. 158-169.

4.255. Мерцалов А.Н. Великая Отечественная Война в историографии ФРГ: Монография / Отв. ред. В.И. Дашичев; АН СССР. Отд-е истории. – М.: Наука, 1989. – 287 с.

4.256. Михалев С.Н. Людские потери в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Стат. исслед./ Рос. акад. естеств. наук. Отд-е воен. истории, культуры и права, Краснояр. гос. пед ун-т. 2-е изд., испр. и доп. – Красноярск: Краснояр. пед ун-т, 2000. – 141 с.

4.257. Михалев С.Н., Толмачева А.В. К вопросу об исчислении потерь противника на советско-германском фронте 1941-1945 гг. // Военно-исторический архив. – 2004. – № 3 (51). – С. 91-101.

4.258. Нахопетов Б.А. Некоторые вопросы истории организации медицинской помощи в советских лагерях для военнопленных // Военно-медицинский журнал. – 1995. - № 2. – С. 71-74.

4.259. Николаев О. Женевские конвенции 1949 г. о защите жертв войны. – М.: Медгиз, 1955. – 48 с.

4.260. Нестеренко А. В поисках правды // Красный Крест России. – 2000. - № 2. – С. 20-24.

4.261. Осипов С.Н. Осень 1939 года: к вопросу о польских военнопленных // Военно – исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 38-42.

4.262. Павленко М. Українські військовополонені у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.): Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с.

4.263. Петров Е. Американские империалисты – злостные нарушители режима военного плена. // Советское государство и право. – 1952. – № 12. – С. 48-61.

4.264. Полян П.М. “Вестарбайтеры”: Интернированные немцы в СССР: (Предыстория, история, география): Учеб. пособ. – Ставрополь: Изд-во Ставропол. гос. ун-та, 1999. – 48 с.

4.265. Полян П.М. Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 113-123.

4.266. Полян П. Потери Вермахта и немецкие военнопленные в СССР // Русская мысль. – 2001. – 8 сентября. – С. 56-60.

4.267. Попов А.Б. Пленные большой войны: Иностранцы военнопленные в СССР в 1941-1945 гг. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 6-10.

4.268. Потильчак О.В. Використання праці німецьких військовополонених на відбудові міського господарства Києва у 1944 р. // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. Вип. 6. – Слов'янські народи у Другій світовій війні. Зб. наук. пр. – К.: Друкарня НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – С. 169-172.

4.269. Потильчак О.В. Полонені німецькі вояки в таборах на теренах України в 1944 році // Визвольний шлях. – 2000. – Кн. 11. – С. 31-41.

4.270. Потильчак О.В. Польські вояки в радянських таборах для військовополонених (До підсумків історичного вивчення “Катинської справи”) // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 7. – С. 68-77.

4.271. Потильчак О. Польські військовослужбовці в радянських таборах для військовополонених (1939-1940 рр.) // Історія в школі. – 2002. – № 7. – С. 9-13.

4.272. Потильчак О.В. До питання про використання військовополонених німців на відбудовчих роботах у Чернігові та області восени 1944 року // Література та культура Полісся. Вип. 17. / Відпов. ред. і упорядн. Г.В. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 2001. – С. 224-225.

4.273. Потильчак О.В. Структура трудових ресурсів, інтернованих у чорній металургії півдня України (1945-1946 рр.): на матеріалах підприємств Дніпропетровщини // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 2. – С. 155-162.

4.274. Потильчак О.В. Нормативне регулювання праці військовополонених в СРСР у роки Другої світової війни: історичний аспект // Український історичний збірник. – 2002. – Вип. 5. – С. 264-279.

4.275. Потильчак О. Нормативне регулювання праці військовополонених та інтернованих у СРСР (1941-1953 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 2 (7) – С. 66-84.

4.276. Потильчак О. Радянські табори для військовополонених у визволеному Києві (1943 – поч. 1945 р.) // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 1 (8). – С. 60-69.

4.277. Потильчак О. Історичні аспекти нормативного регулювання праці військовополонених та інтернованих в СРСР у повоєнний період (1945-1953рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 7.- К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 409-414.

4.278. Потильчак О.В. Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944-1945 рр.) //

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 183-190.

4.279. Потильчак О.В. Ставлення населення України до німецьких військовополонених (1944-1945 рр.) // Історичний журнал. – 2004. – № 6-7. – С. 42-47.

4.280. Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): Монографія. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 482 с.

4.281. Потильчак О.В. Радянські табори військовополонених в Україні (1939-1954): організаційно-структурний аспект. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 88 с.

4.282. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2004. – 53 с.

4.283. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні (50 – 70-ті роки ХХ ст.) // Історичний журнал. – 2004. – № 12. – С. 8-17.

4.284. Потильчак О.В. Проблема іноземних військовополонених Другої світової війни у радянській історіографії // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2004. – № 4. – С. 184-188.

4.285. Потильчак О.В. Смертність серед німецьких військовополонених в СРСР: історико-демографічний аналіз проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 128-137.

4.286. Потильчак О.В. Відкритий судовий процес у Сталіно: маловідома сторінка радянського військового полону в Україні // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – С. 14-19.

4.287. Потильчак О. Інтернування іноземних громадян на територію України у 1945 р. // Людина і політика. – 2004. – № 5 (35). – С. 42-51.

4.288. Потильчак О.В. Іноземні військовополонені Другої світової війни у радянських таборах на території України: до проблеми вітчизняної джерельної бази // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 219-223.

4.289. Потильчак О.В. Табори для військовополонених та інтернованих в Україні у 1950 – 1954 рр.: організаційно-структурний аспект // Історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 30-38.

4.290. Потильчак О.В. Міжнародно-правове регулювання режиму військового полону у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. і позиція радянського керівництва // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 1. – С. 192-196.

4.291. Потильчак О.В. Тема радянського військового полону часів Другої світової війни у сучасній російській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 219-224.

4.292. Потильчак О. Радянські табори для військовополонених у визволеному Києві (1943-1944 рр.) // Пам'ять століть. – 2005. – № 2. – С. 145-152.

4.293. Потильчак О., Платонова Н. Фонд Управління у справах військовополонених та інтернованих Державного архіву МВС України: історія формування, інформаційні ресурси // Архіви України. – 2005. – № 1-3. – С. 383-389.

4.294. Потильчак О. Тема радянського військового полону часів Другої світової війни у сучасній російській історіографії // Вісник Київського славістичного університету / Редкол.: Ю.М.Алексеев (голов. ред.) та ін. – К.: КСУ, 2005. – № 20. – С. 287-296.

4.295. Потильчак О. Медико-санітарне обслуговування військовополонених та інтернованих Другої світової війни в СРСР // Університет. – 2005. – № 1 (3). – С. 61-73.

4.296. Потильчак О. Режимні лікувальні установи для військовополонених на території України // Університет. – 2005. – № 2. – С. 34-41.

4.297. Потильчак О. В. Організація системи військового полону в СРСР у 1939 – 1941 рр.: нормативно-структурний аспект // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 2. – С. 195-200.

4.298. Потильчак О.В. Військовополонені на підприємствах цукрової галузі Української РСР (1944-1945 рр.): організація, дислокація і структура стаціонарних таборів // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 228-231.

4.299. Потильчак О.В. До питання про чисельність іноземних військовополонених та інтернованих, померлих і похованих в Україні у 1943-1953 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 283-288.

4.300. Потильчак О.В. Табори для військовополонених у системі радянського військового полону на території України (1939-1954 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип.10. – Част. 2. – С. 202-214.

4.301. Ржешевский О., Иваницкий Г. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР // Военно-исторический журнал. – 1978. – № 10. – С. 77-78.

4.302. Семиряга М. Приказы, о которых мы не знали. Сталин хотел вывезти из Германии в СССР всех трудоспособных немцев // Новое время. – 1994. – № 15. – С. 56-57.

4.303. Семенов С.Н. Военнопленные и интернированные в лагерях НКВД СССР в 40 – 50 годах (на материалах Марийской, Мордовской, Татарской АССР и Горьковской области) // Труды молодых ученых и специалистов / Чувашский ун-т. – Чебоксары, 2001. – С. 25-39.

4.304. Сидоров С.Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941 - 1955 гг. // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Философия. – 1996. – Вып. 1. – С. 47-54.

4.305. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Монография / М-во образования Рос. Федерации. Науч.-исслед. ин-т проблем экон. истории России XX в. Волгогр. гос. ун-та. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. – 503 с.

4.306. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942-1956). – Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2006. – 500 с.

4.307. “Союз немецких офицеров”: Немецкие военнопленные на советско-германском фронте. 1943-1945. Подоплека событий. Версии // Источник. Документы российской истории. – 1993. – № 1. – С. 86-105.

4.308. Смыкалин А. Немецкие военнопленные на Урале // Витта. – 1997. – № 15 (ноябрь-декабрь).

4.309. Снегирев В.В. Это было в Старобельске. Эхо Катынской трагедии: Свидетели и документы рассказывают // http://artofwar.lib.ru/b/bobrow_g_1/text_0170.shtml

4.310. Томилов В.А., Грибовская Г.А. Организация лечения раненных и больных военнопленных в госпиталях тыла страны в годы Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. – 1995. - № 5. – С. 40-43.

4.311. Чайковський А.С. Миттєвості історії. Вибране. – К., 2000. – 272 с.

4.312. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2002. – 503 с.

4.313. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.): Монография. – К.: Парламентское изд-во, 2006. – 972 с.

4.314. Чудиновских Е.Н. Военнопленные Второй мировой в Вятском крае // Отечественные архивы. – 2000.- № 2. – С. 98-100.

4.315. Чухин И.И. Интернированная юность. История 517-го лагеря интернированных немцев НКВД СССР. – М.-Петрозаводск: Мемориал, 1995. – 64 с.

4.316. Шабает А.А., Михалев С.Н. Трагедия противостояния. Потери вооруженных сил СССР и Германии в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Монография. – М.: Моск. гор. фонд “Ветеран Москвы”, 2002. – 256 с.

4.317. Шарков А.В. Некаторыя пытаньня ўтрыманьня ваеннапалонных на тэрыторыі Беларусі ў 1944-1950 гг. // Весці АН Беларусі. Сер. грамац. навук. – 1992. - № 5-6. – С. 70-78.

4.318. Шарков А.В. Правовые основы содержания немецких военнопленных на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период (1944-1951 гг.) // Информ. Бюл. Комитета по исполнению наказаний МВД Республики Беларусь. – 1997. - № 4. – С. 84-90.

4.319. Шарков А.В. Военнопленные и интернированные на территории Беларуси: Роль органов внутренних дел в их содержании и трудовом использовании (1944-1951 гг.): Монография. – Минск: Академия МВД Республики Беларусь, 1997. – 170 с.

4.320. Шарков А.В. Выкарыстанне працы ваеннапалонных і інтэрніраваных у аднаўленні гаспадаркі Беларусі // Беларус. гіст. Часопіс. – 1998. - № 2. – С. 10-19.

4.321. Шарков А.В. Они были в советском плену // Республика. – 1999. – 10-11 янв.

4.322. Шарков А.В. Роль органов внутренних дел в содержании и трудовом использовании военнопленных и интернированных на территории Беларуси (1944-1951 гг.) // Криминологический журнал. – 2002. - № 2. – С. 73-76.

4.323. Шарков А.В. Архипелаг ГУПВИ: Военнопленные и интернированные на территории Беларуси 1944-1951 гг. – Монография. – Минск: Тесей, 2003. – 168 с.

4.324. Шевченко А.М. Национальный комитет “Свободная Германия” в действии: Ежегодник германской истории. - М.: Наука, 1974. – С. 402-410.

4.325. Щелокаева Т.А. Эволюция правового статуса военнопленных в XX веке // История государства и права. – 2002. - № 2. – С. 39-43.

4.326. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв. (историко-статистическое исследование). – Спб.-М.: Полигон, 1998. – 558 с.

4.327. Юхименко П.І., Гай А.І., Репрінцев В.В. та ін. Біла Церква. Шлях крізь віки. – Біла Церква: Буква, 1994. – 384 с.

4.328. Якушевский А. Расстрел на клеверном поле // Новое время. – 1993. – № 25. – С. 40-42.

4.329. Alleg H. Kriegsgefangene. – Berlin: Aufbau-Verl., 1962. – 242 s.

4.330. Bahrens K. Deute in Straflagern und Gefangnissen der Sowjetunion. Aus dem kulturellen Leben. – Munchen, 1969.

4.331. Bohme K. Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand: Eine Bilanz // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweitkrieges / Wissenschaftl. Kommission f. Dt. Kriegsgefangenengeschichte. – Munchen, 1966. – Bd. X. – 474 s.

4.332. Borchard M. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: zur politischen Bedeutung der Kriegsgefangenenfrage 1949-1955. – Dusseldorf: Droste, 2000. – 349 s.

4.333. Blank A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. – Koln: Pahl-Rugenstein, 1979. – 210 s.

4.334. Brillen für Kriegsgefangene und Zivilinternierte. – Genf: Internat. Komitee vom Roten Kreuz, 1943. – 20 s.

4.335. Cartellieri D. Die deutschen Kriegsgefangenen ih der Sowjetunion: Die Lagergesellschaft // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweitkrieges / Wissenschaftl. Kommission f. Dt. Kriegsgefangenengeschichte. – Munchen, 1967. – Bd. XV. – 381 s.

4.336. Chavkih B. Die deutschen Kriegsgefangenen ih der Sowjetunion 1941-1955 // Forum fur osteuropaische Zeitgesch. – 1997. – № 2.

4.337. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Bd. 1-5. Wolfenbüttel. 1953-1961.

4.338. Die Deutschen Vertreibungsverluste. Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vertreibungsgebiete 1939/50. – Wiesbaden, 1958.

4.339. Deutsche Kriegsgefangene im Zweiten Weltkrieg: Erinnerungen von H. Pust, H. Jonitz, K. Glaser, A. Ringel / hrsg. von W. Benz, A. Schardt. - Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verl., 1995. – 276 s.

4.340. Dressler H. Arbeitskreis der Heimkehrer und Kriegsgefangenen-Angehörigen des Lagers Borowitschi, UdSSR: Geschichted. Arbeitskreises. 1947-1957. – Solingen: Arbeitskreis d. Heimkehrer u. Kriegsgefangenen-Angehörigend. Lagers Borowitschi, UdSSR, 1968. – 378 s.

4.341. Epifanov A., Mayer H. Die Tragödie der deutschen Kriegsgefangenen in Stalingrad von 1942 bis 1956 nach russischen Archivunterlagen. – Osnabrück: Biblio-Verl., 1996. – 337 s.

4.342. Ficher A. Sowjetische Deutschlandpolitik im Zweiten Weltkrieg 1941-1945. – Stuttgart, 1975.

4.343. Frieser K.-H. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee “Fries Deutschland” / Würzburg Univ.: Diss., 1981. – 284, 89 s.

4.344. Fleischhacher H. Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetunion: Der Factor Hunger // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweitkrieges / Wissenschaftl. Kommission f. Dt. Kriegsgefangenengeschichte. - Munchen, 1965. – Bd. 3 (LI). – 560 s.

4.345. Ihme-Tuchel B. Die SED und die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion zwischen 1949 und 1955 // Deutschland Arcniv. – 1994. – № 27. – H. 5. – S. 490-583.

4.346. Hilger A. /Ute Schmidt/ Wagenlehner G. (Hrsg.). Sowjetische Militärtribunale. Bd. 1: Die Verurteilung deutscher Kriegsgefangener 1941-1953. – Köln, 2001.

4.347. Hilger A. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion 1941-1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. – Essen: Klartext-Verl., 2000. – 486 s.

4.348. Huhnen H. Ein Jahrzehnt in sowjetischen Lagern: Erinnerungen eines einstigen Kriegsgefangenen. – Berlin: Frieling, 2000. – 164 s.

4.349. Hühner H. Kriegsgefangen in Sibirien: Erinnerungen eines deutschen Kriegsgefangenen in Russland. – Aachen: Mainz, 1994. – 285 s.

4.350. Lang M. Stalins Strafiustiz gegen deutsche Soldaten. Die Massenprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in den Jahren 1949 und 1950 in historischer Sicht / Unter Mitw. H. Dressler, K. Mayer – Herford: Mittler, 1981. – 147 s.

4.351. Laun R. Die Haager Landkriegsordnung. Das Ubereinkommen uber die Gesetze und Gebrauche des Landkrieges. – Wolfenbuttel-Hannover, 1947.

4.352. Lehmann A. Gefangenschaft und Heimkehr. Deute Kriegsgefangene in der Sowjetunion. – Munchen, 1986

4.353. Libera K. Zur Entwicklund der antifaschistischen Bewegung unter den deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR nach dem Sieg ьber den Hitlerfaschismus. 1945-1950. / Inst. F. Gesellschaftswiss. Beim ZK d. SED: Diss. – Berlin, 1968. – 315 s.

4.354. Maschke E. (Hg.). Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. – Bd. I-XXII. – Munchen, 1962-1974.

4.355. Maschke E. Die deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges: eine Zusammenfassung // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweitkrieges. Bd. 15 (X). – Bielefeld: Giesecking, 1974. – 446 s.

4.356. Maurach R. Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deute Gefangene in der Sowjetunion. – Hamburg: Arbeitsgemeinschaft vom Roten Kreuz in Deutschland, Rechtsschutzstelle f. Kriegsgefangene u. Zivilarbeiter im Ausland, 1950. – 96 s.

4.357. Meyer G. Vom Kriegsgefangenen zum Generalinspekteur: Adolf Heusinger; 1945-1961. – Potsdam: Militärgeschichtliches Forschungsamt, 1997. – Bd. X. – 374 s.

4.358. Mitzka H. Zur Geschichte der Massendeportationen von Ostdeutschen in die Sowjetunion im Jahre 1945. – Emhausen, 1987.

4.359. Ratza W. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: Der Factor Arbeit // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. – Bd. 4. (LXXIX). – München, 1973. – 384 s.

4.360. Retours d'URSS: Les prisonniers de guerre et les internes française dans les archives soviétiques 1945-1951. Coordonné par Catherine Klein-Gousseff. – Paris: CNRS Editions, 2001. – 428 p.

4.361. Robel G. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion. – Bielefeld: Gleseking Antifa // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. – Bd. 8. (IX). - München, 1974. – 487 s.

4.362. Rosner T. P.O.W. 332 624: Tagebuch e. Kriegsgefangenen. – Wien, München: Verl. Herold, 1968. – 138 s.

4.363. Rhode G. Phasen und Formen der Massenzwangswanderungen in Europa.— Die Vertriebenen in Westdeutschland. Bd.1. – Kiel, 1959.

4.364. Peter E., Epifanov A.E. Stalins Kriegsgefangene: ihr Schicksal in Erinnerungen und nach russischen Archiven. - Graz ; Stuttgart: Stocker, 1997. – 350 s.

4.365. Poljan P. M. Deportiert nach Hause: sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung. – München; Wien: Oldenbourg, 2001. – 239 s.

4.366. Kärner S. Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941-1956 // Kriegsfolgen – Forschung. – Wien, München, 1995. – Bd. 1. – 269 s.

4.367. Kramarz J. Claus Graf von Stauffenberg.- Düsseldorf, 1970.

4.368. Kriegsgefangen in Russland. -Stuttgart: Kulturaufbau-Verl., 1946. – 22 s.

4.369. Kriegsgefangene in der Sowjetunion. -Berlin: SWA-Verl., 1949. – 209 s.

4.370. Kriegsgefangene - Военнопленные. Sowjetische Kriegsgefangene in Deutschland - Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Begleitbuch zur Ausstellung, hrsg. von der Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland / Red.: H. - W. Hütter, E. Rommerskirchen / Übers.: W. Reimer, W. Krütz. – Düsseldorf: Droste, 1995. – 206 s.

4.371. Konasov V., Tereixur A. Els Presoners De Guerra a L'URSS: 1941-1955 // L'aveng revista d'Historia. – 1993. – № 173. – P. 14-18.

4.372. Kuznetsov S. Graveyards of Japanese war prisoners in Irkutsk Region. – M., 1992.

4.373. Kuznetsov S. The Ideological Indoctrination of Japanese Prisoners of War in the stalinist Camps of the Soviet Union (1945-1956) // The Journal of Slavic Military Studies. – 1997. – Vol. 10. – № 4.

4.374. Wagenlehner G. Stalins Willkürjustiz gegen die deutschen Kriegsgefangenen: Dokumentation und Analyse. – Bonn: Verl. Der Heimkehrer, 1994. – 191 s.

4.375. Sarkov A.V. Kriegsgefangene und Zwangsdeportierte in Belarus: (1944 – 1951) / Übers.: V. Balakirew, M. Müller. - Dortmund : IBB, 2000. – 90 s.

4.376. Sminh A. Heimkehr aus dem Zweiten Weltkrieg . Die Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen. – Stuttgart, 1985.

4.377. Smith A. Die “vermibte Million”. Zum Schicksal deutscher Kriegsgefangener nach dem Zweiten Weltkrieg. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Bd. 65. R. Oldenbourg Verlag GmbH. – München, 1991.

4.378. Scheuring B. Freies Deutschland. Das Nationalkomitee und der Bund Deutscher Offiziere in der Sowjetunion 1943-1945. – München, 1960.

4.379. Schwarz W. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: Aus d. kulturellen Leben // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweitekrieges / Wissenschaftl. Kommission f. Dt. Kriegsgefangenenngeschichte. – München, 1969. – Bd. 6 (LXVIII). – 231 s.

4.380. Zayas A. Die Wehrmacht – Untersuchungsstelle. Deutsche Ermittlungen über alliierte Volkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg, 3. Aufl. – München, 1980. – S. 277.

4.381. Zeidler M. Stalinjustiz contra NS-Verbrechen: die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Kriegsgefangene in der UdSSR in den Jahren 1943-1952; Kenntnisstand und Forschungsprobleme. – Dresden: Hannah-Arendt-Inst. für Totalitarismusforschung, 1996. – 84 s.

5. Матеріали наукових конференцій

5.382. Алексеева-Процюк Д.О. Використання праці військовополонених та інтернованих в Україні (1944-1953 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 257-261.

5.383. Багликова М.С. До питання щодо трудового використання німецьких військовополонених в Україні // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2001. – С. 34-36.

5.384. Багликова М.С. Условия содержания немецких военнопленных в лагерях НКВД-МВД: нормативно-правовой аспект // Материалы международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев Приазовья и Причерноморья, Донецк 27-28 сентября 2003. – Донецк: Изд-во Дон НУ, 2003. – С. 273-283.

5.385. Баранова Н.В. Немецкие военнопленные в Ярославской области (Их участие в восстановительных работах и реконверсии промышленности) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 226-230.

5.386. Безбородова И.В. Организация трудоустройства военнопленных и интернированных в лагерях НКВД-МВД СССР в годы Второй мировой войны // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 50-58.

5.387. Бондаренко Е.Ю. Японские военнопленные на территории советского Приморья в послевоенные годы // Рациональное использование биоресурсов Тихого океана: Тез. докладов Всесоюз. конф. 8-10 октября 1991 г. – Уссурийск, 1992. – С. 55-58;

5.388. Букин С.С. Воспоминания немецких военнопленных о Сибири как исторический источник // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 194-197.

5.389. Букин С.С. Иностранцы военнопленные в Сибири: проблемы изучения // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 243-247.

5.390. Всеволодов В.А. Военнопленные 1941 г. (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 34-44.

5.391. Галицкий В.П. Репрессивная политика советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939-1956) // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Матер. к Всерос. науч. конф. посвященной 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1995. – С. 3-13.

5.392. Галицкий В.П. Японские женщины в лагерях для военнопленных (Неизвестные страницы советско-японской войны в августе 1945 года) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 256-262.

5.393. Галицкий В.П. Немецкие военнопленные в восстановлении хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. Российско-германская конференция историков в Волгограде (май 1995 г.). – М., 1997. – С. 63-69.

5.394. Горбунов И.Ю. Пребывание немецких военнопленных в СССР: условия содержания, медицинское обеспечение (по документам ГА РФ) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 134-143.

5.395. Грибовская Г.А. Организация медицинского обслуживания раненных и больных военнопленных в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // НКСГ – 50 лет: Сб. материалов российско-германской научно-практической конференции. – Красногорск, 1994. – С. 143-146.

5.396. Долголюк А.А. Продовольственное снабжение военнопленных в СССР // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 73-77.

5.397. Елифанов А.Е. Организация и деятельность советских карательных органов по уголовному преследованию нацистских преступников в период массовой репатриации военнопленных вермахта на родину (1948-1950 гг.) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 118-123.

5.398. Ерин М.Е. О судьбе захоронений немецких военнопленных в Ярославской области // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 1. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 144-149.

5.399. Ерин М.Е. Воспоминания немецких военнопленных как источник по изучению истории советского плена // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 172–175.

5.400. Иванов В.А. О настроениях среди пленных немецких генералов и офицеров курляндской группы армий в майские дни 1945 г. (По материалам фронтового пункта военнопленных № 1 в пос. Тиркилишкяй Литовской ССР) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 44-50.

5.401. Карпов В.В. Сибірське інтернування японської Квантунської армії // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 146-162.

5.402. Киселев А.А. Военнопленные на Кольском полуострове // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 230-234.

5.403. Конасов В.Б. Военнопленные второй мировой войны: международно-правовые, политические и нравственные аспекты проблемы // Уроки и проблемы изучения истории второй мировой войны. Тезисы российской научно-практической конференции. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1995. – С. 10-12.

5.404. Конасов В.Б. К дискуссии о численности немецких военнопленных в СССР // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции посвященной 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1995. – С. 41-43.

5.405. Конасов В.Б. Освобождение последних немецких военнопленных в контексте установления дипломатических отношений между СССР и ФРГ // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 176-194.

5.406. Костенецкий А.В. Военнопленные в СССР: связь с родиной и возвращение домой (по материалам ГА РФ) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 143-147.

5.407. Кравченко Э.Л. К вопросу о роли спецконтингента на шахтах Донецкой области (1944-1945 гг.) // Тезисы докладов научной конференции проф.-препод. состава Донецкого гос. ун-та. – Донецк, 1995. – С. 39.

5.408. Крупенников А.А. О некоторых судебных процессах против военнопленных преступников в конце 40-х – начале 50-х годов // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 101-118.

5.409. Кузьмин С.И. К вопросу об условиях содержания немецких военнопленных в СССР // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 124-134.

5.410. Кузнецов С.И. Материалы архива Д. Макарура о японских военнопленных в СССР (1945-1956 гг.) // Россия, Сибирь и страны Азиатско-Тихоокеанского региона. Тез. докл. научно-практической конф. – Иркутск, 1994.

5.411. Кузнецов С.И. Репатриация и социальные процессы в послевоенном японском обществе // Диаспоры в историческом времени и пространстве. Национальная ситуация в Восточной Сибири. Тез. докл. международной научно-практ. конф. – Иркутск, 1994. – С. 46-52.

5.412. Кузнецов С.И. Эксплуатация труда японских военнопленных в СССР (1945-1956) // Тоталитаризм и личность. Тез. докл. междунар. научно-практ. конф. — Пермь, 1994. – С. 76-84.

5.413. Лебедев В.Г. О судьбе захоронений иностранных военнопленных в России // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 1. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 138-144.

5.414. Мотревич В.П. Иностранные воинские захоронения в Свердловской области // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 1. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 149-154.

5.415. Петров Н.В. Внесудебные репрессии против военнопленных немцев в 1941-1946 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 77-94.

5.416. Полян П.М. “Репарации трудом”: мотивы и предистория послевоенного трудоустройства “интернированных и мобилизованных” – немецких гражданских лиц в СССР // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы междунар. Научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 59-67.

5.417. Попов Ю.И. О военнопленных финнах (К постановке проблемы) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 264-265.

5.418. Потильчак О. В. Становище німецьких військовополонених в СРСР у роки радянсько-німецької війни : документи Третього рейху свідчать // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни. Зб. матеріалів

загальноукраїнської наукової конференції 24-25 жовтня 2000 р. – Кривий Ріг: Мінерал, 2000. – С.134-143.

5.419. Потильчак О.В. Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939-1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – К.-Краків : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С.164-169.

5.420. Потильчак О.В. Використання німецьких військовополонених на відбудові вугільної та металургійної промисловості України в початковий період повоєнної реконструкції (1944-1945 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2002. – С.174-179.

5.421. Потильчак О.В. Інтерновані іноземці на гірничих підприємствах Кривбасу (1945-1949 рр.): організація, дислокація і структура таборів // Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини (Матеріали міжрегіональної наукової конференції). – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 28-38.

5.422. Потильчак О.В. Табори для військовополонених в Україні та репатріаційні заходи радянського уряду (1953-1954 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К.: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 138-146.

5.423. Проблемы военного плена: история и современность. Международно-практическая конференция (Вологда, 23-25 октября 1997 г.). – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – Ч.1. – 204 с.; Ч.2. – 272 с.

5.424. Рыбалкин Ю.Е. Испанские военнопленные Второй мировой войны в СССР // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 247-251.

5.425. Рожкова Е.К. Использование иностранных военнопленных на промышленных предприятиях Чкаловской области (1943-1950 гг.) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 239-242.

5.426. Супрун М.Н. Немецкие пилоты 5-го воздушного флота в советском плену // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 236-239.

5.427. Суржикова Н.В. Военнопленные Второй мировой войны в СССР // 50 лет Победы в Великой Отечественной войне. Тезисы научной конференции. – Екатеринбург, 1995. – С. 81-83.

5.428. Суржикова Н.В. Военнопленные Второй мировой войны в Свердловской области // Высшая школа России в преддверии XXI века. Тезисы докладов научной студенческой конференции, посвященной 70-летию со дня основания Уральского государственного университета. – Екатеринбург, 1995. – С. 140-144.

5.429. Суржикова Н.В. Из истории лагеря № 476 для военнопленных Второй мировой войны // Первые уральские военно-исторические чтения. Материалы региональной научной конференции. – Екатеринбург, 1996. – С.95-99.

5.430. Суржикова Н.В. Военные преступники на Среднем Урале в 1949-1956 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 234-236.

5.431. Суржикова Н.В., Мотревич В.П. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в Свердловске // Екатеринбург: вчера, сегодня, завтра. Тезисы научно-практической конференции. – Екатеринбург, 1998. – С. 143-145.

5.432. Суржикова Н.В. Организация трудоустройства военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале // Урал индустриальный. Материалы второй региональной научной конференции. – Екатеринбург, 1998. – С. 157-160.

5.433. Суржикова Н.В. Осужденные военнопленные на Среднем Урале (1949-1956 гг.) // Урал индустриальный. Материалы третьей региональной научной конференции. – Екатеринбург, 1999. – С. 84-89.

5.434. Суржикова Н.В. Архивно-следственные дела военнопленных как исторический источник (по материалам УГААО СО) // Орел шестого легиона. Тезисы докладов студенческой научно-практической конференции, посвященной 60-летию исторического факультета Уральского государственного университета. – Екатеринбург, 1999. – С. 109-113.

5.435. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные на Среднем Урале: условия содержания и обеспечения // Этнокультурная история Урала XVI-XX вв. Материалы международной конференции. – Екатеринбург, 1999. – С. 90-94.

5.436. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны в воспоминаниях уральцев // Вторые военно-исторические чтения. Материалы региональной научной конференции. – Екатеринбург, 2000. – С.82-84.

5.437. Суржикова Н.В. К вопросу о размещении иностранных военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале // Третьи Татищевские чтения. Тезисы докладов и сообщений. – Екатеринбург, 2000. – С. 247-250.

5.438. Суржикова Н.В., Мотревич В.П. Захоронения интернированных иностранных граждан и военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале (состояние источниковой базы) // Документ. Архив. История. Современность. Материалы научно-практической конференции посвященной 30-летию историко-архивной специальности УрГУ. – Екатеринбург, 2000. – Ч. 1. – С. 190-194.

5.439. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны в Невьянске (1945-1947 гг.) // Первые Невьянские Демидовские чтения. Тезисы докладов и сообщений. – Екатеринбург, 2000. – С. 67-69.

5.440. Суржикова Н.В. Вещевое снабжение военнопленных в лагерях Свердловской области // Урал в стратегии Второй мировой войны. Материалы

Всероссийской научной конференции, посвященной 55-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Екатеринбург, 2000. – С. 123-125.

5.441. Суржикова Н.В., Мотревич В.П. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале: источниковая база исследования // Урал на пороге третьего тысячелетия. Тезисы докладов и сообщений Всероссийской научной конференции. – Екатеринбург, 2000. – С. 48-51.

5.442. Суржикова Н.В. К вопросу о численности и составе иностранных военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале // Урал на пороге третьего тысячелетия. Тезисы докладов и сообщений Всероссийской научной конференции. – Екатеринбург, 2000. – С. 321-325.

5.443. Суржикова Н.В., Мотревич В.П. Захоронения интернированных иностранных граждан и военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале // Проблемы создания единого электронного банка данных жертв политических репрессий в пределах СССР. Сборник докладов участников международной научно-практической конференции. – Нижний Тагил, 2000. – С.97 - 102.

5.444. Суржикова Н.В. К вопросу о медицинском обслуживании военнопленных в лагерях Среднего Урала (1942-1956 гг.) // Орел шестого легиона. Тезисы докладов научно-практической конференции студентов и молодых ученых исторического факультета УрГУ. – Екатеринбург, 2000. – С. 143-146.

5.445. Трагедия войны – трагедия плена: Сб. матер. Междунар. научно-практ. конф., посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и перспективам развития музея «Трагедия плена» (Москва – Красногорск, 1-2 октября 1998 года) / Сост. Всеволодов В.А.; Гл. науч. ред. Берников Н.Н.; Рук. проекта Крупенников А.А.; Мемор. музей нем. антифашистов (Красногорск, Моск. обл.) – М., 1999. – 350 с.

5.446. Хавкин Б.Л. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 3-13.

5.447. Федорова А. Военнопленные в период Великой Отечественной войны: медицинский аспект // Трагедия плена: Сб. материалов международной научно-практической конференции „Окончание войны, завершение деятельности НКСТ, СНО и начало репатриации военнопленных”. – Красногорск, 1996. – С. 99-103.

5.448. Филимонов А.В. Немецкие военнопленные в Пскове // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 197-201.

5.449. Шарков А.В. О сохранности архивных материалов о немецких военнопленных в Беларуси // Архівазнаўства, крыніцазнаўства, гісторыяграфія Беларусі: стан і перспектывы: Тэз. Дакл. Канф. – Мінск: НДЦДАС, 1993. – С. 62-64.

5.450. Шарков А.В. К вопросу о численности и размещении военнопленных немецкой армии и интернированных на территории Беларуси после Великой Отечественной войны // Беларусь у гады Другой сусветнай вайны: урокі гісторыі і сучаснасць: Тэз. дакл. канф. – Мінск: БДПУ, 1995. – С. 100-113.

5.451. Hilger A. Deutsche Kriegsgefangene im wiederaufbau der Sowjetunion : arbeitsorganisation und –leistung im licht deutscher undrussischer quellen // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 68-73.

5.452. Karner S. Deutsche Kriegsgefangene und Internierte in der Sowjetunion 1941-1956 // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 14-33.

5.453. Stelzl B. Alltag in Karaganda: zur geschichte des Kriegsgefangenen-lagers 99 Spasozavodsk // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. –

Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 202-225.

5.454. Wagenlehner G. Die werurteilung der Deutschen Kriegsgefangenen durch sowjetische militäribunale 1941-1953 // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практ. конф. (23-25 октября 1997 г., г. Вологда). – Ч. 2. – Вологда: Изд-во Вологод. ин-та повышения квалификации и перепод. пед. кадров, 1997. – С. 95-100.

6. Дисертації та автореферати

6.455. Амелин А.Б. Международно-правовое регулирование военного плена: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1954. – 15 с.

6.456. Амелин А.Б. Международно-правовое регулирование военного плена: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1954. – 381 с.

6.457. Багликова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1954 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 307 с.

6.458. Багликова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943-1954 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 20 с.

6.459. Базаров О.Д. Японские военнопленные в Бурятии, 1945-1948 гг.: Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. – Иркутск, 1997. – 184 с.

6.460. Базаров О.Д. Японские военнопленные в Бурятии (1945-1948 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Иркутский гос. ун-т. – Иркутск, 1997. – 18 с.

6.461. Баранова Н.В. Материальный ущерб, нанесенный промышленности Верхнего Поволжья в годы Великой Отечественной войны и привлечение к ее

восстановлению немецких военнопленных (1941-1949): Дис. канд. ист. наук: 07.00.02. – Ярославль, 1998. – 214 с.

6.462. Безбородова И.В. Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР, 1939-1953 гг.: Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1997. – 371 с.

6.463. Безбородова И.В. Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР (1939-1953 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Историко-архивный ин-т. – М., 1997. – 30 с.

6.464. Бичехвост А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: внутривластные и международные аспекты (1944-1953 гг.): Автореф. дис... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / Саратовский гос. ун-т. – Саратов, 1996.

6.465. Власова И.В. Работа с военнопленными в тыловых районах советских фронтов в годы Великой Отечественной войны: Дис. ... канд. ист. наук / 07.00.02. – М., 1994. – 236 с.

6.466. Всеволодов В.А. Взаимодействие политорганов Красной Армии и Национального комитета «Свободная Германия» в борьбе против фашизма (1943-1945 гг.): Дис. канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1991. – 252 с.

6.467. Грибовская Г.А. Организация медицинского обслуживания раненных и больных военнопленных в период Великой Отечественной войны: Дис. ... канд. мед. наук. – Ленинград, 1990.

6.468. Ежова Г.В. Национальный комитет «Свободная Германия»: Некоторые проблемы источниковедения и историографии: Дис. канд. ист. наук: 07.00.09. - Л., 1987.

6.469. Ежова Г.В. Великая Отечественная война и антифашистское движение «Свободная Германия»: сравнительно-исторический анализ российской и немецкой литературы: Автореф. дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02, 07.00.09 / Северо-Западная акад. гос. службы. – Спб., 1998. – 40 с.

6.470. Епифанов А.Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны (историко-правовой аспект): Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – М., 2001.

6.471. Забигаило К.С. Вопросы защиты жертв войны на Женевской дипломатической конференции 1949 года: Автореф. дис. канд. юрид. наук: / 12.00.01 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. - К., 1954. – 12 с.

6.472. Иванов В.А. Механизм массовых репрессий в Советской России в конце 20-х – 40-х гг. (на материалах Северо-Запада РСФСР): Автореф. ... дис. д-ра ист. наук / 07.00.02. – СПб, 1998. – 30 с.

6.473. Карасев С.В. Японские военнопленные в Читинской области: 1945-1949 гг.: Автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Иркут. гос. ун-т. – Иркутск, 2002. – 30 с.

6.474. Карпов В.В. Полонення та репатріація Квантунської армії (1945-1956 рр.): Дис. канд. іст. наук: 20.02.22. – К., 2004. – 192 с.

6.475. Карпов В.В. Полонення та репатріація Квантунської армії (1945-1956 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія Оборони України. – К., 2004. – 22 с.

6.476. Конасов В.Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных, 1941-1956 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – М., 1998. – 506 с.

6.477. Конасов В.Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941-1956 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.0.02 / Ин-т военной истории. – М., 1998. – 36 с.

6.478. Кузнецов С.И. Японские военнопленные в СССР после второй мировой войны, 1945-1956 гг.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Иркутск, 1994. – 346 с.

6.479. Кузнецов С.И. Японские военнопленные в СССР после второй мировой войны (1945-1956 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Иркутский гос. ун-т. - Иркутск, 1994. – 28 с.

6.480. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 20 с.

6.481. Лобода М.К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 234 с.

6.482. Погребной Н.Г. Деятельность антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны: Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1979.

6.483. Полян П.М. География принудительных миграций в СССР: Автореф. дис. ...д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Ин-т географии. – М., 1998. – 37 с.

6.484. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. –К., 2005. – 37 с.

6.485. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. –К., 2005. – Т. 1. – 1-464 с.; Т. 2. – 465-802 с.

6.486. Платонова Н.В. Архівна служба МВС України: історія, інформаційні ресурси, сучасні методи їх репрезентації: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2003. – 23 с.

6.487. Рожкова Е.К. Иностраные военнопленные и интернированные на Южном Урале в 1943-1950-е гг.: Дис. ... канд. исит. Наук / 07.00.02. – Оренбург, 2002.

6.488. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. – Волгоград, 2001. – 428 с.

6.489. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Волгогр. гос. ун-т. – Волгоград, 2001. – 42 с.

6.490. Смыкалин А.С. Пенитенциарная система Советской России 1917 – начала 60-х гг.: Историко-юридическое исследование: Автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Уральская гос. юрид. академия. – Екатеринбург, 1998. – 43 с.

6.491. Спиридонов М.Н. Японские военнопленные в Красноярском крае (1945 – 1948 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Краснояр. гос. пед. ун-т. – Красноярск, 2001. – 26 с.

6.492. Суржикова Н.В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942-1956 гг.) Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Уральский гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2001. – 26 с.

6.493. Хлестов О.Н. Режим раненых и больных во время вооруженного конфликта: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия общественных наук при ЦК КПСС. – М., 1958. – 15 с.

6.494. Шарков А.В. Содержание и трудовое использование военнопленных и интернированных на территории Беларуси в системе органов внутренних дел (1944-1951 гг.) : Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Академия МВД Республики Беларусь. – Минск, 1998.

6.495. Щелокаева Т.А. Правовой статус иностранных военнопленных в СССР (1939-1956 гг.): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Уральский гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2000.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Контингент стаціонарних таборів
для військовополонених на території Української РСР по основним
національностям, станом на 10 серпня 1947 р.**

| № п/п | Номер і місце дислокації табору | Загальна чисельність контингенту | Із них по національностям | | | | | |
|----------|---------------------------------------|--|---------------------------|--------|--------|-----------|--------|------|
| | | | Німці | Угорці | Румуни | Австрійці | Японці | Інші |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
| 1. | № 62 м. Київ | 28717 | 14014 | 10582 | 1335 | 793 | - | 1993 |
| 2. | № 100, м. Запоріжжя | 16300 | 10318 | 3120 | - | 1004 | 1241 | 117 |
| 3. | № 110 м. Коростень | 4083 | 2281 | 1424 | 270 | 108 | - | - |
| 4. | № 125 м. Лисичанськ | 6401 | 3199 | 2432 | 164 | 356 | 250 | - |
| 5. | № 126 м. Миколаїв | 5597 | 3254 | 1653 | 383 | 307 | - | - |
| 6. | № 136 м. Полтава | 1571 | 1434 | 2 | - | 5 | - | 130 |
| 7. | № 144 м. Кадіївка | 16271 | 12230 | 2778 | 613 | 650 | - | - |
| 8. | № 149 м. Харків | 7439 | 4767 | 795 | 309 | 682 | - | 886 |
| 9. | № 159 м. Одеса | 7996 | 3454 | 2176 | - | 314 | - | 2053 |
| 10. | № 177 м. Чернігів | 2003 | 1522 | 315 | - | 166 | - | - |
| 11. | № 217 м. Краматорськ | 4798 | 2549 | 1485 | - | - | 763 | 1 |
| 12. | № 232 м. Стрий | 5311 | 3579 | 1075 | 290 | 367 | - | - |
| 13. | № 242 м. Горлівка | 5788 | 3393 | 1295 | - | 452 | 648 | - |

Продовж. додатку А

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
|-------|--------------------------|--------|--------|-------|------|------|------|------|
| 14. | № 253 м. Вінниця | 2773 | 2239 | 404 | - | 130 | - | - |
| 15. | № 256 м. Красний Луч | 9210 | 5251 | 1787 | 1860 | 321 | - | - |
| 16. | № 275 м. Львів | 4879 | 4376 | 83 | 11 | 403 | - | 6 |
| 17. | № 280 м. Сталіно | 13944 | 7530 | 4358 | 1227 | 830 | - | - |
| 18. | № 306 м. Шепетівка | 1708 | 1368 | 225 | - | 115 | - | - |
| 19. | № 315 Дніпропетровськ | 12688 | 9694 | 1923 | 439 | 282 | - | 350 |
| 20. | № 415 м. Харків | 1165 | 1099 | - | - | - | 66 | - |
| 21. | № 417 Дніпропетровськ | 5862 | 5145 | 332 | 125 | 260 | - | - |
| 22. | № 414 м. Київ | 8400 | 6536 | 1424 | 126 | 315 | - | - |
| Разом | | 172904 | 109232 | 39668 | 7152 | 7860 | 2968 | 5536 |

Примітка. Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 4716. – Арк. 168-205.

Додаток Б

**Розподіл інтернованих і мобілізованих осіб по регіонах і галузям господарства
Української РСР, станом на 10 квітня 1945 р.**

| Регіони та галузі господарства | Інтерновані (в тис. осіб) | Мобілізовані (в тис. осіб) | Всього |
|----------------------------------|------------------------------|-------------------------------|---------------|
| <i>1</i> | <i>2</i> | <i>3</i> | <i>4</i> |
| <i>Сталінська область</i> | <i>49 631</i> | <i>19 779</i> | <i>69 410</i> |
| НКВП | 32 114 | 15 904 | 48 315 |
| НКЧМ | 15 039 | 662 | 15 701 |
| НККМ | 2 181 | - | 2 181 |
| НКБ | - | 3 213 | 3 213 |
| <i>Ворошиловградська область</i> | <i>22 163</i> | <i>14 751</i> | <i>36 914</i> |
| НКВП | 21 361 | 11 991 | 33 352 |
| НКЧМ | 802 | 500 | 1 302 |
| НКХІП | - | 2 260 | 2 260 |
| <i>Дніпропетровська область</i> | <i>16 547</i> | <i>12 647</i> | <i>29 194</i> |
| НКЧМ | 16 547 | 8 937 | 25 484 |
| НКБ | - | 1 797 | 1 797 |
| НКЕФ | - | 1 913 | 1 913 |
| <i>Харківська Область</i> | <i>1 500</i> | <i>4 000</i> | <i>5 500</i> |
| НКВП | 1 500 | - | 1 500 |
| НКТП | - | 2 000 | 2 000 |
| НКЕФ | - | 750 | 750 |
| НКЕП | - | 1 000 | 1 000 |
| НКБ | - | 250 | 250 |
| <i>Полтавська область</i> | <i>-</i> | <i>997</i> | <i>997</i> |
| НКХІП | - | 997 | 997 |
| <i>Одеська область</i> | <i>-</i> | <i>2 000</i> | <i>2 000</i> |
| НКШС | - | 1 000 | 1 000 |
| НКБМ | - | 1 000 | 1 000 |
| <i>Запорізька Область</i> | <i>1 000</i> | <i>2 975</i> | <i>3 975</i> |
| НКБ (Алюмінійбуд) | 1 000 | 2 975 | 3 975 |

Продовж. додатку Б

| <i>1</i> | <i>2</i> | <i>3</i> | <i>4</i> |
|-------------------------------|---------------|---------------|----------------|
| <i>Вінницька область</i> | - | <i>1 001</i> | <i>1 001</i> |
| <i>НКШС</i> | - | <i>1 001</i> | <i>1 001</i> |
| <i>Кіровоградська область</i> | - | <i>999</i> | <i>999</i> |
| <i>НКХП</i> | - | <i>999</i> | <i>999</i> |
| <i>Всього</i> | <i>92 714</i> | <i>59 149</i> | <i>151 863</i> |

Примітка. Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1830. – Арк.30-33; *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). – К., 2004. – С. 376-377.

Додаток В

**В. 1. Контингент “інтернованих і мобілізованих” робітників
на окремих підприємствах чорної металургії Дніпропетровської області
(березень – липень 1945 р.)**

| №пп | Назва підприємства | Кількість працюючих інтернованих (в тис. осіб) станом на: | | | |
|-----|--|---|------------------|------------------|------------------|
| | | 1.04. 1945 р. | 1.05. 1945 р. | 1.06. 1945 р. | 1.08. 1945 р. |
| 1. | З-д ім. Ф. Держинського | 1170 | 3306 | 2803 | 3431 |
| 2. | З-д ім. Г. Петровського | 1200 | 2110 | 2139 | 1300 |
| 3. | З-д ім. В.І. Леніна | 500 | 461 | 474 | 570 |
| 4. | З-д ім. Комінтерна | - | - | - | - |
| 5. | З-д ім. К. Лібкнехта | - | 396 | 422 | 330 |
| 6. | ДЗМО | - | 696 | 654 | 199 |
| 7. | Новомосковський жестьокатальний з-д | 518 | 519 | 519 | 517 |
| 8. | КМЗ | 1014 | 1010 | 785 | 1014 |
| 9. | Південнотрубний з-д | - | - | - | - |
| 10. | КХЗ ім. М. Калініна | 300 | 298 | 298 | 295 |
| 11. | КХЗ ім. С.Орджонікідзе | 396 | 395 | 395 | 393 |
| 12. | Криворізький КХЗ | 432 | 496 | 387 | 278 |
| 13. | З-д “Червоний профінтерн” | - | - | - | - |
| 14. | Нижньодніпровський метизний з-д | - | - | - | - |
| 15. | ДЧВЗ | - | - | - | - |
| 16. | З-д “Вторчормет” | - | - | - | 40 |
| 17. | ДПРЗ, НКЧМ | 499 | 455 | 407 | 427 |
| 18. | Просянський шамотний з-д ім. 1 Травня | - | - | - | - |
| | Всього | 6029 | 10142 | 9283 | 8754 |

Примітка: Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1.
– Спр. 1926. – Арк. 48, 191; Спр. 1927. – Арк. 48; Спр. 1928. – Арк. 165.

**В.2. Рух трудових ресурсів інтернованих
металургійного комбінату ім. Ф.Е. Держинського у 1945-1946 рр.**

| Трудовий контингент (в тис. осіб) | | | | | | | | До числа трудового контингенту не зараховувались | | Станом на: |
|-----------------------------------|---------------------------------------|----------------|-------------------------------|-----------|-----------------------|----------|----------|--|---------------|------------|
| Всього | Контингент інтернованих | | | | | | | | | |
| | Всього (без п/г та непрацевдатних) | Із них: | | | | | Із них: | | | |
| | | На виробництві | На будівництві та відновленні | Робітники | Мол. тех. працівників | Чоловіки | Жінки | Підсобне г-во | Непрацевдатні | |
| <i>1</i> | <i>2</i> | <i>3</i> | <i>4</i> | <i>5</i> | <i>6</i> | <i>7</i> | <i>8</i> | <i>9</i> | <i>10</i> | <i>11</i> |
| 11834 | 1170 | 500 | 656 | 1138 | 32 | 403 | 767 | ? | ? | 1.04.45 |
| 13384 | 2760 | 1101 | 1641 | 2679 | 81 | 2503 | 257 | 502 | 44 | 1.05.45 |
| 13483 | 2803 | 1432 | 1359 | 2722 | 81 | 2554 | 249 | 502 | 75 | 1.06.45 |
| 13937 | 2567 | 1327 | 1240 | 2478 | 89 | 2332 | 235 | 602 | 137 | 1.07.45 |
| 11433 | 2231 | 1269 | 1359 | 2146 | 85 | 1975 | 256 | ? | 164 | 1.08.45 |
| 11238 | 2198 | 1310 | 888 | 2124 | 74 | 1986 | 212 | 543 | 166 | 1.09.45 |
| 11274 | 2039 | 1194 | 845 | 1186 | 153 | 1577 | 462 | ? | ? | 1.01.46 |
| 15587 | 1459 | 1231 | 121 | 1352 | 107 | 1136 | 323 | 110 | ? | 1.04.46 |
| 15496 | 1125 | 1054 | 71 | 1107 | 118 | 939 | 186 | 352 | ? | 1.05.46 |
| 16158 | 1217 | 1093 | 113 | 1112 | 105 | 1005 | 212 | 360 | 129 | 1.06.46 |
| 16502 | 1209 | 1076 | 133 | 1116 | 93 | 1013 | 196 | 379 | 65 | 1.07.46 |
| 17142 | 1195 | 1101 | 94 | 1106 | 89 | 999 | 196 | 395 | 70 | 1.08.46 |
| 17299 | 1250 | 1127 | 123 | 1152 | 98 | 1049 | 201 | 371 | 77 | 1.09.46 |
| 16823 | 836 | 769 | 68 | 745 | 91 | 767 | 96 | 316 | 88 | 1.10.46 |
| 17076 | 1055 | 884 | 171 | 961 | 94 | 836 | 219 | 111 | ? | 1.11.46 |

Примітка: Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23, ч.1. – Спр. 1932. – Арк.. 44, 57-57зв, 73, 87; Спр. 3116. – Арк. 88, 90, 125, 154; Спр. 3120. – Арк. 45зв, 46, 46зв, 47зв, 98зв, 149, 182зв, 183, 184, 219, 220.

**В.3. Контингент інтернованих на підприємствах
шахтоуправлінь тресту “Кривбасруда”, станом на 1 серпня 1946 р.**

| № пп | Шахтоуправління | Трудовий контингент інтернованих | | | | | | |
|---------|----------------------|----------------------------------|------------------|----------------------------------|-------|-------------------------------|-----------------------------|-------|
| | | Всього | Із них працюють: | | | | | |
| | | | На виробництві | | | На будівництві та відновленні | | |
| | | | Робітники | Молодші технічні працівники/ ІТП | Разом | Робітники | Молодші технічні працівники | Разом |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
| 1. | “Жовта ріка” | 203 | 107 | 7 | 114 | 89 | - | 89 |
| 2. | ім. С.Орджонікідзе | 220 | 35 | 15 | 45 | 170 | - | 170 |
| 3. | ім. Р. Люксембург | 364 | 150 | 21 | 171 | 193 | - | 193 |
| 4. | ім. Л.Кагановича | 507 | 73 | - | 73 | 434 | - | 434 |
| 5. | ім. М. Фрунзе | 202 | 90 | - | 90 | 112 | - | 112 |
| 6. | ім. Комінтерну | 400 | 175 | 44 | 219 | 181 | - | 181 |
| 7. | “Більшовик” | 576 | 38 | 6 | 44 | 532 | - | 532 |
| 8. | ім. К. Лібкнехта | 218 | 162 | 4 | 166 | 52 | - | 52 |
| 9. | ім. С. Кірова | 698 | 417 | 1/2 | 420 | 278 | - | 278 |
| 10. | ім. Ф. Дзержинського | 735 | 368 | 30 | 398 | 237 | - | 237 |
| 11. | ім. Ільїча | 214 | 8 | - | 8 | 206 | - | 206 |
| 12. | “Інгулець” | 477 | 120 | 2/1 | 123 | 350 | 3 | 353 |
| 13. | Великі Терні | 119 | 35 | 3 | 38 | 81 | - | 81 |
| 14. | Христофорівка | 93 | 66 | - | 66 | 27 | - | 27 |
| 15. | ЦММ | 61 | 48 | 0/2 | 50 | 11 | - | 11 |
| 16. | Транспортне упр-ння | 16 | 16 | - | 16 | - | - | - |

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 |
|------------------|----------------------|------|------|-------|------|------|---|------|
| 17. | Технічна база | 10 | 10 | - | 10 | - | - | - |
| 18. | Черкаський лісопункт | 112 | 103 | 9 | 112 | - | - | - |
| 19. | ОРС Управління | 50 | - | - | - | 50 | - | 50 |
| Всього по тресту | | 5644 | 2025 | 142/4 | 2174 | 3467 | 3 | 3469 |

Примітки:

1. Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 3117. – Арк. 73-74.

2. До переліку підприємств тресту “Кривбасруда”, через відсутність на них трудового контингенту інтернованих, не внесені: шахтоуправління ім. 1 Травня; вапнякові заводи (Біла Криниця та Жовта Кам’янка); кам’яновугільна шахта “Донбас”; авторемонтний завод; відділ зв’язку тресту “Кривбасруда”.

**В. 4. Динаміка співвідношення кількості працюючих
військовополонених й інтернованих на металургійному заводі
ім. Г.І. Петровського 1946 р.**

| Загальна кількість працюючих | Із них “спецконтингентів” | | | | Станом на: |
|------------------------------------|---------------------------|-----|---------------------|-------------|--------------|
| | Осіб | у % | Із них працюють на: | | |
| | | | виробництві | будівництві | |
| 10229 | 1068 | | 938 | 130 | 1.04.1946 р. |
| 10062 | 690 | | 628 | 62 | 1.06.1946 р. |
| 10172 | 1005 | | 552 | 268 | 1.09.1946 р. |
| 10134 | 810 | | 413 | 275 | 1.11.1946 р. |
| 10279 | 805 | | 581 | 100 | 1.12.1946 р. |

Примітка. Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 3118. – Арк. 17-17зв., 19, 42, 45-45зв., 55-55зв., 71, 85зв., 104, 118зв. – 119, 130-130зв.

Додаток Д

Розподіл трудового фонду військовополонених по основним галузям господарства Української РСР, станом на 10 квітня 1945 р. (в тис. осіб)

| Наркомат (галузь) | Кількість таборів | Лімітна кількість | Фактична кількість | Заплановане поповнення |
|----------------------------------|----------------------|----------------------|-----------------------|---------------------------|
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
| Сталінська область | | | | |
| Всього | 3 | 72 000 | 42 046 | 15 455 |
| Наркомвугілля | | | 16 590 | |
| Наркомчермет | | | 9 241 | |
| Наркоммашбуд | | | | 3 841 |
| Наркомбоєприпасів | | | | 4 235 |
| Наркомбуд | | | 1 127 | |
| Наркомхімпром | | | 840 | |
| Наркоммісцевпром | | | | 1 251 |
| Наркомелектропром | | | 6 117 | |
| Ворошиловградська область | | | | |
| Всього | 3 | 51 600 | 40 517 | 16 860 |
| Наркомвугілля | | | 39 252 | |
| Наркомхімпром | | | 1 035 | |
| Наркомбоєприпасів | | | | 230 |
| Запорізька область | | | | |
| Всього | 1 | 21 000 | 11 856 | 5 000 |
| Наркомбуд | | | 6 469 | |
| НКШС, НКАП та ін. | | | 3 827 | |
| Дніпропетровська область | | | | |
| Всього | 1 | 13 000 | 2 540 | 1 000 |
| Наркомбуд | | | 784 | |
| Наркомхімпром | | | 1 756 | |
| Миколаївська область | | | | |
| Всього | 1 | 12 400 | 7 059 | 2 000 |
| Наркомбуд | | | 7 059 | |
| Одеська область | | | | |
| Всього | 1 | 14 200 | 7 326 | 4 000 |
| Наркомморфлот | | | 5 687 | |
| Головвійськбуд | | | 681 | |

Продовж.додатку Д

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
|-------------------------|----|---------|---------|--------|
| Вінницька область | | | | |
| Всього | 1 | 6 500 | 1 002 | - |
| Наркомпромбудматеріалів | | | 1 002 | |
| Чернігівська область | | | | |
| Всього | 1 | 6 000 | 2 411 | 1 000 |
| Наркомозброєння | | | | 1 033 |
| НКШС | | | 592 | |
| НКЦЖБ | | | 788 | |
| Київська область | | | | |
| Всього | 1 | 22 000 | 12 797 | 7 000 |
| НКЦЖБ | | | 5 335 | |
| НКО | | | | 1 961 |
| НКАП | | | 1 448 | |
| НКЕП | | | 1 263 | |
| Інші підприємства | | | | 2 790 |
| Сумська область | | | | |
| Всього | 1 | 4 500 | 1 986 | 2 000 |
| НКПП – Цукротрест | | | 1 986 | |
| Полтавська область | | | | |
| Всього | 1 | 3 000 | 2 000 | 1 500 |
| НКПП – Цукротрест | | | 2 000 | |
| Всього | 15 | 238 700 | 131 640 | 71 156 |

Примітка. Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1830. – Арк. 29-31.

Додаток Е

Розподіл військовополонених по регіонам і підприємствам Української РСР,
згідно Постанови ДКО № 8921сс від 4 червня 1945 р.

| №пп | Регіон | Підприємство | Кількість виділених військовополонених |
|-----|-----------------------|--|--|
| 1 | 2 | 3 | 4 |
| 1. | Сталінська область | ОБМЧ-19, Наркомбуду | 1 000 |
| 2. | | ОБМЧ-63 (Південна) Наркомбуду | 1 550 |
| 3. | | Макіївський трубний завод, НКЧМ | 700 |
| 4. | | ОБМЧ-60, Наркомбуду | 1 000 |
| 5. | | Амвросіївські цементні заводи НКПБМ | 500 |
| 6. | | Будмайданчик Артемівського заводу НКХП | 1000 |
| 7. | | Слов'янський арматурно-ізоляційний завод НКЕС | 1 000 |
| 8. | | Шахти комбінату Сталінвугілля, НКВП | 35 200 |
| 9. | | Шахти комбінату Артемвугілля, НКВП | 16 400 |
| 10. | | Сталінське відновлювально-монтажне управління НКВП | 3 000 |
| 11. | | Горлівське відновлювально-монтажне управління НКВП | 5 000 |
| 12. | | Будівництво та реконструкція автошляхів, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-5 | 12 000 |
| 13. | | Будівництво та реконструкція автошляхів, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-6 | 8 000 |
| 14. | | УБВР Північно-Донецької залізниці (м. Красний Ліман) | 1 000 |
| 15. | | УБВР Північно-Донецької залізниці (ст. Дебальцеве) | 1 000 |
| 16. | | УБВР Південно-Донецької залізниці (ст. Іловайська) | 1 000 |
| 17. | | УБВР Південно-Донецької залізниці (ст. Слов'янськ) | 1 250 |
| 18. | | Будівництво № 19, НКІС | 300 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|-----|---|---|--------|
| 19. | | Бригада залізничних військ на Північно-Донецькій залізниці, УВВР-10 | 5 000 |
| 20. | | Бригада залізничних військ на Південно-Донецькій залізниці, УВВР-6 | 4 000 |
| 21. | | Бригада залізничних військ на Сталінській залізниці, УВВР-6 | 4 000 |
| 22. | | Чистяківське рудоуправління, НКВП | 2 000 |
| 23. | | Трест Донвуглемашбуд, НКВП | 2 000 |
| 24. | | Горлівський машинобудівний завод, НКВП | 1 200 |
| 25. | | Слов'янський масложиркомбінат, НКХП | 300 |
| 26. | | Торзький машинобудівний завод ім. К.Є. Ворошилова, НКУП | 1800 |
| 27. | | Сталінський машинобудівний завод, НКВП | 750 |
| 28. | | Коксовий завод № 4, НКХП | 500 |
| 29. | | ОБМЧ тресту Донмашбуд, Наркомбуду | 2 000 |
| 30. | | Краматорський завод ім. Куйбишева, НКЧМ | 1 000 |
| 31. | | Курахівська ГРЕС, НКЕС | 3 000 |
| 32. | | Зуєвська ГРЕС, НКЕС | 2 000 |
| 33. | | Завод ім. Фрунзе, НКЧМ | 1 600 |
| 34. | | Укрстанкобуд, НКСБ | 1 000 |
| 35. | | Завод ім. Сталіна, НКВМ | 1 700 |
| 36. | | Каракумське рудоуправління, НКЧМ | 750 |
| 37. | | Завод № 363, Наркомозброєння | 500 |
| 38. | | Завод № 107, Наркомозброєння | 1 500 |
| 39. | | Завод № 110, Наркомозброєння | 750 |
| 40. | | Словхімпромбуд, НКХП | 2 000 |
| 41. | | Донсода, НКХП | 1 000 |
| 42. | | Краматорський холодильник, НКММП | 200 |
| 43. | | Єнакіївський холодильник, НКММП | 200 |
| 44. | | Ямський доломітовий комбінат, НКЧМ | 1 000 |
| 45. | | Відновлення та будівництво шахт Донбасу, НКВП | 15 000 |
| 46. | | Завод ім. Ілліча, Наркомважпрому | 1 100 |
| 47. | | Рутченківський коксохімічний завод, НКЧМ | 1 000 |
| 48. | | Нікітовський доломітовий комбінат, НКЧМ | 1 000 |
| 49. | | ОБМЧ Азовстальбуду, Наркомбуду | 15 000 |
| 50. | | ОБМЧ-60, Наркомбуду | 2 000 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|-----|------------------------------|---|---------|
| 51. | Всього | Машинобудівний завод ім. Петровського, Наркомнафтпрому | 750 |
| 52. | | Завод ім. Орджонікідзе, Наркомважпрому | 900 |
| 53. | | Єнакіївський завод, НКЧМ | 2 300 |
| | | | 171 700 |
| 1. | Ворошиловградська область | Комбінат Ворошиловградвугілля, НКВП | 44 900 |
| 2. | | Трест Донбасантрацит, НКВП | 5 000 |
| 3. | | Первомайське відновлювальне управління, НКВП | 3 000 |
| 4. | | Кадіївське відновлювальне управління, НКВП | 2 000 |
| 5. | | Краснолучське відновлювальне управління, НКВП | 3 000 |
| 6. | | Ворошиловградський завод, НКВП | 750 |
| 7. | | Трест Лисичанськвугілля, НКВП | 5 100 |
| 8. | | М'ясокомбінат, НКММП | 300 |
| 9. | | Донхімпромбуд, НКХП | 1 000 |
| 10. | | Рубежанський хімзавод, НКХП | 1 000 |
| 11. | | Відновлення та будівництво шахт Донбасу, НКВП | 10 000 |
| 12. | | Ворошиловградський завод, НКЧМ | 1 400 |
| 13. | | Штерівська ГРЕС, НКЕС | 1 500 |
| 14. | | ОБМЧ-19, Наркомбуду | 1 000 |
| 15. | | ОБМЧ тресту Донбасважбуд, Наркомбуду | 2 000 |
| 16. | | Северодонецька ГРЕС, НКЕС | 1 000 |
| 17. | | ОБМЧ Ворошиловськбуд, Наркомбуду | 1 500 |
| | Всього | | 84 450 |
| 1. | Харківська область | УВВР Північно-Донецької залізниці | 1 000 |
| 2. | | Будівництво мосту через річку Псел | 500 |
| 3. | | Бригада залізничних військ на Північно- Донецькій залізниці, УВВР-10 | 5 000 |
| 4. | | Ізюмський паровозоремонтний завод, НКШС | 500 |
| 5. | | Харківський паровозоремонтний завод, НКШС | 500 |
| 6. | | Харківський вагоноремонтний завод, НКШС | 300 |
| 7. | | ОБМЧ-26, Наркомбуду | 5 000 |
| 8. | | Харківський електромеханічний завод, НКЕП | 2 000 |
| 9. | | Завод № 504, НКЕП | 500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 | |
|-----|-------------------------------------|--|--|--------|
| 10. | | Харківський будмайданчик ГУГРФ при РНК СРСР | 750 | |
| 11. | | Завод „Серп і молот”, НКМО | 500 | |
| 12. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-5 | 10 000 | |
| 13. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8 | 5 000 | |
| 14. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-3 | 4 000 | |
| 15. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-12 | 4 000 | |
| 16. | | УРБР-162, Головвійськпромбуду | 500 | |
| 17. | | УРБР-115, Головвійськпромбуду | 1 000 | |
| 18. | | М'ясокомбінат, НКММП | 200 | |
| 19. | | Будтрест-4, Нкаркомтяжмашбуду | 1 000 | |
| 20. | | Харківський підшипниковий завод, НКСМ | 500 | |
| 21. | | Куп'янський цукрозавод, НКХП | 500 | |
| 22. | | Ленінський цукрозавод, НКХП | 400 | |
| 23. | | Петровський 1-й цукрозавод, НКХП | 400 | |
| | | Всього | | 44 050 |
| 1. | | Дніпропетровська область | Просяновський каоліновий комбінат, НКПБМ | 400 |
| 2. | | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-12 | 8 000 |
| 3. | | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-13 | 4 000 |
| 4. | | | УБВР Сталінської залізниці | 1 250 |
| 5. | | | УБВР-10, НКШС | 750 |
| 6. | | | Будівництво залізничного мосту через р. Дніпро | 500 |
| 7. | | | Дніпропетровський паровозоремонтний завод, НКШС | 500 |
| 8. | | | М'ясокомбінат, НКММП | 200 |
| 9. | Трест Нікопольмарганець | | 2 000 | |
| 10. | Азотнотуковий завод, НКХП | | 2 000 | |
| 11. | Спецбудтрест-2, НКЧМ | | 3 000 | |
| 12. | ОБМЧ Азовбуд, Наркомбуду | | 6 200 | |
| 13. | ОБМЧ Запоріжбуд, Наркомбуду | | 4 500 | |
| 14. | ОБМЧ Дніпровськпромбуд, Наркомбуду | | 1 500 | |
| 15. | Дніпропетровський жиркомбінат, НКХП | | 300 | |
| | Разом | | 35 100 | |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|-----|--------------------|--|--------|
| 1. | Київська область | УБВР Південно-західної залізниці (сел. Дарниця) | 2 200 |
| 2. | | Будівництво залізничного мосту через р. Дніпро | 500 |
| 3. | | Бригада залізничних військ на Південно-західній залізниці, УВВР-7 | 5 000 |
| 4. | | БМУ-26, НКАП | 1 000 |
| 5. | | Судноремонтний завод, НКРФ | 500 |
| 6. | | УРБР-134, Головоєнпромбуду | 1 000 |
| 7. | | Київський холодокомбінат, НКММП | 300 |
| 8. | | Київський м'ясокомбінат, НКММП | 200 |
| 9. | | Шкірзавод № 6 та взуттєва фабрика № 4, НКЛП | 500 |
| 10. | | Завод „Укркабель”, НКЕП | 400 |
| 11. | | Київський будмайданчик ГУЦПФ при РНК СРСР | 750 |
| 12. | | Меблева фабрика ім. Боженка, Наркомліспрому | 500 |
| 13. | | Трест Бурвугілля, НКВП | 1 000 |
| 14. | | Київський деревообробний комбінат, Наркомліспрому | 700 |
| 15. | | Черкаський ліспромгосп, Наркомліспрому | 1 000 |
| 16. | | Відбудова Києва, НКЦЖБ | 11 400 |
| 17. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8 | 6 000 |
| 18. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8. Підсобне господарство (м. Тальне) | 500 |
| 19. | | Смілянський машинобудівний завод і цукрозаводи НКХП | 500 |
| 20. | | Жашківський цукрокомбінат, НКХП | 300 |
| 21. | | Бородянський ЛПХ, НКХП | 300 |
| | Всього | | 34 550 |
| 1. | Запорізька область | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-12 | 7 000 |
| 2. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-13 | 4 000 |
| 3. | | УБВР Сталінської залізниці, НКШС | 2 000 |
| 4. | | Завод „Комунар”, НКМО | 500 |
| 5. | | Трест-13, НКАП | 2 000 |
| 6. | | УРБР-109, Головоєнпромбуду | 500 |
| 7. | | Завод „Запоріжсталь”, НКЧМ | 2 600 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|-----|-------------------------|---|--------|
| 8. | | Запоріжжялінійбуд, НККМ | 1 000 |
| 9. | | ОБМЧ Запоріжбуд, Наркомбуду | 15 000 |
| 10. | | Запорізький масложтркомбінат, НКХП | 300 |
| 11. | | Дніпрогес, НКЕС | 1 000 |
| | | Всього | |
| 1. | Миколаївська Область | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-13 | 7 000 |
| 2. | | УБВР Одеської залізниці, м. Миколаїв | 1 000 |
| 3. | | ОБМЧ-44, Наркомбуду | 13 000 |
| | Всього | | 21 000 |
| 1. | Полтавська область | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8 | 6 000 |
| 2. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8. Підсобне господарство, ст. Крюково | 500 |
| 3. | | Будівництво Кременчуцького заводу, НКШС | 500 |
| 4. | | Полтавський паровозоремонтний завод, НКШС | 500 |
| 5. | | УСРЗ-13, НКШС | 750 |
| 6. | | УРБР-161, Головоєнпромбуду | 500 |
| 7. | | М'ясокомбінат, НКММП | 200 |
| 8. | | Жовтневий цукрозавод, НКХП | 1 160 |
| 9. | | Артемівський цукрозавод, НКХП | 1 000 |
| 10. | | Полтавську будуправління, НКХП | 300 |
| 11. | | Весело-Подільський цукрокомбінат, НКХП | 400 |
| 12. | | Цукрокомбінат ім. Ілліча, НКХП | 300 |
| 13. | | Червоноармійський цукрокомбінат, НКХП | 300 |
| 14. | | Цукрокомбінат ім. Сталіна, НКХП | 500 |
| 15. | | Красенівський бурякорядгосп, НКХП | 300 |
| 16. | | Голобородський бурякорядгосп, НКХП | 300 |
| | Всього | | 13 510 |
| 1. | Сумська Область | УСРЗ-16, НКШС | 750 |
| 2. | | Будівництво залізничного мосту через р. Сейм | 500 |
| 3. | | Глухівський кар'єр № 33, Наркомпромбуду | 300 |
| 4. | | Конотопський паровозоремонтний завод, НКШС | 500 |
| 5. | | Південьлісчермет, НКЧМ | 2 250 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|-----|------------------------|--|-------|
| 6. | | Будівництво і реконструкція автодоріг, ГУШОСДОР НКВС, ДБУ-8 | 6 000 |
| 7. | | Велико-Жовтневий цукрозавод, НКХП | 1 200 |
| 8. | | Тернівський цукрозавод, НКХП | 460 |
| 9. | | Хутор-Михайлівський цукрорафінадний завод, НКХП | 300 |
| | | Всього | |
| 1. | Одеська область | УСВЗ-21, ст. Т. Шевченка | 1 500 |
| 2. | | Будівництво Одеського заводу свердлильних станків, Наркомстанкобуду | 500 |
| 3. | | М'ясокомбінат, НКММП | 200 |
| 4. | | Одеський будмайданчик ГУЦПФ при РНК СРСР | 500 |
| 5. | | Одеський порт, НКМФ | 5 000 |
| 6. | | Радгосп ім. Косовського, НКХП | 300 |
| | | Всього | |
| 1. | Житомирська область | Новоград-Волинський ліспромгосп, Наркомліспрому | 1 000 |
| 2. | | Житомирський меблевий комбінат, Наркомліспрому | 500 |
| 3. | | Гранітний кар'єр. Підсобне підприємство ГУШОСДОР, ст. Ігнатопіль. | 700 |
| 4. | | Гранітний кар'єр. Підсобне підприємство ГУШОСДОР, ст. Пенізевиці | 700 |
| 5. | | Гранітний кар'єр. Підсобне підприємство ГУШОСДОР, ст. Коростень | 1 500 |
| 6. | | Гранітний кар'єр. Підсобне підприємство ГУШОСДОР, ст. Овруч | 1 000 |
| 7. | | Бердичівський цукрозавод, НКХП | 200 |
| 8. | | Корнинський цукрокомбінат, НКХП | 300 |
| 9. | | Коровинецький цукрокомбінат, НКХП | 300 |
| 10. | | Олевський ліспромгосп, НКЛП | 1 000 |
| | Всього | | 7 200 |
| 1. | Вінницька область | Глуховецький каоліновий комбінат НКПБМ | 400 |
| 2. | | Гніваньське карероуправління НКПБМ | 400 |
| 3. | | Птахофабрика, НКММП | 200 |
| 4. | | УБВР, НКШС | 1 000 |
| 5. | | Бєбелівський цукрозавод, НКХП | 400 |
| 6. | | Цибулівський цукрокомбінат, НКХП | 300 |
| | Всього | | 2 700 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|----|------------------------------|---|-------|
| 1. | Рівненська область | УБВР Ковельської залізниці | 2 000 |
| 2. | | Рівненський лістрангосп, НКШС | 650 |
| 3. | | Підсобне підприємство ГУШОСДОРА, ст. Янів-Долина | 1 000 |
| 4. | | ОБМЧ Індустріябуд-1, Наркомбуду | 1 000 |
| 5. | | Всього | 4 650 |
| 1. | Кам'янець-Подільська область | Славутський лістрангосп, НКШС | 750 |
| 2. | | Підгосбне господарство ГУШОСДОР, ст. Полонне | 500 |
| 3. | | Шепетівський ліспромгосп, НКЛП | 1 000 |
| 4. | | Антонівський цукрокомбінат, НКХП | 400 |
| 5. | | Красилівський цукрозавод, НКШС | 300 |
| 6. | | Мануїльський цукрокомбінат, НКШС | 300 |
| 7. | | Будівництво казарм у м. Славута | 1 000 |
| | Всього | 4 250 | |
| 1. | Чернігівська область | Прилукський завод, НКМО | 1 000 |
| 2. | | Відбудова Чернігова, НКЦЖБ | 1 300 |
| 3. | | УБВР Південно-західної залізниці | 1 500 |
| 4. | | Цукрокомбінат „Червоний”, НКХП | 300 |
| | Всього | 4 100 | |
| 1. | Дрогобицька область | ОБМЧ Укрнафтобуд, Наркомбуду | 2 000 |
| 2. | | Будівництво казарм НКО, м. Дрогобич | 1 000 |
| | Всього | 3 000 | |
| 1. | Львівська область | Молококомбінат, НКММП | 200 |
| 2. | | УБВР Львівської залізниці | 1 000 |
| 3. | | Будівництво казарм НКО, м. Рогатин | 1 000 |
| 4. | | Ходорівський цукрозавод | 300 |
| | Всього | 2 500 | |
| 1. | Станіславська область | УБВР-22 Львівської залізниці, ст. Станіслав, НКШС | 1 000 |
| 2. | | Птахокомбінат, НКММП | 200 |
| | Всього | 1 200 | |
| 1. | Херсонська область | УРБР-160, Главвоєнпромбуду | 1 000 |
| 2. | | Радгосп „Городній велетень”, НКХП | 300 |
| | Всього | 1 300 | |
| 1. | Кіровоградська Область | Петровський цукрокомбінат, ст. Фундукліївка, НКХП | 400 |
| 2. | | Сабіно-Знамянський цукрокомбінат, ст. Цукрова, НКХП | 400 |
| 3. | | Мар'янівський бурякорадгосп, ст. Шестаківка, НКХП | 300 |
| | Всього | 1 100 | |

| <i>1</i> | <i>2</i> | <i>3</i> | <i>4</i> |
|----------|-----------------------|---|----------|
| 1. | Волинська область | Іверецький лісопереробний комбінат, Наркомліспрому | 500 |
| 2. | | Цуманьський комбінат, Наркомліспрому | 500 |
| | Всього | | 1 000 |
| 1. | Тернопільська область | УБВР Львівської залізниці, ст. Тернопіль, НКШС | 1 000 |
| | | Всього | |
| | Всього по УРСР | | 494 520 |

Примітка: Таблицю складено за даними: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр.1830. – Арк. 35-48.

Додаток Ж

**План розподілу контингентів військовополонених із
таборів УПВІ НКВС Української РСР по основним галузям, наркоматам і
господарським відомствам, станом на 1 січня 1946 р.**

| № пп | Табірні відділення | Підприємства та організації | Трудовий контингент |
|--|-----------------------|--|------------------------|
| 1 | 2 | 3 | 4 |
| 1. Стаціонарний табір № 62, м. Київ | | | |
| 1. | 62/1 | УВБР – 134 Головвійськпромбуду, УВБР Південно-західної залізниці НКШС СРСР, м'ясокомбінат НКХП СРСР, ст. Дарниця | 2000 |
| 2. | 62/2 | ОБМУ – 11 Укрнафтобуду | 2500 |
| 3. | 62/3 | Київський шкірзавод № 6 і взуттєва фабрика НКЛП СРСР | 600 |
| 4. | 62/4 | Кабельний завод НКЕП СРСР, бронетанкоремонтний завод № 8 НКО СРСР, завод № 458 НКАП СРСР | 2700 |
| 5. | 62/5 | Трест „Гідробуд” НКЖЦБ УРСР | 1100 |
| 6. | 62/6 | Трест „Хрещатикбуд” НКЖЦБ УРСР | 1800 |
| 7. | 62/7 | Київенерго НКЕС, Трест „Укрпромбуд” НКБМ СРСР, шиферний завод, завод „Керамік” НКЖЦБ УРСР | 1500 |
| 8. | 62/8 | Гідробуд НКЖЦБ УРСР | 1000 |
| 9. | 62/9 | ОБМЧ – 305 НКЖЦБ УРСР, Трест „Укрнафтобуд” | 2000 |
| 10. | 62/10 | ОБМЧ – 300 НКЖЦБ УРСР | 600 |
| 11. | 62/11 | Київський холодокомбінат НКХП СРСР, завод „Червоний гумовик” НКГП СРСР, БМУ – 26 НКАП СРСР | 700 |
| 12. | 62/12 | ОВБО НКВС СРСР | 1000 |
| 13. | 62/13 | УВВЗ – 12 НКШС СРСР, ст. Дарниця | 1200 |
| 14. | 62/14 | УВВЗ – 12 НКШС СРСР, УВБР – 134 Головвійськпромбуду, ТЕЦ НКЕС СРСР | 1000 |
| 15. | 62/15 | БМУ – 26 (завод № 473 НКАП СРСР) | 700 |
| 16. | 62/16 | Ботанічний сад АН УРСР | 800 |
| 17. | 62/17 | БМУ – 2 Укрнафтобуду | 1500 |
| 18. | 62/18 | УВБР – 7 НКШС СРСР | 1200 |
| 19. | 62/19 | Київська меблева фабрика ім. Боженка тресту „Укрлісбуд” НКЛП СРСР | 500 |
| 20. | 62/20 | БУ – 5 ГУАБ НКВС СРСР | 1000 |
| 21. | 62/21 | Укрбудконтора ЦПФ СРСР | 500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|--|--------|--|-------|
| 22. | 62/22 | УБВР Південно-західної залізниці НКШС СРСР, ТЕЦ НКЕС СРСР | 800 |
| 23. | 62/23 | УВБР – 7 НКШС СРСР | 600 |
| 24. | 62/24 | Трест „Укрдорміст” НКЖЦБ УРСР | 800 |
| 25. | 62/25 | Київський деревообробний комбінат Укрбудлісу НКЛП СРСР | 500 |
| | | Разом | 28600 |
| 2. Стационарний табір № 186, м. Сміла | | | |
| 26. | 186/1 | УБВЗ – 21 НКШС СРСР, ст. Т.Г. Шевченка | 1000 |
| 27. | 186/2 | Гранітний кар’єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР, ст. Тальне | 800 |
| 28. | 186/3 | УВБР – 131 Головвійськпромбуду, м. Черкаси | 300 |
| 29. | 186/4 | Смілянський цукровий комбінат НКХП СРСР | 300 |
| 30. | 186/5 | Верхнячський цукровий комбінат НКХП СРСР | 300 |
| | | Разом | 3000 |
| 3 Стационарний табір № 217, м. Краматорськ | | | |
| 31. | 217/1 | Станкобудівний завод НКВМБ СРСР, м. Краматорськ | 1000 |
| 32. | 217/2 | Завод ім. Й.В. Сталіна НКВМБ СРСР, м. Краматорськ | 1700 |
| 33. | 217/3 | Завод ім. Куйбишева НКЧМ СРСР, м. Краматорськ | 600 |
| 34. | 217/4 | Новосодовий завод НКХП СРСР, масложиркомбінат НКХП СРСР, м. Слов’янськ | 1500 |
| 35. | 217/5 | Костянтинівський металургійний завод ім. М.В. Фрунзе НКЧМ СРСР | 1000 |
| 36. | 217/6 | Доломітний комбінат НКЧМ СРСР, ст. Яма | 500 |
| 37. | 217/7 | Трест „Артеміль” НКХП СРСР, ст. Сіль | 600 |
| 38. | 217/8 | Торезький машинобудівний завод НКВП СРСР, ст. Дружківка | 2500 |
| 39. | 217/9 | Завод ім. С. Орджонікідзе НКТБМ, м. Краматорськ | 1000 |
| 40. | 217/10 | Кар’єр доломітного комбінату НКЧМ СРСР, ст. Яма | 500 |
| | | Разом | 10900 |
| 4 Стационарний табір № 242, м. Горлівка | | | |
| 41. | 242/1 | Шахта ім. К. Маркса тресту „Артемвугілля” НКВП СРСР, м. Єнакієве | 1500 |
| 42. | 242/2 | Шахта „Комсомолец” тресту „Артемвугілля” НКВП СРСР, ст. Промивочна | 1500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|--|---------|---|-------|
| 43. | 242/3 | Шахта № 8-А ім. Й.В. Сталіна тресту „Артемвугілля”, ст. Новогорлівка | 1500 |
| 44. | 242/4 | Шахта ім. Ф.Е. Держинського тресту „Держинськвугілля” НКВП СРСР, ст. Магдалинівка | 1000 |
| 45. | 242/5 | Шахта № 9-А „Підземгаз”, тресту „Калінінвугілля” НКВП СРСР, ст. Новогорлівка | 1000 |
| 46. | 242/6-6 | Шахта „Юнком” тресту „Орджонікідзевугілля” НКВП СРСР, ст. Єнакієве | 1500 |
| 47. | 242/7 | ОБМЧ – 63, завод № 64 НКВП СРСР, ст. Байрак | 1500 |
| 48. | 242/8 | Єнакіївський металургійний завод НКЧМ СРСР | 1700 |
| 49. | 242/9 | Микитівський доломітний комбінат НКЧМ СРСР, ст. Доломітна | 1000 |
| 50. | 242/10 | ОБМЧ тресту „Сталінометалургбуд” НКБ СРСР, м. Єнакієве | 1000 |
| 51. | 242/11 | Завод ім. С. Кірова тресту „Донвугіллямашбуд” НКВП СРСР, м. Горлівка | 1000 |
| | | Разом | 14200 |
| 5. Стаціонарний табір № 280, м. Сталіно | | | |
| 52. | 280/1 | Шахта № 19 тресту „Зуєвантрацит” НКВП СРСР, ст. Постніково | 800 |
| 53. | 280/2 | Шахта № 18-22 тресту „Сніжнеантрацит” НКВП СРСР, ст. Мочаліно | 1500 |
| 54. | 280/3 | Шахта та будівництво житла для тресту „Радянськвугілля” НКВП СРСР, ст. Ханженково | 1000 |
| 55. | 280/4 | Шахта „Капітальна” тресту „Радянськвігілля” НКВП СРСР, ст. Ханженково | 1000 |
| 56. | 280/5 | Центральна збагачувальна фабрика трест „Донвуглемашбуд” НКВП СРСР, ст. Кальміус | 1000 |
| 57. | 280/6 | Шахти №№ 1, 6, 14 тресту „Червоногвардійськвугілля” НКВП СРСР, ст. Кальміус | 1500 |
| 58. | 280/7 | Шахта ім. В.І. Леніна тресту „Макіїввугілля НКВП СРСР, ст. Уніон | 1000 |
| 59. | 280/8 | Відбудова шахти „Червона зірка”, трест „Сталіношахтвідновлення” НКВП СРСР, ст. Чумаково | 1500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|--------|---|-------|
| 60. | 280/9 | Відбудова шахти № 2-7 „Лідиївка”, трест „Сталіношахтвідновлення” НКВП СРСР ст. Рутченково | 1500 |
| 61. | 280/10 | Шахта „Вікторія” тресту „Зуєвантрацит” НКВП СРСР, ст. Постніково | 1100 |
| 62. | 280/11 | Шахта тресту „Сніжнеантрацит” НКВП СРСР, ст. Мочаліно | 1700 |
| 63. | 280/12 | Цементний завод НКВП СРСР, ст. Амвросіївна | 500 |
| 64. | 280/13 | Завод № 107 НКБП СРСР, м. Сталіно | 1500 |
| 65. | 280/14 | Завод № 110 НКБП СРСР, м. Сталіно | 1000 |
| 66. | 280/15 | Будівництво Зуєвської ГРЕС НКЕС СРСР, ст. Орлова Слобода | 1500 |
| 67. | 280/16 | ОБМУ „Азовстальбуду” НКБ СРСР, м. Маріуполь | 1800 |
| 68. | 280/17 | ОБМУ – 60, будівництво металургійного заводу, м. Макіївка | 1000 |
| 69. | 280/18 | Будівництво Курахівської ГРЕС НКЕС СРСР, ст. Курахівка | 2700 |
| 70. | 280/19 | Металургійний завод імені Ілліча НКВП СРСР, м. Маріуполь | 2900 |
| 71. | 280/20 | Каракумське рудоуправління НКЧМ СРСР, ст. Кутейниково | 600 |
| 72. | 280/21 | ОБМЧ „Сталінметалургбуду” НКЧМ СРСР, м. Сталіно | 1000 |
| 73. | 280/22 | Коксохімічний завод ім. С Кірова НКЧМ СРСР, ст. Рутченково | 1000 |
| 74. | 280/23 | Чистяківське шахтоуправління тресту „Сталінмісцеввугілля”, ст. Постніково | 1000 |
| 75. | 280/24 | Троїцько-Харцизьке шахтоуправління тресту „Сталінмісцеввугілля”, ст. Скопирська | 500 |
| 76. | 280/25 | Підсобне господарство табору № 280, ст. Желанная | 500 |
| | | Разом | 31100 |
| 6. Стаціонарний табір № 125, м. Лисичанськ | | | |
| 77. | 125/1 | Трест „Донхімпромбуд” НКХІП СРСР, м. Верхній | 2000 |
| 78. | 125/2 | Шахта „ОГПУ” тресту „Лисичанськвугілля”, ст. Переїзна | 1000 |
| 79. | 125/3 | Лисичанський азотно-туковий завод НКХІП СРСР | 2000 |
| 80. | 125/4 | Шахта тресту „Лисичанськвугілля”, ст. Новодружківка | 1000 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|--|--------|---|------|
| 81. | 125/5 | Хімкомбінат НКХІП СРСР, м. Рубіжне | 1500 |
| 82. | 125/6 | Вагоноремонтний завод НКШС СРСР, ст. Попасна | 1000 |
| | | Разом | 8500 |
| 7. Стаціонарний табір № 144, м. Кадіївка | | | |
| 83. | 144/1 | Шахта № 3-3 БІС тресту „Серговугілля” НКВП СРСР, ст. Кадіївка | 3000 |
| 84. | 144/2 | Шахта „Аненка” тресту „Бранськвугілля” НКВП СРСР, сел. Брянка | 2000 |
| 85. | 144/3 | Шахта № 100 тресту „Кіроввугілля” НКВП СРСР, ст. Голубівка | 2000 |
| 86. | 144/4 | Шахта № 4 тресту „Кіроввугілля” НКВП СРСР, ст. Новоголубівка | 1500 |
| 87. | 144/5 | Шахта № 77 тресту „Кіроввугілля” НКВП СРСР, ст. Новоголубівка | 1500 |
| 88. | 144/6 | Шахта „Сокологорівка” тресту „Первомайськвугілля” НКВП СРСР, ст. Варваропілля | 2000 |
| 89. | 144/7 | Шахти №№ 12 і 6-6 ім. Ф.Е. Держинського НКВП СРСР, ст. Авдаково | 2000 |
| 90. | 144/8 | Шахта № 1-2 „Горська” тресту „Первомайськвугілля” НКВП СРСР, ст. Щепилово | 1500 |
| 91. | 144/9 | Шахта „Альберт” тресту „Первомайськвугілля” НКВП СРСР, ст. Варваропілля | 1200 |
| 92. | 144/10 | Шахта „Горська” тресту „Первомайськвугілля” НКВП СРСР і завод ім. О. Шмідта | 1000 |
| 93. | 144/11 | Відновлення шахти імені Ілліча НКВП СРСР, трест „Ворошиловграджитлобуд”, ст. Алмазна | 1000 |
| 94. | 144/12 | Первомайське шахтовідновлювальне управління НКВП СРСР, ст. Ірміно | 2000 |
| 95. | 144/13 | Металургійний завод ім. К.Є. Ворошилова НКЧМ СРСР, м. Ворошилівськ | 2000 |
| 96. | 144/14 | Паровозоремонтний завод ім. Жовтневої Револуції НКШС СРСР, м. Ворошилівськ | 2000 |
| 97. | 144/15 | ОБМЧ – 311 НКЖЦБ УРСР, м. Ворошиловград | 1000 |
| 98. | 144/16 | ОБМЧ тресту „Ворошиловбуд” НКБ СРСР, м. Ворошилівськ | 1500 |
| 99. | 144/17 | БУ – 1 тресту „Донбасважбуд” НКВП СРСР, м. Ворошиловград | 1500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|--|--------|--|-------|
| 100. | 144/18 | Завод ім. О. Пархоменка НКВП СРСР, м. Ворошиловград | 1000 |
| | | Разом | 29700 |
| 8. Стационарний табір № 256, м. Красний Луч | | | |
| 101. | 256/1 | Шахта № 8-9 тресту „Боковоантрацит” НКВП СРСР, ст. Карахаш | 1500 |
| 102. | 256/2 | Шахта № 7-8 тресту „Краснолучвугілля” НКВП СРСР, ст. Браунівка | 2500 |
| 103. | 256/3 | Шахта № 4-БІС тресту „Краснолучвугілля” НКВП СРСР, ст. Криндичівка | 1500 |
| 104. | 256/4 | Шахта № 1-2 тресту „Свердловськвугілля” НКВП СРСР, ст. Должанська | 1000 |
| 105. | 256/5 | Шахта № 23 тресту „Свердловвугілля” НКВП СРСР, ст. Должанська | 1000 |
| 106. | 256/6 | Шахта № 2-2 БІС тресту „Боковоантрацит” НКВП СРСР, ст. Карахаш | 1500 |
| 107. | 256/7 | Шахта № 6 тресту „Свердловвугілля” НКВП СРСР, ст. Должанська | 1800 |
| 108. | 256/8 | Шахта № 2-3 тресту „Фрунзевугілля” НКВП СРСР, ст. Дар’івка | 1100 |
| 109. | 256/9 | Відбудова шахти № 16 „Ізвестія”, трест „Краснолучшахтобуд” НКВП СРСР, ст. Криндичівка | 1100 |
| 110. | 256/10 | Відбудова шахти № 17-17 БІС, трест „Краснолучшахтобуд” НКВП СРСР, ст. Криндичівка | 1500 |
| 111. | 256/11 | Відбудова шахти „Центральна Боківська”, трест „Краснолучшахтобуд” НКВП СРСР, ст. Карахаш | 1000 |
| 112. | 256/12 | Будівництво Штерівської ГРЕС, НКЕС СРСР, ст. Криндичівка | 1000 |
| 113. | 256/13 | Завод № 59 НКБП СРСР, ст. Петровеньки | 800 |
| 114. | 256/14 | Підсобне господарство табору № 256, ст. Петровеньки | 800 |
| | | Разом | 18100 |
| 9. Стационарний табір № 149, м. Харків | | | |
| 115. | 149/1 | Завод № 353 НКО СРСР, м. Ізюм | 500 |
| 116. | 149/2 | ОБМЧ – 26, відбудова ХТЗ, м. Харків | 1300 |
| 117. | 149/3 | ОБМЧ – 301 відбудова і будівництво житла, НКЖЦБ УРСР | 800 |
| 118. | 149/4 | Харківський керамічний завод № 1 | 500 |
| 119. | 149/5 | Відбудова Харківської ГЕС № 1 НКЕС СРСР | 500 |
| 120. | 149/6 | Ст. Основа, УБВЗ – 13 НКІС СРСР | 600 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|----------|---|-------|
| 121. | 149/7 | Відбудова Харківської ГЕС № 3 НКЕС СРСР | 600 |
| 122. | 149/8 | УВБР – 115 „Головвійськпромбуду”, м. Харків | 500 |
| 123. | 149/9 | ОБМЧ – 26, відбудова Харківського електромеханічного заводу НКЕП СРСР | 1500 |
| 124. | 149/10 | Харківський завод „Серп і молот” НКСМБ СРСР | 600 |
| 125. | 149/11 | Канатний завод, ст. Нова Баварія | 500 |
| 126. | 149/12 | Завод № 126 НКО СРСР, м. Харків | 500 |
| 127. | 149/13 | Цегельні завод №№ 12 і 14 НКБ СРСР, ст. Основа | 500 |
| 128. | 149/14 | Цукровий завод НКХП СРСР, ст. Кигичівка | 600 |
| 129. | 149/15 | Харківський шарикопідшипниковий завод | 500 |
| | | Разом | 10000 |
| 10. Стаціонарний табір № 315, м. Дніпропетровськ | | | |
| 130. | 315/1 | Азотно-туковий завод НКХП СРСР, ст. Баглей | 1500 |
| 131. | 315/2 | Будівництво Дніпропетровського автомобільного заводу, „Автобуд” | 7000 |
| 132. | 315/3 | Дніпропетровський завод ім. В.М. Молотова | 1500 |
| 133. | 315/4 | Завод № 12 НКАП СРСР, м. Нижньодніпровськ | 500 |
| 134. | 315/5 | Рудоуправління ім. С. Орджонікідзе НКЧМ СРСР, ст. Чортотлик | 1200 |
| 135. | 315/6 | Рудоуправління ім. К.Є. Ворошилова НКЧМ СРСР, ст. Марганець | 1200 |
| 136. | 315/7 | УВБР Сталінської залізниці НКШС СРСР, м. Дніпропетровськ | 1500 |
| 137. | 315/8 | Шахти тресту „Укрбурвугілля” НКВП СРСР, м. Олександрія | 1000 |
| 138. | 315/9 | Завод ім. Ф.Е. Дзержинського НКЧМ СРСР, м. Дніпропетровськ | 1500 |
| 139. | 315/10-б | УВВЗ – 10 НКШС СРСР, м. Дніпропетровськ | 750 |
| 140. | 315/11 | Сільськогосподарське відділення ГУВП НКВС СРСР, м. Апостолове | 1500 |
| | | Разом | 20150 |
| 11. Стаціонарний табір № 126, м. Миколаїв | | | |
| 141. | 126/1 | Миколаївський завод № 444 ім. А. Марті НКМФ СРСР, міський енергокомбінат НКЕП СРСР, УВБР Одеської залізниці НКШС СРСР | 3500 |
| 142. | 126/2 | м. Миколаїв, сел. Темвод, суднобудівний завод № 445 НКСБП СРСР, ОБМТ – 318 НКБ СРСР | 2500 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|--|--------|---|-------|
| 143. | 126/3 | Кам'яний кар'єр ОБМЧ – 44 НКБ СРСР, ст. Терноватка | 500 |
| 144. | 126/4 | Будівництво № 118 НКРМФ СРСР, м. Миколаїв | 500 |
| 145. | 126/5 | Миколаївський суднобудівний завод № 445 НКСБП СРСР | 500 |
| 146. | 126/6 | Підсобне господарство табору № 126, м. Миколаїв | 500 |
| 147. | 126/7 | Цегельний завод НКМП УРСР, хут. Петрівка Варварівського р-ну Миколаївської обл. | 500 |
| | | Разом | 8500 |
| 12. Стаціонарний табір № 159, м. Одеса | | | |
| 148. | 159/1 | Відновлення Одеського морського порту НКМФ СРСР, трест „Головморбуд” | 2600 |
| 149. | 159/2 | м. Одеса, відбудова канатно-тросового заводу та заводу свердлильних верстатів | 1300 |
| 150. | 159/3 | м. Миколаїв, відновлення заводу № 444 ім. А. Марті НКМФ СРСР, трест „Головморбуд” | 1800 |
| 151. | 159/4 | м. Одеса, УВБР Одеської залізниці НКШС СРСР, радгосп ім. Г.І. Котовського ГУЦПФ при РНК СРСР | 1100 |
| 152. | 159/5 | Одеський енергокомбінат НКЕС СРСР | 600 |
| 153. | 159/6 | м. Одеса, ОБМУ – 319, НКЖЦБ УРСР | 600 |
| 154. | 159/7 | м. Одеса, УВБР Одеської залізниці НКШС СРСР, м'ясокомбінат НКММП СРСР | 1000 |
| 155. | 159/8 | м. Одеса, будівництво для прикордонних військ НКВС СРСР, військово-морської бази НКВМФ СРСР та Одеського військового округу (УВБР – 126) | 700 |
| 156. | 159/9 | м. Рені, будівництво нафтопроводу Плоєшті- Рені | 1000 |
| 157. | 159/10 | м. Ізмаїл, ГОСВ УНКВС Ізмаїльської обл. | 200 |
| 158. | 159/11 | м. Котовськ, УВБР Одеської залізниці НКШС СРСР | 500 |
| 159. | 159/12 | ст. Грушки, Ульяновський цукровий комбінат НКХП СРСР | 500 |
| 160. | 159/13 | ст. Гайворон, Сальковський цукровий комбінат НКХП СРСР | 500 |
| 161. | 159/14 | ст. Булдинка, завод стінових матеріалів НКБ СРСР | 500 |
| 162. | 159/15 | м. Одеса, будівництво автоскладального заводу НКСМБ СРСР | 500 |
| | | Разом | 13400 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|--------|---|-------|
| 13. Стационарний табір № 275, м. Львів | | | |
| 163. | 275/1 | м. Львів, об'єкти НКШС (перевантаження вугілля для УБВР Львівської залізниці НКШС СРСР) | 2200 |
| 164. | 275/2 | м. Львів, перевантаження трофейного обладнання | 2000 |
| 165. | 275/3 | м. Львів, ГУГМР при РНК СРСР | 500 |
| 166. | 275/4 | м. Буськ, підсобне господарство табору № 275 | 800 |
| 167. | 275/5 | м. Львів, будівництво радіоцентра НКДБ | 500 |
| 168. | 275/6 | м. Ковель, УБВР Ковельської залізниці НКШС СРСР | 1000 |
| 169. | 275/7 | ст. Тернопіль, УБВР Львівської залізниці НКШС СРСР | 1000 |
| 170. | 275/8 | м. Львів, будівництво автоскладального заводу НКСМБ СРСР | 1000 |
| 171. | 275/9 | м. Львів, електростанція НКЕП СРСР | 1000 |
| 172. | 275/10 | м. Скнилов, БУ – 5 ГУАБ НКВС СРСР (будівництво літовища) | 1000 |
| | | Разом | 11000 |
| 14. Стационарний табір № 306, м. Шепетівка | | | |
| 173. | 306/1 | ст. Шепетівка, УБВР Вінницької залізниці НКШС СРСР | 500 |
| 174. | 306/2 | ст. Славута, ГУЛП НКШС СРСР | 500 |
| 175. | 306/3 | ст. Полонне, гранітний кар'єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 600 |
| 176. | 306/4 | ст. Судилки, гранітний кар'єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 600 |
| 177. | 306/5 | м. Рівне, УБВР Ковельської залізниці НКШС СРСР | 500 |
| 178. | 306/6 | ст. Здолбунів, УБВР Ковельської залізниці НКШС СРСР, цементний завод НКБ СРСР | 600 |
| | | Разом | 3300 |
| 15. Стационарний табір № 100, м. Запоріжжя | | | |
| 179. | 100/1 | м. Запоріжжя, завод № 478 НКАП СРСР (трест № 13), масложиркомбінат НКХП СРСР, завод ім. Войкова | 3000 |
| 180. | 100/2 | м. Запоріжжя, завод „Комунар” НКСГМБ СРСР, УБВР – 177 тресту „Головпромбуд” | 1200 |
| 181. | 100/3 | м. Запоріжжя, ОБМЧ тресту „Запоріжбуд” НКБ СРСР | 3700 |
| 182. | 100/4 | м. Запоріжжя, трест „Запоріжбуд” НКБ СРСР, будівництво коксохімічного заводу комбінату Запоріжсталь НКЧМ СРСР | 1000 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|--------|--|-------|
| 183. | 100/5 | м. Запоріжжя, паровозремонтний завод НКШС СРСР, УБВЗ – 10 НКШС СРСР | 600 |
| 184. | 100/6 | м. Запоріжжя, комбінат Запоріжсталь НКЧМ СРСР | 1200 |
| 185. | 100/7 | м. Запоріжжя, трест „Дніпробуд” НКЕС СРСР (відбудова Дніпрогесу) | 2000 |
| 186. | 100/8 | ст. Рогівка, підсобне господарство табору № 100 | 800 |
| | | Разом | 13500 |
| 16. Стационарний табір № 110, м. Коростень | | | |
| 187. | 110/1 | с. Могильне, гранітний кар’єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 1200 |
| 188. | 110/2 | м. Малин, паперова фабрика НКПП СРСР | 1000 |
| 189. | 110/3 | ст. Пенізевиці, гранітний кар’єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 1000 |
| 190. | 110/4 | ст. Ігнатопіль, гранітний кар’єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 1200 |
| 191. | 110/5 | м. Житомир, ОБМЧ НКЖЦБ УРСР (комунальне будівництво) | 500 |
| 192. | 110/6 | ст. Ємельянівка (Ємільчино), лісорозробки УПВІ НКВС СРСР | 600 |
| 193. | 110/7 | ст. Веледники, лісорозробки ОБМЧ – 44 | 300 |
| 194. | 110/8 | ст. Хайч-Норинськ, гранітний кар’єр ГУШОСДОРу НКВС СРСР | 500 |
| 195. | 110/9 | м. Бердичів, цукровий завод НКХП СРСР, завод „Прогрес” НКМО СРСР, завод „Комсомолец” НКМП УРСР, шкіряний завод НКЛП СРСР | 600 |
| 196. | 110/10 | Корнинський цукровий завод НКХП СРСР, ст. Криве | 300 |
| 197. | 110/11 | м. Радомишль, будівництво мосту через р. Тетерів, Головного управління доріг при РНК УРСР | 500 |
| | | Разом | 7700 |
| 17. Стационарний табір № 134, м. Суми | | | |
| 198. | 134/1 | Цукровий комбінат ім. Великого Жовтня, ст. Віри, НКХП СРСР | 1100 |
| 199. | 134/2 | с. Терни, цукровий комбінат НКХП СРСР | 500 |
| 200. | 134/3 | ст. Ямпіль, мехлісопункт НКЧМ СРСР | 500 |
| 201. | 134/4 | м. Суми, завод ім. М.В. Фрунзе НКМО СРСР та трест „Військбуд” – 132 | 1500 |
| 202. | 134/5 | м. Ахтирка, завод № 4 НКЗ СРСР | 500 |
| 203. | 134/6 | ст. Конотоп, УБВЗ – 16 НКШС СРСР | 750 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|-------|--|------|
| 204. | 134/7 | ст. Глухів, кар'єр № 33 НКШС СРСР | 300 |
| 205. | 134/8 | с. Шалигіно, цукровий комбінат НКХП СРСР | 300 |
| | | | 5950 |
| 18. Стационарний табір № 136, м. Полтава | | | |
| 206. | 136/1 | ст. Карлівка, Жовтневий цукровий комбінат НКХП СРСР | 1000 |
| 207. | 136/2 | ст. Скороходово, Артемівський цукровий комбінат НКХП СРСР | 700 |
| 208. | 136/3 | м. Полтава, УВБР – 161 тресту „Головвійськбуд” | 800 |
| 209. | 136/4 | ст. Лубни, УВБР НКШС СРСР | 500 |
| 210. | 136/5 | ст. Гребінка, УВБР НКШС СРСР | 600 |
| 211. | 136/6 | м. Полтава, паровозоремонтний завод НКШС СРСР, УВБР НКШС СРСР, масложиркомбінат НКХП СРСР, м'ясокомбінат НКХП СРСР, прядильно-трикотажний комбінат НКТП СРСР | 1500 |
| | | Разом | 5100 |
| 19. Стационарний табір № 177, м. Чернігів | | | |
| 212. | 177/1 | ст. Ладан, завод протипожежного обладнання НКМО СРСР | 500 |
| 213. | 177/2 | м. Чернігів, УВБР – 4 НКШС СРСР, ОБМЧ – 313 НКЖЦБ УРСР | 1500 |
| 214. | 177/3 | с. Пелехівка, крохмально-паточний комбінат НКХП СРСР | 400 |
| 215. | 177/4 | ст. Жиданічи, Чернігівський ліспромгосп тресту „Донбасшахтоліс” НКЧМ СРСР | 1000 |
| 216. | 177/5 | с. Сорокошичі, Остерський мехлісопункт НКЧМ СРСР | 500 |
| 217. | 177/6 | м. Чернігів, шерстяна фабрика НКТП СРСР, лісорозробки будівництва УНКВС, БУ – 5 ГУАБ НКВС СРСР, будівництво УНКДБ Чернігівської обл. | 1100 |
| 218. | 177/7 | ст. Ліновиці, цукровий комбінат „Червоний” НКХП СРСР | 500 |
| 219. | 177/8 | ст. Сапонова Гута, лісорозробки УВБР Одеської залізниці НКШС СРСР | 500 |
| 220. | 177/9 | м. Чернігів, приймально-прозподільче відділення при управлінні табору | 500 |
| | | Разом | 6500 |
| 20. Стационарний табір № 232, м. Стрий | | | |
| 221. | 232/1 | м. Стрий, паровозоремонтний завод № 22, УВБР Львівської залізниці НКШС СРСР | 1000 |

| 1 | 2 | 3 | 4 |
|---|-------|--|--------|
| 222. | 232/2 | м. Сколе, гранітний кар'єр ГУШОСДОРУ НКВС СРСР, ліспромгосп тресту „Донбасшахтоліс” НКВП СРСР | 1200 |
| 223. | 232/3 | м. Ходорів, цукровий комбінат НКХП СРСР | 300 |
| 224. | 232/4 | м. Жидачів, целюлозно-паперовий комбінат НКПП СРСР | 1000 |
| 225. | 232/5 | м. Гельсенфдорф, будівництво сажових заводів, ОБМЧ тресту „Укрнафтобуд” | 1000 |
| 226. | 232/6 | м. Борисів, ліспромгосп тресту „Донбасшахтоліс” НКВП СРСР | 500 |
| | | Разом | 5000 |
| 21. Стаціонарний табір № 304, м. Станіслав | | | |
| 227. | 304/1 | м. Чернівці, УБВР Кишинівської залізниці НКШС СРСР, завод № 4 НКШС СРСР, УОБ Прикарпатського військового округу НКО СРСР | 1100 |
| 228. | 304/2 | м. Станіслав, УВБЗ – 22 НКШС СРСР, КЕВ Прикарпатського військового округу НКО СРСР | 1100 |
| 229. | 304/3 | м. Коломия, УБВР – 2 НКШС СРСР, КЕВ Прикарпатського військового округу НКО СРСР | 500 |
| | | Разом | 2700 |
| 22. Стаціонарний табір № 253, м. Вінниця | | | |
| 230. | 253/1 | с. Турбінка, цукровий завод НКХП СРСР | 300 |
| 231. | 253/2 | с. Гнівіль, рудоуправління НКПБМ СРСР | 600 |
| 232. | 253/3 | с. Глухівці, каоліновий комбінат НКПБМ СРСР | 600 |
| 233. | 253/4 | ст. Вінниця, УБВР Вінницької залізниці НКШС СРСР, УВВР – 7 НКШС СРСР | 1500 |
| 234. | 253/5 | ст. Козятин, УБВР Вінницької залізниці НКШС СРСР | 600 |
| 235. | 253/6 | с. Удичів, цукровий завод НКХП СРСР | 300 |
| | | Разом | 3900 |
| | | Всього заплановано завезти трудового фонду по 22-х таборах | 260800 |

Примітка. Таблицю складено авторкою за даними: ДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 138. – Прим. 56. – Арк. 1-22.; *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954). – К., 2004. – С. 206-367.

Додаток 3

Характеристика трудового фонду таборів військовополонених в Українській РСР, станом на 10 серпня 1947 р.

| № пп. | Табір | Всього контингенту | Фізичний стан контингенту | | | | Характеристика трудового фонду | | | |
|-------|-----------------------|--------------------|----------------------------------|---------------------------|-----------------------------------|--------------------------|----------------------------------|---------------------|----------------------|------------------------|
| | | | 1-ша і 2-га групи працездатності | 3-тя група працездатності | В оздоровчих командах і лазаретах | Працездатних непрацюючих | Виводиться на роботу госпорганам | На табірних роботах | Тимчасово непрацюючі | Всього трудового фонду |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 |
| 1. | № 62, м. Київ | 28717 | 21581 | 2767 | 3892 | 417 | 20746 | 1849 | 1753 | 24348 |
| 2. | № 110, м. Коростень | 4083 | 2169 | 934 | 980 | - | 2732 | 243 | 128 | 3103 |
| 3. | № 414, м. Київ | 8400 | 4973 | 1984 | 1433 | - | 5326 | 1256 | 375 | 6957 |
| 4. | № 126, м. Лисичанськ | 6401 | 5658 | 80 | 663 | - | 5368 | 370 | - | 5738 |
| 5. | № 144, Кадіївка | 16271 | 13381 | 1975 | 915 | - | 13864 | 1146 | 343 | 15356 |
| 6. | № 256, м. Красний Луч | 9210 | 7173 | 1147 | 890 | - | 7275 | 784 | 261 | 8320 |
| 7. | № 177, м. Чернігів | 2003 | 1185 | 331 | 487 | - | 1312 | ? | ? | 1516 |
| 8. | № 159, м. Одеса | 7997 | 4179 | 2694 | 1124 ¹ | ? | 6077 | 796 | - | 6873 |
| 9. | № 136, м. Полтава | 1571 | 608 | 486 | 477 | - | 940 | 270 | 14 | 1224 |
| 10. | № 253, м. Вінниця | 2773 | 1460 | 704 | 609 | - | 1693 | 261 | 210 | 2164 |
| 11. | № 126, м. Миколаїв | 5597 | 4538 | 340 | 719 | - | 4421 | 352 | 105 | 4878 |
| 12. | № 275, м. Львів | 4879 | 3580 | 659 | 640 | - | 3649 | 366 | 224 | 4239 |

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6 | 7 | 8 | 9 | 10 | 11 |
|-----|---------------------------|-------|-------|------|------|---|-------|------|-----|-------|
| | № 305, м. Шепетівка | | 1708 | 276 | 69 | - | 1354 | 215 | 70 | 1639 |
| 14. | № 232, м. Стрий | 5311 | 3737 | 970 | 604 | - | 4172 | 535 | - | 4707 |
| 15. | № 100, м. Запоріжжя | 16300 | 12623 | 2665 | 1012 | - | 13622 | 1145 | 521 | 15288 |
| 16. | № 134, м. Суми | 3748 | 2300 | 768 | 680 | - | 2535 | 392 | 141 | 3068 |
| 17. | № 149, м. Харків | 7439 | 5177 | 1215 | 1047 | - | 5768 | 442 | 182 | 6392 |
| 18. | № 415, м. Харків | 1165 | 464 | 447 | 254 | - | 653 | 170 | 88 | 911 |
| 19. | № 315, м. Дніпропетровськ | 12688 | 8971 | 2034 | 1683 | - | 9455 | 801 | 759 | 11005 |
| 20. | № 417, м. Дніпропетровськ | 5862 | 2673 | 1876 | 1313 | - | 3602 | 647 | 300 | 4549 |
| 21. | № 217, м. Краматорськ | 4798 | 2893 | 901 | 1004 | - | 3314 | 440 | 40 | 3794 |
| 22. | № 242, м. Горлівка | 5788 | 3773 | 761 | 1264 | - | 3798 | 664 | 62 | 4524 |
| 23. | № 280, м. Сталіно | 13944 | 10295 | 748 | 2901 | - | 9583 | 1082 | 378 | 11043 |
| | Разом по 23-м таборах | | | | | | | | | |

Примітки:

- ¹- в т.ч. і непрацюючі офіцери;
- Таблицю складено автором за даними: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4716. – Арк. 168-205.

Додаток И

**Розподіл трудових ресурсів військовополонених
по підприємствам союзного і республіканського підпорядкування
Української РСР, станом на 10 серпня 1947 р.**

| №пп | Міністерство (відомство) | Кількість військовополонених |
|-----|--|---------------------------------|
| 1 | 2 | 3 |
| 1. | Міністерство вугільної промисловості західних районів СРСР | 21500 |
| 2. | Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії СРСР | 32500 |
| 3. | Міністерство будівництва паливних підприємств СРСР | 8200 |
| 4. | Міністерство шляхів сполучення СРСР | 12800 |
| 5. | Міністерство чорної металургії СРСР | 5100 |
| 6. | Міністерство будівництва військових і військово-морських підприємств СРСР | 7000 |
| 7. | Міністерство електростанцій | 5000 |
| 8. | Головне управління будівництва шосейних доріг (ГУШОСДОР) МВС СРСР | 18000 |
| 9. | Міністерство внутрішніх справ СРСР | 3000 |
| 10. | Міністерство сільськогосподарського машинобудування СРСР | 4500 |
| 11. | Міністерство важкого машинобудування СРСР | 4200 |
| 12. | Міністерство хімічної промисловості СРСР | 7000 |
| 13. | Міністерство морського флоту СРСР | 2600 |
| 14. | Міністерство електропромисловості СРСР | 2000 |
| 15. | Міністерство харчової промисловості СРСР | 1300 |
| 16. | Міністерство авіаційної промисловості СРСР | 750 |
| 17. | Міністерство транспортного машинобудування СРСР | 2100 |
| 18. | Міністерство збройних сил СРСР | 2100 |
| 19. | Міністерство целюлозно-паперової промисловості СРСР | 1200 |
| 20. | Міністерство промисловості будівельних матеріалів СРСР | 2400 |
| 21. | Міністерство текстильної промисловості СРСР | 900 |

| 1 | 2 | 3 |
|-----|---|--------|
| 22. | Міністерство машиноприборобудування СРСР | 450 |
| 23. | Міністерство автомобільної промисловості СРСР | 500 |
| 24. | Міністерство державної безпеки СРСР | 2000 |
| 25. | Міністерство нафтової промисловості СРСР | 300 |
| 26. | Міністерство лісової промисловості СРСР | 600 |
| 27. | Міністерство суднобудівної промисловості СРСР | 300 |
| 28. | Міністерство зв'язку СРСР | 300 |
| 29. | Міністерство заготівель СРСР | 350 |
| 30. | Міністерство продовольчих резервів СРСР | 400 |
| 31. | Міністерство станкобудівництва СРСР | 450 |
| 32. | Міністерство гумової промисловості СРСР | 100 |
| 33. | Управління цивільного повітряного флоту при Раді Міністрів СРСР | 400 |
| 34. | Міністерство цивільного житлового будівництва УРСР | 7100 |
| 35. | Міністерство харчової промисловості УРСР | 1500 |
| 36. | Міністерство будівельних матеріалів УРСР | 1000 |
| 37. | Міністерство легкої промисловості УРСР | 1000 |
| 38. | Міністерство місцевої паливної промисловості УРСР | 5300 |
| 39. | Міністерство охорони здоров'я УРСР | 200 |
| 40. | Міністерство меблевої промисловості УРСР | 400 |
| 41. | Міністерство місцевої промисловості УРСР | 200 |
| 42. | Міністерство м'ясної і молочної промисловості УРСР | 500 |
| 43. | Управління справами Ради Міністрів УРСР | 1200 |
| 44. | Підсобні господарства та майстерні таборів для військовополонених | 4300 |
| 45. | Інваліди, хворі та непрацюючі офіцери | 3653 |
| | Разом | 176653 |

Примітка. Таблицю складено автором за даними: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4716. – Арк. 208-210.

Додаток К

**Динаміка галузево-кількісних показників трудового використання
військовополонених із таборів на території Української РСР у 1948 р.**

| № пп | Галузі | Розподіл трудових ресурсів (у тис. осіб) | | |
|---------|---|---|-------------|-------------|
| | | 1.04.1948р. | 1.07.1948р. | 1.10.1948р. |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
| 1. | Вугільна промисловість | 65100 | 50000 | 35500 |
| 2. | Будівництво підприємств важкої індустрії | 26200 | 14000 | 18300 |
| 3. | Будівництво підприємств паливної промисловості | 6600 | 2700 | 2600 |
| 4. | Підприємства чорної металургії | 5350 | 6400 | 3300 |
| 5. | Міністерство шляхів сполучення | 4300 | 1900 | 1600 |
| 6. | Будівництво та відновлення електростанцій | 3900 | 3000 | 2400 |
| 7. | Підприємства хімічної промисловості | 4700 | 4000 | 3900 |
| 8. | Підприємства важкого машинобудування | 3500 | 6700 | 1200 |
| 9. | Сільськогосподарське машинобудування | 3500 | 3500 | 3600 |
| 10. | Будівництво військових і військово-морських об'єктів | 6300 | 3350 | 2100 |
| 11. | Відновлення морських портів | 2300 | | 900 |
| 12. | Відновлення житлового фонду | 2200 | 2500 | 2000 |
| 13. | Будівництво шосейних доріг | 10000 | 14100 | |
| 14. | Будівельні об'єкти МВС | 2000 | 5900 | 8000 |
| 15. | Головмашбуд | | 2200 | 2500 |
| 16. | Підприємства електропромисловості | - | - | 1050 |
| 17. | Міністерство місцевої паливної промисловості УРСР | - | - | 850 |
| 18. | Міністерство промисловості будівельних матеріалів | - | - | 1000 |
| 19. | Суднобудівні підприємства | - | - | 1700 |
| 20. | | - | - | 900 |

| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 |
|-----|------------------------------|--------|---------------------|---------------------|
| 21. | Укргазнафтобуд | - | - | 500 |
| 22. | Лісопереробні підприємства | - | - | 500 |
| | Всього трудового фонду | 146000 | 120250 | 94400 |
| 23. | Табірні роботи | 13705 | ? | ? |
| 24. | Непрацюючі військовополонені | 27800 | 68187 ¹ | 52770 ³ |
| | Всього військовополонених | 187455 | 188437 ² | 147170 ² |

Примітки:

1. ¹- Включені військовополонені працюючі на підприємствах інших міністерств і відомств невеликими контингентами (до 1000 осіб), непрацездатні бранці, а також табірна обслуга.

2. Разом з інтернованими.

3. ³- Включені військовополонені працюючі на підприємствах інших міністерств і відомств невеликими контингентами (до 500 осіб), непрацездатні бранці, а також табірна обслуга.

4. Таблицю складено автором за даними: ДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 299. – Арк. 3-4, 65, 67-68, 89, 91.